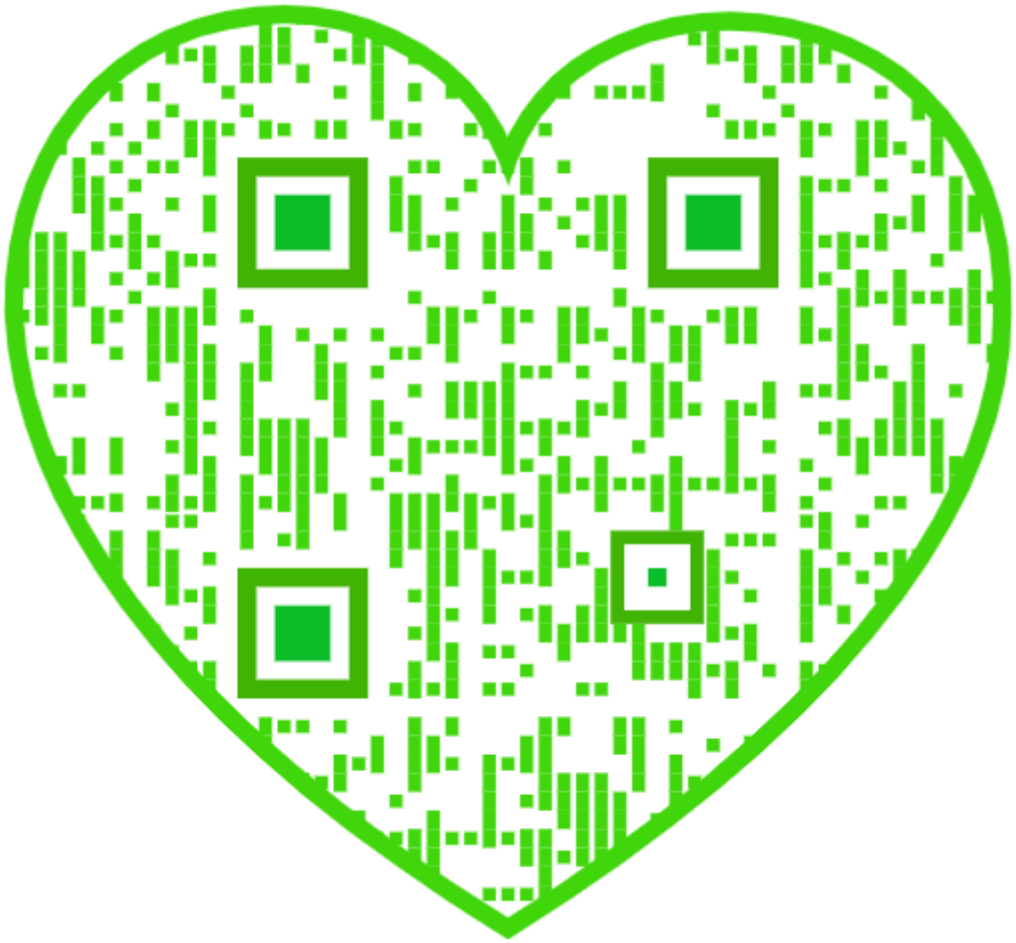
De Gulden Passer. Jaargang 5

bron
De Gulden Passer. Jaargang 5. De Nederlandsche Boekhandel, Antwerpen / M. Nijhoff, Den Haag 1927

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_gul005192701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

[De Gulden Passer 1927]

[Nummer 1]

Boeken. - livres.

ED. BRANDMAIR.	Bibl. Unters. über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkes	p. 97
Dr A. DE METS.	Reliques de l'ancienne université de Louvain au Musée Plantin. Les thèses à image	p. 96
G. DE WAAL.	De leer van het boekhouden in de Nederlanden tijdens de zestiende eeuw	p. 49
C. DOETSCH.	Iconografia de Benito Arias Montano	p. 98
F. DONNET.	Coup d'oeil sur l'histoire financière d'Anvers au cours des siècles	p. 285
JOS. A.U. ERNALSTEEN.	Johannes Stadius Leonnhouthesius 1527-1579	p. 286
M.E. KRONENBERG.	Nederlandsche bibliographie van 1500 tot 1540. Tweede aanvulling	p. 96
A. PASTURE.	La Restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle	p. 93
A. PONCELET.	Histoire de la Compagnie de Jésus dans les Pays-Bas	p. 93
FLORIS PRIMS.	Geschiedenis van Antwerpen. I. Jong Antwerpen	p. 287

IZ. PRINS.	De vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de XVIe eeuw	p. 94
M. RAYMOND.	L'influence de Ronsard sur la poésie française	p. 93

Société des bibliophiles Anversois.
Liste des Membres.

Comité.

MM.

DONNET, FERN., *président d'honneur*, 45, rue du Transvaal, Berchem-Anvers.
SABBE, Dr MAUR., *président*, conservateur en chef du Musée Plantin, Anvers.
CAROLY, G., *vice-président*, avocat, 14, place de la Comédie, Anvers.
VAN HEURCK, EM. H., *secrétaire-trésorier*, 26, avenue Hélène, Anvers.
CORNETTE, ARTH. A., *membre*, conservateur en chef du Musée royal des Beaux-Arts, Anvers
ERNALSTEEN, JOS., *membre*, 21, Bakkersstraat, Borgerhout.
COOLS, JAN, *membre*, 30, rue Montebello, Anvers.
DERMUL, AM., *membre*, bibliothécaire, 70, rue Solvijns, Anvers.

Membres d'honneur.

MM.

Pirenne, H., professeur à l'Université, 126, rue Neuve Saint-Pierre, Gand.
Nyhoff, W. 9, Lange Voorhout, La Haye.
Allen, P.S., Merton College, Oxford.
Stein, H., 38, rue Gay-Lussac, Paris.
Polain, L., 60, rue Madame, Paris.
Kruitwagen, Fr. B., Minderbroedersklooster, Woerden, Hollande.

Membres correspondants.

MM.

De Bruyn, Edm., avocat, 33, rue d'Orléans, Bruxelles.
Van der Essen, L., professeur à l'Université, 124, Boulevard de Tirlemont, Louvain.
Laenen, Chan. J., archiviste du diocèse, rue de Stassart, Malines.
des Marez, G., archiviste communal, 11, Avenue des Klauwaerts, Ixelles.
Van Doorslaer, Dr G., 34, rue des Tanneurs, Malines.
Verdeyen, Dr R., professeur à l'Université, 269, rue Henri Maus, Liège.
Brassinne, J., professeur-bibliothécaire en chef de l'Université, Liège.
Paris, Louis, conservateur en chef de la Bibliothèque royale, Bruxelles.
Vercoullie, J., professeur émérite de l'Université, Drabstraat, Gand.
Van Cauwenbergh, E., bibliothécaire en chef de l'Université, Louvain.
Bergmans, Paul, bibliothécaire en chef de l'Université, Gand.
Vermeylen, Aug., professeur à l'Université de Gand, 74, rue Saint-Bernard, Bruxelles.
Terlinden, Ch., professeur à l'Université de Louvain.
Van Puyvelde, L., conservateur en chef du Musée royal des Beaux-Arts, Bruxelles.
Hoc, M., conservateur à la Bibliothèque royale, 19, rue Henri Maréchal, Ixelles.
Becker, B., 215, Eerste Helmersstraat, Amsterdam.

Membres.

Académie royale des Beaux-Arts, place van Dijck, Anvers.
MM.

Beckers, Dr A., 4, rue Floris, Anvers.
Bibliothèque principale, place Conscience, Anvers.
Bibliothèque de l'Université libre, 14, rue des Sols, Bruxelles.

MM.

Bibliothèque de l'Université, 2, Fossé d'Othon, Gand.
Bibliothèque de l'Université, 1, place Cockerill, Liège.
Bibliothèque de l'Université, place du peuple, Louvain.
Bollengier, Ch., ingénieur en chef de la ville, 156, avenue des Petits Coqs, Anvers.
British Museum, à Londres.
Buschmann, Jos., 26, avenue d'Italie, Anvers.
Child, J.B., Library of Congress, Washington.
Claes, F., archéologue, 12, rue Saint-Vincent, Anvers.
Cordemans, D^{r}, Bloemhof, Linkebeek, Brabant.
Creutz, Prosper, banquier, 9, longue rue de l'Hôpital, Anvers.
De Clercq, Carlo, 54, rue du Péage, Anvers.
De Coker, E., imprimeur, 40, rue Hoboken, Anvers.
De Gée, Joseph, 27, rue van Montfort, Borgerhout.
Delbeke, le Baron Francis, 9, rue de l'Empereur, Anvers.
De Mets, Dr., 29, avenue Van Eyck, Anvers.
De Vocht, L., compositeur, Schilde-Anvers.
De Wandeleer, V., 80, avenue de Belgique, Anvers.
Dierickx, H., archiviste communal, 72, rue de la Chaussée, Malines.
Dursin, Lucien-A., 154, avenue des Petits Coqs, Anvers.
Eden, Jan, bibliothécaire, 41, rue du Palais, Anvers.
Fester, H., 21, rue des Tanneurs, Anvers.
Fester, R., 21, rue des Tanneurs, Anvers.
Foncke, Dr Rob., professeur, à l'Université de Gand, 126, rue Prudent Bols, Laeken.
Franck, Antoine, avocat, 30, rue des Escrimeurs, Anvers.
Franck, Louis, Gouverneur de la Banque Nationale, Bruxelles.
Franck, François, industriel, 24, courte rue de l'Hôpital, Anvers.
Geerebaert, S.I., A., St-Michiels-college, St-Michielslaan, Brussel.
Gevers-Grisar, M., 144, avenue de Belgique, Anvers.
Gevers, Max, 30, rue Peter Benoit, Anvers.
Gielens, J., archiviste de l'Etat, 5, place Door Verstraete, Anvers.
Goemans, L., secrétaire perpétuel de l'Académie royale flamande, Gand.
Goris, Dr J.A., 84, rue Dambrugge, Anvers.

MM.

Grietens. J., professeur à l'Athénée royal, 61, Kroonstraat, Borgerhout.
Gunzburg, N., avocat, professeur à l'Université de Gand, 40, rue des Escrimeurs, Anvers.
Hansen, E., professeur à l'Athénée royal, 191, Bredabaan, Merxem.
Hartveld, Sam., 96, avenue de Belgique, Anvers.
Herman, D^{r} Fr., 70, avenue Jan van Rijswijck, Anvers.
Hunger, Dr F.W.T., 52, van Eeghenstraat, Amsterdam.
Institut supérieur d'art et d'archéologie, 114, rue de la Prairie, Gand.
E.H. Jacobs, bestuurder van het College, Boom.
Jacobs, Henri, 32, avenue Charlotte. Anvers.
Jacobs-Havenith, L., avocat, 16, Oudaen, Anvers.
Keusters. L., banquier, 9, canal des Récollets, Anvers.
Koninckx, W., 16, rue de Waterloo, Berchem-Anvers.
Koninklijk Vlaamsch Conservatorium, St Jacobsmarkt, Antwerpen.
Kreglinger, Rich., professeur à l'Université de Bruxelles, 22, avenue de la Reine Elisabeth, Anvers.
Kryn, L., éditeur, 94, rue de Louvain, Bruxelles.
Lhermitte, J., bibliothécaire, place Conscience, Anvers.
Marsily. Jules C., 62, avenue Arthur Goemaere, Anvers.
Mermans, Maurice, avocat, 2, rue de la Reine, Anvers.
Mistler, Enrique, banquier, 23, place de Meir, Anvers.
Monteyne, L., professeur, 53, rue Dambrugge, Anvers.
Moretus de Bouchout (le Comte Oswald), Château, Bouchout.
Moretus-Plantin (le Comte), Ravenhot, Cappellen.
Moretus, S.J., Henri, Collège N.D. de la Paix, Namur.
Muls, J., conservateur-adjoint au Musée Royal des Beaux-Arts, 27, Champ Vleminckx, Anvers.
Mund, Ern., 42, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Naveau, R,. Conservateur du Musée Scientifique Dr Henri Van Heurck, rue Léopold, Anvers.
Opdebeek, L., éditeur, 42, rue de la Province, Anvers.
Peeters, S.J., Ferd., 37, courte rue Neuve, Anvers.
Périer, juge, 25, longue rue des Claires, Anvers.
Philippen, Abbé Louis, archiviste, 14. rue Rouge, Anvers.
Pols, André M., 18, rue du Régent, Anvers.

MM.

Reypens, S.J., Dr L., 91, avenue de France, Anvers.
Rom-Denis, 1, rue du Nord, Anvers.
Rombouts, Dr J., prof. à l'Athénée, 50, Rubensstraat, Mortsel.
Ruys, consul général des Pays-Bas, 13, Rivage, Anvers.
Schraenen, Willem, 3, avenue St Augustin, Forest-Bruxelles.
Service belge de Bibliographie, rue des Longs-Chariots, Bruxelles.
Smeding, L.H., boekhandelaar, 287, Mechelsche steenweg, Antwerpen.
Somers, Jules, entrepreneur, 49, rue de Bosschaert, Anvers.
Speth, M., 101, avenue de France, Anvers.
Stadsarchief, Stadhuis, Antwerpen.
Stainier, L., 19, boulevard de Tirlemont, Louvain.
Stefens, professeur à l'Athénée royal, 32, rue Delescluze, Berchem.
Stellfeld, J., avocat, 14, rue Saint-Joseph, Anvers.
Stols, A.A.M., uitgever, 16, Pijnboomstraat, 's Gravenhage.
Tolkowsky, Paul, 'Bon Accueil', Linth.
Tolkowsky, S., 38, avenue de Belgique, Anvers.
Toussaint van Boelaere, Fern., 109, boulevard Militaire, Bruxelles.
Tricot-Royer, Dr L., 108, avenue d'Italie, Anvers.
Uyterhoeven, J., professeur à l'Athénée royal, 142, Helmstraat, Borgerhout.
Van Bombergen, Henri, 96, rue de la Réforme, Bruxelles.
Van Cuyck, Aug., 10, Ten Eeckhovelei, Deurne Noord.
Van Cuyck, H., 71, place de Meir, Anvers.
Van der Linden, Ernest, 198, chaussée de Malines, Anvers.
Van de Wiele, Alph., 99, rue Van Schoor, Schaarbeek-Bruxelles.
Van Dishoeck, C.A.J., Graaf Wichmanslaan, Bussum, Hollande.
Van Gestel, J., 31, Lange Begijnenstraat, Turnhout.
Van Kuyck, Walter, ingénieur, 11, rue Jan Blockx, Anve rs
Van Nieuwenhuyse, Albert, avocat, 191, chaussée de Malines, Anvers.
Van Overloop, Joseph, 3, avenue Britannique, Anvers.
Van Reeth, Henri, 30/32, rue Pycke, Anvers.

MM.

Van Roosbroeck, Rob., professeur, 7, Varenlaan, Wilrijck.
Van Schevensteen, Dr Aug., 46, avenue de Belgique, Anvers,
Van Schoor, Oscar, pharmacien, 20, rue Vondel, Anvers.
Verheyden, Ed., 55, rue Van Wesenbeke, Anvers.
Werner, Robert, 36, rue Van Schoonbeke, Anvers.
Willems, Léonard, avocat, 13, rue du Héron, Gand.
Willems, Colonel, 9, avenue Galilée, Bruxelles.
Yseboot, R., secrétaire de ‘Les Cinquante’, 461, Grande chaussée, Berchem, Anvers.

Reliures belges a l'université d'Upsal.

Une reliure de Plantin.

Dans le *Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen* (Année 8, 1910, p. 263-65), sous le titre: *Plantijnsche bandmerken,* M. Prosper Verheyden[1)] a signalé cinq reliures portant les quatre petites marques au compas d'or avec l'inscription: Labore et constantia que, selon les comptes, Plantin a acquis le 29 juin 1564. Ce sont des imprimés datés de 1564-66. La plus rare de ces marques, qui est aussi la plus grande, fut signalée déjà par M. Gruel[2)] d'après le *Livre de l'Institution chrétienne* de 1557 in-12° se trouvant au Musée Plantin-Moretus. On retrouve une deuxième marque dans le *Manuel de l'amateur de reliure* du même auteur (T. 2, p. 132) d'après une reproduction tirée d'une édition in 12° de l'*Ortographiae ratio ab Aldo Manutio collecta* de 1564 reliée en maroquin rouge et en la possession de M. Gruel. Une autre reliure portant cette même marque et conservée au Musée Plantin contient *Responsio venerabilium sacerdotum Henrici Ioliffi & Roberti Jonson* in 8° de 1564. La troisième marque, reproduite aussi par M. Verheyden, est représentée dans le dit Musée par une reliure en veau brun renfermant Valerius Flaccus, *Argonauticon lib. VIII* in-12° de 1566, et la quatrième a servi d'ornement à une reliure contenant A*rs poetica Horatii* de 1564 ayant appartenu au marquis de Grange de Surgères.

A ces cinq reliures connues jusqu'ici je puis en ajouter une sixième faisant partie de la bibliothèque de l'Université d'Uppsala. Elle contient les *Exercitia quaedam pia* de Nicolaus Eschius (Antverpiae 1569) in-12° et est identique, comme on peut le voir dans la reproduction, à celle reproduite par M. Verheyden sous le n° 3, portant donc la troisième marque au compas d'or, un triple filet à froid et des fleurons en or aux angles. Ces *Exercitia* ont été publiés pour la première fois par Nutius à Anvers en 1563, et l'edition de Plantin est revisée par Jacobus Coemans, docteur en théo-

1) Cf. aussi *Het Boek,* Jaarg. 11 (1922), p. 209 et suiv.
2) *Notice sur Christophe Plantin* (Journal général de l'imprimerie et de la librairie, 26 sept. 1891).

logie et chanoine à Gand. Le privilège est daté du 21 août 1568, et il me semble très remarquable que Plantin n'en fasse pas mention dans sa correspondance (publ. par Rooses). En tout cas cette reliure montre que Plantin s'est servi de cette marque encore en 1569. L'édition en question, dont le Musée Plantin possède un exemplaire faisant partie d'un recueil d'ouvrages, paraît être très rare, et il serait intéressant de savoir s'il existe encore d'autres exemplaires de cet ouvrage avec cette reliure spéciale. C'est que, à moins de ne pas admettre une destruction extraordinaire des exemplaires, on a lieu de se demander - et M. Verheyden demande aussi le motif pour lequel Plantin ne se serait servi de ces emblèmes au compas que pendant peu d'années, - si ces productions de la reliure de l'officine plantinienne, belles malgré leur simplicité, ne représentent pas des reliures d'hommage destinées par Plantin à ses amis et à des personnes notables, et il se peut encore que les imprimés mêmes n'aient été tirés qu'à petit nombre. Le tirage ordinaire de Plantin était de 1250 à 1500 exemplaires, mais on sait que de l'*Institution chrétienne*, la majeure partie ou 475 ex. fut achetée par des libraires français. Pour les ouvrages spéciaux le tirage s'abaissait à 800 ex. et à moins encore[1]. Selon ce que M. Sabbe a eu la bienveillance de me communiquer, il est toutefois certain que tous les exemplaires sortis de l'officine de Plantin n'avaient pas la reliure spéciale avec le compas sur les plats. Il est de fait aussi que l'acquisition de ces fers destinés apparemment pour le petit format in-12° ou in-16° coïncide avec la publication des auteurs latins en format de poche. Ainsi Virgile, Horace, Lucain parurent en 1564, Térence en 1565, Plaute, Juvénal, Ovide, Horace, Valerius Flaccus en 1566, Ausone et Cicéron en 1567. Il en imprima simultanément un format plus grand. Selon M. Rooses, Plantin ne fait pas non plus relier luimême ses livres à partir de 1564, mais des ustensiles de relieurs ainsi que les fers acquis en 1564 permettent de supposer que quelques reliures furent exécutées chez lui encore à cette époque. Peut-être que les comptes conservés et régulièrement tenus des relieurs travaillant pour lui pourraient nous apprendre si ces reliures au compas ont été faites dans l'atelier de Plantin, ce qui semble probable, et aussi quel fut leur nombre.

1) Cf, Rooses, Chr. Plantin (Anvers, 1883) p. 38.

L'exemplaire d'Uppsala a fait partie de la bibliothèque du collège des Jésuites de Braunsberg (Prusse) qui tomba dans les mains des Suédois à la prise de cette ville par Gustave-Adolphe en 1626, et bien qu'il ne soit pas mentionné dans les catalogues manuscrits de cette bibliothèque conservés à Uppsala, à savoir ni dans le catalogue original de 1570 avec le supplément de 1605 (coté U 274) ni dans la liste des butins de guerre de Prusse (coté U 272, 273), il semble cependant hors de doute que le volume a passé à Uppsala avec ces butins de guerre puisqu'il se trouve dans les plus anciens catalogues d'Uppsala, ceux de 1641. Il porte aussi au feuillet du titre l'inscription: *Col(legii) Brauns (bergensis).* Sur l'un des feuillets de garde on lit: 'Institutio necessaria pro imicandis sacris ordinibus 1573', et des feuillets de garde de devant, remplis de notes, l'un porte un dessin à la main représentant l'ornement d'un plat avec les lettres A et N, répétées sur la marque de Plantin au feuillet du titre. Bien entendu, il n'est pas facile de dire ce que signifient ces initiales, peut-être désignent-elles un membre du collège des Jésuites de Braunsberg, et, faute d'autres indications sur la provenance, il n'est pas possible de savoir par quelle voie ce lvre est venu à Braunsberg.

Reliures de Louvain a Upsal.

Parmi les souvenirs de Louvain qu'on conserve à la Bibliothèque de l'Université d'Uppsala, il y a un volume in-8° contenant Joachim Perionius, *Topicorum theologicorum libri duo* (Parisiis, Th. Richardus, 1549), qui porte la marque connue du relieur I.B. La reliure est en veau brun ancien très usé, et les filets à froid des plats entourent une plaque représentant une femme sur un piédestal signée: Fides, les bras croisés devant une croix au coin gauche. Au-dessus de sa tête l'inscription: 'Meritum Christi', à droite, à côté de ses épaules le mot: 'Spes' et aux pieds: 'Charitas', à gauche le vers suivant: 'In te dn□e spe / raui nō con / fundar in / eternum / in iustitia... tua libera / me & eri / pe me Psal. 70.' et au-dessous la marque I B. Le cadre de la plaque porte l'inscription suivante interrompue à chaque coin par un trèfle á quatre feuilles: 'Quoniam in / me speravit liberabo / eum proteg / am

eum quo etc. Psal. 90'. Notre reliure correspond donc exacte ment à la reproduction du catalogue 690 de J. Baer & Co (n° 191, Tafel XIV) et de A. Hulshof & M.J. Schretlen.[1] Les feuilles de parchemin manuscrites dont on s'est servi pour la reliure ne donnent aucune indication sur la date ou la provenance.

Uppsala possède aussi une reliure in-8° en veau clair brun, très bien conservée, du relieur aux initiales I.P., contenant un recueil de six ouvrages, à savoir: 1. P. Ramus, *Institutionum dialecticarum libri III* (Parisis 1549), 2. C. Valerius, *Tabulae totius dialectices artium reliquarum instrumenti praecepta... complectentes* (Parisiis 1548), 3. Porphyrius, *In Aristorelis Praedicamenta brevis explanatio* (Ed. J.B. Felicianus, Parisiis 1548), 4. G. Pachymerius, *In universum Aristotelis disserendi artem epitome*, *J.B. Rasario interpr.* (Parisiis 1547); 5. Dexippus, *In defensionem Praedicamentorum Aristotelis aduersus Plotinum* etc. (Ed. J.B. Felicianus, Parisiis 1549); 6. Chr. Cornerus, *Ratio inveniendi medium terminum in syllogismo categorico* (Basileae 1549). Au plat de devant, entre les deux colonnes opposées de la plaque en style renaissance, Lucrèce monte un piédestal, signé de son nom, en se poignardant. En bas, sous le piédestal, on lit: 'Claruit an□ messiā ānis 528', et dans le feuillage au-dessus de sa tête, il y a un écu avec les initiales: I.P., là-dessus la devise: 'Ingenium volens nihil non'. De plus, au bas de la colonne gauche, le monogramme: MGR, de celle à droite l'année: 1534. La reliure est donc conforme à celle reproduite par Davenport.[2] La plaque de derrière au contraire porte au milieu et entouré de feuillage un cercle avec le buste d'un homme moustachu en chapeau. Au-dessus de ce cercle les initiales: I.P. et au-dessous le même écu avec: I.P. Au haut de la plaque la même sentence: Ingenium etc. et, en bas, au coin droit: MGR, au coin opposé le nom: Cleopatra au-dessus de la figure d'une femme couchée et agonisante tenant de ses mains deux serpents. C'est donc la même plaque que celle décrite par Weale[3] d'après un exemplaire du British Museum et par

1) *De Kunst der oude boekbinders*, Utrecht 1921, pl. XXXVII.
2) *Cameo book stamps,* Lond. 1911, p. 132.
3) *Bookbindings and rubbings of bindings.* 2. Lond. 1894, n° 432. Cf. aussi W.S. Brassington, *A history of the art of bookbinding.* Lond. 1894, p. 154.

Davenport (op. cit., p. 75). Les parchemins manuscrits de la reliure ne donnent aucune indication de date ou provenance.

Ces deux volumes portent au feuillet du titre un cachet[1] avec l'inscription: Stanisl. Karnkowski Archiep. Gneznen. et la note: Inscriptus Catal. Coll. Posnan. Soc. Jesu. Ils ont donc fait partie de la bibliothèque de Stanislas Karnkowski, archevêque de Gnesen (en Prusse, mort en 1603), qui donna, peut-être déjà de son vivant, une partie de sa bibliothèque au Collège des Jésuites de Poznanie, et ils se retrouvent aussi dans le catalogue manuscrit de ce collège de 1601 conservé à Uppsala (coté U 276). Pendant la guerre de Pologne, un Suédois du nom de *Clas Rolamb*, plus tard ambassadeur de Suède à Constantinople, qui fut envoyé en 1656 par le roi Charles X Gustave en mission spéciale en Posnanie, s'empara d'une grande partie des riches bibliothèques des couvents de cette province, et c'est avec sa bibliothèque confisquée et léguée par Charles XI que nos deux volumes, avec beaucoup d'autres de Karnkowski, sont passés à Uppsala. Ils figurent aussi dans le catalogue manuscrit de Rolamb à Uppsala (coté U 281).

Quant à la provenance des reliures portant la marque IP, *Weale* (op. cit., Vol. 1, Lond. 1898, p. LXIV, et 2 (1894), n°s 432-435, 442-43) les attribue à Louvain et puisqu'on retrouve simultanément - dans un volume contenant la même édition de Perionius de 1549 - le monogramme: MGR qu'on a aussi interprété comme: MCR (Monasterium Canonicorum Regularium), l'atelier du relieur serait à chercher dans le monastère des Augustins de Saint-Martin et Saint-Grégoire à Louvain. Mais, selon lui, les reliures un peu différentes de IB doivent être l'imitation d'un Allemand établi à Anvers. Cependant, MM. Hulshof et Schretlen (op. cit. p. 42) ont rendu vraisemblable, à l'aide d'un volume contenant Joannes Fucherius, *Ritus iudicales* (Paris 1545) et Conradus Ulmeus, *De advocati studio* (Paris 1550) où deux documents d'un couvent de Louvain ont servi de gardes, que celles-ci pourraient aussi bien être attribuées à Louvain, quoique l'estampe de la plaque puisse être d'origine française (Lyon). M.A. Schmidt[2] croyait aussi que

1) L'ex-libris de Karnkowski est reproduit par W. Wittig, *Ex-libris, y bibliotek polskich*, *XVII i XVIII wichu*, l. 1903, p. 13.
2) Bucheinbände in der Landesbibl. zu Darmstadt, Leipzig 1921, p. 16, Tafel XXVII: Abbild. 35.

ces reliures avaient été exécutées à Lyon. Il faut observer qu'il y a une différence marquée entre la plaque avec la marque de IB et celle de IP, ces dernières initiales étant placées à droite et le mot: Charitas à gauche tandis que c'est le contraire pour IB, sans compter d'autres différences dans la partie inférieure de la plaque, comme on peut le voir dans la reproduction de Davenport (op. cit. p. 200).

Si l'on compare la reliure de 1557, reproduite par Gruel (Manuel, T. 1, Paris 1887, p, 150, sans mention du titre de l'ouvrage, collection Gruel & Engelmann), portant au recto la figure de sainte Gertrude, au verso les armes de Philippe de Hosdin, abbé de l'abbaye de Sainte-Gertrude, autre monastère augustin à Louvain, de plus sa devise: Inter spinas calceatus et ses initiales, la composition en est la même, la plaque exceptée. Une reliure identique est décrite par Weale (op. cit. no. 442 se rapportant au premier plat et 443 correspondant au second plat) et selon lui on a le monogramme MG sur cette reliure faisant partie de la Bibliothèque royale de Bruxelles et recouvrant l'édition de Martinus Cromerus, *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Basileae 1555). On est donc porté à croire que ces reliures sont sorties du même atelier monastique de Louvain. Sa spécialité semble avoir été ces plaques figurées avec inscriptions[1)], et il doit avoir déployé une plus grande activité que celle que fait supposer le nombre des reliures jusqu'ici connues. A en juger par la date des impressions l'activité des signatures IB et IP pourrait être située entre 1534 et 1551 environ, mais malheureusement nous ne savons rien de plus sur cette manifestation des monastères belges pour un travail plus artistique ne se bornant pas seulement à des ouvrages de théologie. La provenance même de ces reliures n'est pas encore suffisamment documentée. Il se peut que l'examen de toutes les reliures connues puisse contribuer à la solution de cette question s'il n'est pas possible de tirer des renseignements plus précis des documents des archives des prieurés de Val-Saint-Martin qui se trouvent aux

1) Le motif de Lucrèce avec le poignard par ex. se rencontre sur des reliures allemandes en compagnie de Justitia. Cf. par ex. Husung (Bucheinbände aus des Preussischen Staatsbibliothek, Lpz. 1925, p. 22) selon lequel Wolf Artzt s'est servi d'estampes avec ces emblèmes et Works on bookbinding. Examples of bookbindings of the XVIth to XIXth centuries exhibited at Columbia Univ. library, 1903 n°s 124 et 127. Weale (op. cit.) en donne d'autre exemples.

Archives du Royaume à Bruxelles, et dont M. *Nélis*[1] a donné un compte-rendu. De plus, on se demande si vraiment IB et IP représentent les relieurs, ce qu'on devait croire selon la thèse de M. *Haebler*[2] qu'en général les initiales libres indiquent les relieurs et les monogrammes les graveurs. Cependant *Nagler*[3] fait mention d'un graveur inconnu IB qui dans sa manière s'approche beaucoup de celle de J. Binck et qui a traité le même sujet: les vertus chrétiennes. M. Verheyden (Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, 4, p. 168), fait mention d'une reliure du Musée Plantin contenant Quintilianus (1514) dont la bordure porte les initiales IB et selon Weale (op. cit. Introd. LXIX, II, n° 114) ces reliures sont d'origine française.

J'ai noté les reliures de IB et IP que j'ai trouvées citées dans la littérature, à savoir:

A) Reliures avec la plaque Fides-Spes-Charitas et la marque IB:

1) Caelii Apitii *De re culinaria libri X*, *Basileae* 1541.
   (Bibl. Royale de Bruxelles, Weale, op. cit., n° 435).
2) Dionysii Carthusiani *Summa fidei orthodoxae*, Parisiis 1548.
   (Weale, op. cit. n° 435).
3) Andr. Alciatus, *Emblemata*, Lugd. 1551. - M. Verinus, *Distichorum liber*, Louanij 1551 in-8°.
   (Cat. de Baer, 690: 191).
4) Angelus Politianus, *Opera*, T. 1. Lugd., Gryphius, 1539 in-8°.
   (Landesbibl., Darmstadt, voir Schmidt, op. cit.).
5) *Institutiones iuris civilis* in graecam linguam per Theophilum Antecessorem traducine. Parisiis, Chr. Wechelus, 1534.
   (Bibl. de l'Univ., Utrecht, Hulshof & Schretlen, op. cit. p. 52).
6) M, Fabius Quintilianus, *Oratoriarum institutionum libri XII*, Parisiis, F. Gryphius, 1543, in-4°.
   (Bibl. de l'Univ., Utrecht, op. cit.).
7. Johannes Fucherius, *Ritus iudiciales*, Parisiis, V. Gaultherot, 1545 - Conradus Ulmeus Salmureus, *De advocati studio libri V*, Parisiis, Th. Richardus, 1550 in-8°.
   (Bibl. de l'Univ., Utrecht, op. cit.).

1) Revue des bibl. et archives de Belgique (1903).
2) Der Rollstempel u. seine Initialen dans: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen, II (1914).
3) Die Monogrammisten, III; 1950. Cf. aussi les ouvrages de Bartsch, Passavantet Blanc.

8) P. Aulus Aeginetad, *Medicinae totius enchiridion* A. Torino interpr., Basileae, J. Oporinus, 1546 in-8°.
(Cat. Hiersemann, 557, Leipz. 1925, n° 87, Tafel I).
9) Rupertus, *Opera*, Parisiis 1545.
(Davenport, op. cit. p. 200).
11) J. Gagnaeus, *Brevissima et facillima in omnes D. Pauli epistolas scholia*, Parisiis 1550 in-8°.
(Catalogue de vente de Gilhofer & Ranschburg, 33, Wien 1911, n° 57).
12) Joachimi Perionii *Topicorum theologicorum libri II*, Parisiis 1549.
(Bibl. de l'Univ., Uppsala, voir plus haut).

B) Reliures avec la plaque Fides-Spes-Charitas et ta marque IP:

13) Johannes Boemus, *Omnium gentium mores*, *leges & virtus*, Antverp. 1542 in-8°.

(Cat. Maggs Bros., 407: 206).
14) Justini ex *Trogi Pompeii hist. libri XLIIII*, Basileae 1543.
(Davenport, op. cit., p. 198).
15) Jo. Baptist. Folengii *Commentaria in primum D. Ioannis epistolam*, Antverpiae 1547.
(Weale, op. cit. n° 434).
16) Conradus Lagus, *Methodica iuris traditio*, Lovanii, B. Gravius, 1552, in-8°.
(Bibl. de l'Univ., Utrecht. Hulshof & Schretlen, op, cit.).
17) Zasius, *Rhetoricae ac dialecticae tractatio legalis,* Antverpiae, A. Goinus, 1540 in-8°.
(Cat. Boerner, 21: Kostbare Bucheinbände von C. Sonntag, Leipz. 1912, p. 17).
18) Petri Rami *Institutionum dialecticarum libri III*, Parisiis 1549
(Bibl. de l'Univ., Uppsala, voir plus haut).

C) Reliures portant la marque IP et le monogramme MGR, mais la plaque Cleopatra au buste d'un homme en chapeau:

19) Les poésies de Georges Sabinus, Argentorati 1643, in-8°.
(Bibl. de Caen, Bulletin du bibliophile, 1896: p. 504.
20) Johannis Chrysostomi *Coniunculae*, Lovanii 1532.
(Brit. Mus., Weale op. cit. n° 432 et Davenport, op. cit. p. 75).

D) Reliures portant la marque IP et le monogramme MGR, mais la plaque Lucretia avec la devise: Ingenium volens nihil non:

21) Ioachimi Perionii *Topicorum theologicorum libri II,* Parisiis, 1549.
(Weale, op. cit. n° 433).
22) Chrysostomi *Dialogi*, Lovanii 1529.
(Davenport, op. cit., p. 132).

Il faut ajouter à cette liste les reliures mentionnées par Hulshof & Schretlen (op. cit., p. 41), à savoir à Utrecht 4 (Paris 1534, 1543, 1555 et Louvain 1545), à Leyde 1 (Bäsel 1541), à Amsterdam 3 (Lyon 1540, Paris 1550 et Bäsel 1555), à La Have 1 (Paris 1540).

PAUL HÖGBERG,
de la Bibliothèque de l'Université d'Uppsala.

J. Lipsius en Chr. Plantin te Utrecht in 1581.

In het *Tijdschrift voor Geschiedenis, Oudheden en Statistiek van Utrecht*, uitgegeven door N. van der Monde, jaargang 1841, blz. 383, vonden wij een kleine bijdrage van J.J. Dodt van Flensburg over *Willem Silvius en Christoffel Plantijn, drukkers, in betrekking tot de Utrechtsche Zaken.* Daar wordt o.a. medegedeeld, dat eerst aan Willem Silvius en later aan Chr. Plantin door het stadsbestuur van Utrecht 30 ponden werden toegestaan voor het uitgeven van Guicciardini's *Beschrijving der Nederlanden.* Deze bijzonderheden zijn algemeen gekend en werden reeds aangeteekend door E. Van Even,[1] P.A.M. Bode van Hensbroek,[2] J. Denucé[3] e.a. Het is dan ook niet dat gedeelte van Dodt van Flensburg's bijdrage, dat onze belangstelling wekte, maar wel een ander, waaruit bleek, dat Plantin in gezelschap van Justus Lipsius in Juni 1580 (?) te Utrecht was en daar door het stadsbestuur op 12 quaert wyns werd onthaald.

J.J. Dodt van Flensburg geeft uit het kameraarsboek van Utrecht het volgende uittreksel: 1580-1581 - Jun. 22 'Dr. Lipsio ende Plantyn, gesworen drukker vd, Stat. Gen., 12 quaert.', zonder eenige meer bepaalde aanduiding.

Het kwam ons geraadzaam voor aan den heer W.A. Schuylenburg, gemeente-archivaris te Utrecht, te vragen om eens na te zien of er onder de bescheiden, aan zijn zorgen toevertrouwd, geen minder laconisch bericht over dit onthaal te vinden was. Daarop werd ons met een bereidwilligheid, waarvoor wij erkentelijk zijn, het volgende citaat gezonden, ontleend aan de Rekeningen van den 2^{en} Kameraar der stad Utrecht Rem. 1580 - Rem. 1581. fol. 53vo:

1) *Annales de l'Académie d'Archéologie de Belgique* XXXIII, 1876, p. 297.
2) *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht* I, Dl.
3) *Oud-Nederlandsche Kaartmakers in Betrekking met Plantijn* (Antwerpsche Bibliophielen, 1912, I, p. 148).

> ‘Dirck van Botteycking betailt die somme van *acht ponden ende acht scellingen* vuyt saicke hy den XXVII Juny getapt heeft XII quairten wyns die geschoncken zijn Doctor Lipsio, ende Plantyn gezworen drucker vande generale Staten elcke quaert tot XIIII scellingen gerekent beloipt tesamen vermogens belieftenissen des raets in data den X^{en} July ende quytantie dair toe dienende die voirnoemde somme van..... VIII £ VIII s.’.

Dit onthaal van de beide beroemde vrienden door het Utrechtsche magistraat vonden wij totnogtoe bij geen van hun levensbeschrijvers aangeteekend en achtten het om die reden wenschelijk er hier de aandacht op te vestigen.

Men weet, dat Plantin Justus Lipsius te Leiden bezocht in de maand Juni 1581.[1)]

Bij die gelegenheid werd dan de reis naar Utrecht ondernomen, waar Lipsius, die reeds sedert 1579 professor was te Leiden, waarschijnlijk zooals Dodt van Flensburg terecht vermoedt, zijn invloed ten voordeele van Plantin wilde gebruiken. Lipsius had immers te Utrecht een uitstekenden vriend in den persoon van den invloedrijken Dirk Canter, schepen dier stad in 1575, 1576 en 1577, en later burgemeester in 1598.[2)] Toen reeds poogde Lipsius om Plantin naar Leiden te lokken en er als drukker der Academie Willem Silvius te vervangen, die op het einde van Augustus 1579 gestorven was, en vervangen door zijn zoon Karel, wiens lust om die taak voort te zetten maar zeer gering was. Toen Karel Silvius omstreeks het einde van 1582 van de plaats van zijn vader afzag, nam Plantin den winkel en het materiaal van Silvius over en werd drukker der Leidsche Universiteit van af 1^{e} Mei 1583. Wij weten ook dat het door Lipsius' tusschenkomst is, dat Plantin van de hoogeschool een jaarlijksche toelage van 200 fl. kreeg.[3)]

Als een gunstig gevolg van dat hartelijk onthaal door het Utrechtsche magistraat mogen wij dan waarschijnlijk beschouwen het toekennen van het hooger bedoelde steungeld van 30 ponden aan Plantin voor de uitgave van de *Beschrijving der Nederlanden* van Guicciardini. Het was immers eenige dagen na het onthaal van XXVII Juni, namelijk op XIIII Augustus 1581, dat de steun van 30 ponden aan Plantin werd toegekend.

1) Max Rooses: Christophe Plantin. Antwerpen, Zazzarini 1913, p. 233.
2) Toen Dirk Canter in 1611 ten gevolge van zijne Arminiaansche sympathiën verbannen werd, vluchtte hij naar Antwerpen.
3) Max Rooses, Op. c., p. 234.

Die gift van het Utrechtsche magistraat staat aangeteekend op twee plaatsen in het stedelijk archief: 1°) in *Des Raads dagelycx boek,* 1577-1582. fol. 197vo1); en 2°) in de *Rekening van den 2en Kameraar*, Rem. 1580 - Rem, 1581, fol. 28vo, 29,

De goede gezindheid van de Utrechtsche stadsvaderen tegenover Justus Lipsius bleek verscheidene jaren later, in 1589, toen hem een zilveren beker of vergulde kop werd geschonken in dank voor een of meer boeken, door hem aan de stad toegezonden. De twee uittreksels, dit geschenk betreffende, werden ons medegedeeld door den heer W.A. Schuylenburg. Wij laten ze hier volgen.

1° '1589 Den XVIIIen Septembris
Geconsenteert Doctorem Lipsium te vereren met een silveren beker voor seker bouck dat hy dese stadt toeges(onden) heeft.'
(*Des Raads dagelycx boek - 1582-1590. fol. 253vo).*

2° 'Gerrit Henricxs van Dompselaer, goudsmith betaelt d'somme van *acht ende tnegentich ponden* ende sess schellingen ter cause van een vergulde cop die hy myn heeren Burgemeesteren gelevert heeft, ende voorts van stadts wegen geschoncken es Doct. Lipsio in recognitie van sekere boucken dese stadt gededicеert ende andere diensten blyckende by ordonnantie des Raets van den eersten December 1589 ende quictantie daertoe dienende inhoudende d'voorschreven XCVIII £ VIs).
(*Rekening van den 2en Kameraar - Rem. 1588 - Rem. 1589, fol. 33vo.*)

MAURITS SABBE.

1) Zie: Boele van Hensbroek Op. e., Bijlagen B.

Niet bestaande of uiterst zeldzaam geworden drukken van Dan. Heinsius' Nederlandsche werken, waaronder Antwerpsche.

A.G. Chr. de Vries, de laatste auteur, die zich - en dit met uiterst veel zorg en nauwkeurigheid - bezig hield met de bibliographie van Dan. Heinsius' Nederlandsche werken, waarin emblemata voorkomen[1)], verklaart, na 14 drukken er van te hebben vermeld en beschreven, dat hij naar een exemplaar van elk van vijf uitgaven door A. Angz. Angillis in de *Dietsche Warande* VI, A° 1864, blz. 551-553[2)] opgegeven, te vergeefs heeft gezocht.

Deze vijf uitgaven zijn:

1. Theocritus à Ganda, Emblemata Amatoria. Amst. 1616, langwerpig formaat.
2. Nederduytsche Poemata. Antw. 1619, 4°.
3. Nederduytsche Poemata. Amst. 1622, 4°.
4. Nederduytsche Poemata. Antw. 1622, 4°.
5. Th. a Ganda. Embl. Amat. Rott. 1625, in-4°.[3)]

* * *

N° 1 vonden we voor het eerst in 1679 vermeld als volgt in de lijst der werken van Dan. Heinsius gevoegd bij de *Oratio Funebris* van den Leidschen Hoogleeraar uitgesproken door Antonius Thysius[4)]:

> Emblemata amatoria Belgice, ibid[(5)] 1616. in forma oblonga.

1) In zijn werk: *De Nederlandsche Emblemata*, *Geschiedenis en Bibliographie tot de 18de eeuw.* Amst., 1899; p. XVIII-XXVI, n° 21-34.
2) En niet: 551 en 599, zooals in het werk van de Vries bij vergissing gedrukt staat!
3) de Vries, op. cit., p. XXVI.
4) Cf.: *Memoriae Philosophorum.... et Philologorum Nostri Seculi Clarissimorum Renovatae..., Curante M. Henningo Witten*, Francofurti, 1679; Deel V. p. 200.
(5) d.i.: Tot Amster.

G.D.J. Schotel neemt het op onder de *Geschriften van D.H.* verschenen in zijn *Letter- en Oudheidkundige Avondstonden*, Dordrecht, 1841:[1)]

> Theocr. a Ganda. Emblemata Amatoria. Amst. 1616, langw. form.

Het werd door denzelfden auteur nogmaals opgegeven in de bibliographie, die hij bij zijn artikel: *Heins (Daniel)*, in Van der Aa's *Biographisch Woordenboek,* voegt[2)]:

> Theocr. à Ganda, Emblemata amatoria, Amst. 1616, langw. form.

Ondertusschen had er A. Angz. Angillis van gewaagd in de ‘lijst van Daniel Heins' werken’, die hij in de *Dietsche Warande* liet verschijnen[3)]:

> 1616. Theocritus à Ganda Emblemata amatoria. Amst. 1616, langw. formaat.

Een woordje meer er over hebben we nergens kunnen vinden, tenzij bij de Vries, die zegt er te vergeefs achter te hebben gezocht.

Wij denken nochtans een exemplaar van dezen zeldzamen druk op de Koninklijke Bibliotheek te Brussel te hebben ontdekt. Hier volgt er de volledige beschrijving van:

DAN: HEINSII || EMBLEMATA || AMATORIA. || 't Amsterdam || *Gedruct by Willem Janssen.* ||

> Kl. 8°, lang. form. (9,5 × 7,4) sign. A2-K3 [K4]. 8 niet gecijferde en 66 gecijferde bladen; rom. letter en cursiefletter. Behalve het titelblad, het privilegie en het vers: *Aen de Ionckvrouwen...*, bestaet dit bundeltje uit drie deelen: 1. *Het Ambacht van Cupido;* 2. de eigenlijke *Emblemata Amatoria;* 3. een keus uit *Danielis Heinsii Neder-duytsche Poemata.*

A2, r^{o}:	gegr. titel, niet onderteekend, voorstellende Venus op haren zwanenwagen en Cupido om haar heen vliegend met gespannen boog. Venus' wagen rust op een voetsfuk, waarop de titel, hierboven opgegeven, gedrukt staat; aan weerszijden van dat voetstuk, verliefde paren.
A2 v°:	blanco.
A3:	*Privilegie*, gedagteekend van 28 October 1615, en onderteekend: ‘A. v. Matenesse

1) p. 177.
2) VIIIe deel, 1^{e} stuk, p. 433, n° 57.
3) deel VI, a^{o} 1864, p. 551.

vidit || Ter ordonnantie vande Hoogh-gemelte Heeren || Staten Generaal || Aersens.' Het is het privilegie dat ook voorkomt in *Dan: Heinsii Nederduytsche Poemata; By een vergadert en uytge-*

geven Door P.S. Amsterdam, 1616, 4° (ook nog gedrukt in de uitg. 1618, 4° van hetzelfde werk), behalve volgende tekstwijzigingen:

1° de titel van het geprivilegieerde werk luidt in de uitgaven 1616, 4° en 1618, 4° ‘Danielis Heinsij Nederduytsche Poëmata, by een vergadert door Petrum Scriverium’; in de uitg. zonder jt. 8° alleen maar ‘Danielis Heinsij Nederduytsche Poêmata’, wat zeer natuurlijk is, gezien de verschillende titels dezer uitgaven.

2° een regel verder is er sprake van ‘'t voorlz. Boeck’ in de uitgaven 1616 en 1618; van ‘de voorlz. Poemata’ in de uitg. z. jt. 8°.

3° in de uitgaven 1616 en 1618 staat er te lezen dat het verboden is de *Poemata* ‘in geheel, ofte ten deele, int groot, ofte cleyne, in eenige spraecke... te drucken ende uyt te geve’; in de uitg. z. jt. 8° komen de woordes ‘in eenige spraecke’ niet voor.

A 4ro - [A8] v^{o}: *Aen de Ionckvrouwen van Hollandt.* Dit vers kwam reeds voor in de eerste (rond 1605), de tweede (vóór 1608), de derde (1608), de vierde (1612), de vijfde (1613) en de zesde (1615) uitgaven der *Emblemata Amatoria.* Het werd ook, maar met talrijke wijzigingen in woorden en verzen, herdrukt in de *Nederduytsche Poemata* 1616. Het is de tekst van deze laatste uitg. die in ons bundeltje hier voorkomt.

[B] r^{o}: Binnentitel: *Het Ambacht* || *van* || *Cupido.*

[B] v^{o} - E r^{o}: 24 gegrav. plaatjes op de r^{o} bladzijden, met op de v^{o} bladzijden rechttegenover verzen die er betrekking op hebben. De r^{o} bladzijden zijn genummerd van 1 tot 24. We hebben hier voor ons de derde uitg. van die 24 emblemata, verschenen

een eerste maal in *Afbeeldingen van Minne...* door Theocritum à Ganda, Leyden, 1613, onder den afzonderlijken titel van *Het Ambacht van Cvpido.* || *Emblemata Nova* || *Amatoria.* || *Nouueaux Emblemes* || *d'Amour;* een tweede maal, als werk op zichzelf, betiteld; *Het Ambacht* || *van* || *Cupido,* || *Op een nieuw oversien ende verbetert* || *Door* || *Theocritum à Ganda.* || Vignet. || *Tot Leyden.* || *By Iacob Marcvssoon Boeckvercooper.* || *Anno cI□. I□. cxv.* In de *Nederduytsche Poemata* 1616 en 1618 verscheen *Het Ambacht* een *v*ierde en vijfde maal, als eerste gedeelte der onder den binnentitel van *Emblemaia Amatoria* bevatten gedichtjes met plaatjes.

Behalve den sprekenden hoofdregel, (hier alleen het eerste gedeelte van den titel: *Het Ambacht*) zijn de v^{o} bladz. in alles gelijk aan de v^{o} - bladz. van de eerste uitg. van *Het Ambacht van Cupido* (1613) en bevatten: een Latijnsch opschrift (rom.); een Latijnsch distichon (curs.), door de Vries (op. cit. n° 27) aan P. Serverius toegeschreven; het acht-regelig Nederlandsch gedicht van Dan. Heineius (rom.); een vier-regelig Fransch vers.

De plaatjes waarboven het tweede gedeelte van den sprekenden hoofdregel *Van Cupido* gedrukt staat, zijn die voorkomende

in de uitgaven van 1616 en 1618 der *Nederduytsche Poemata.* ‘Ze zijn verkleinde kopieën van de vroegere prenten, ze wijken in vele opzichten af van de vroegere uitgaven, ten deele zijn ze à rebours, ten deele verschillen ze ook in allerlei bijzonderheden.’ (de Vries, op. cit. n° 29.) Evenals in de uitgaven 1616 en 1618 is niet één dezer 24 plaatjes onderteekend.

[E] v^{o}; blanco.

[E2] r^{o}: binnentitel: *Emblemata* || *Amatoria.*

[E2] v^{o} - H2 r°. 24 gegrav. plaatjes op de r^{o}-bladzijden, met op de v^{o}-bladzijden rechttegenover verzen die er betrekking op hebben. De r^{o}-bladz. zijn genummerd van 25 tot 48.

We staan hier voor de zevende uitgave der *Emblemata Amatoria.* (cfr. p. 14 r. 15-17).

De v^{o}-blz. zijn in alles gelijk aan de v^{o}-bladz. van de zesde uitgave verschenen in de *Afbeeldingen van Minne* (Leyden, 1613) onder den afzonderlijken titel van *Emblemata Amatoria* || *jam denuum emendata.* De tekst er van bestaat uit de eerste helft van den sprekenden hoofdregel (*Emblemata*), een Latijnsch, Fransch of Italiaansch opschrift (rom.): een Latijnsch distichon (curs.), door de Vries (op. cit. n° 27) toegeschreven aan P. Scrverius; het acht-regelig Nederlandsch gedicht van Dan. Heinsius (rom.); een vier-regelig Fransch vers Er valt op te merken dat het Fransch versje van Embl. 22 (bl. 45 v°) hetzelfde is als dat van Embl. 17 (bl. 40 v°); dit is blijkbaar een vergissing, want in uitg. 1613 heeft Embl. 22 zijn eigen Fransch versje.

Over de plaatjes - waarboven het 2^{e} gedeelte van den sprekenden hoofdregel, *(Amatoria)*, gedrukt staat, - kan hetzelfde

gezegd worden als voor de plaatjes van *Het Ambacht van Cupido.* Evenals in de uitg. 1616 en 1618 staat er op het 30e prentje: ‘Simon Pasz fc.’ op het 38ste, 41ste en 42ste: ‘Blon fc.’.

H2 v° - [K4] v°.

Een keus uit *Danielis Heinsii* || (sprekend hoofdregel, v°-bladz.) *Neder-Dvyt. Poemata.* (id. r°-blz.). De r°-blz zijn genummerd van 49 tot 66.

De hier overgedrukte gedichten zijn:

1. *Tout amant estropiat*, met prent (bl. 49 r°).

2. *Pastorael*, met prent (bl 50 r°).

Deze twee gedichten komen, behalve hier, niet voor in de uitgaven van Heinsius' Nederlandsche verzenbundels vóór de *Nederduytsche Poemata*, 1616. (Zie aldaar p. 19 en p. 26-33).

3. *Bruylof-Liedt*, voor het eerst verschenen in de *Afbeeldingen van Minne*, 1613. p. [H4] v° - I 4o.

4. *Adonis doodt, uyt Theocritus,* met prent (bl 60 r°). Het gedicht verscheen voor het eerst in de *Afbeeldingen van Minne* 1613, p. I v° - I 2 v°; de prent komt ook voor in de *Nederduytsche Poemata*, 1616, p. 40.

5. *Cupido Honich-dief, uyt Theocritus,* met prent (bl. 62 r°).

Zelf*d*e opmerking als voor de twee eerste gedichten (zie *Nederduytsche Poemata*, 1616, p. 42).

6. *Elegie, ofte Nacht-Klachte.*

7. *Het Sterf-huys van Cupido.*

Deze twee laatste stukken vindt men in àl de uitgaven der *Emblemata Amatoria* van de tweede af (vóór 1608). Van de derde uitg. af (1608) was in de *Elegie* aan het begin van vers 24: 'Maar Heinsius alleen...' vervangen geworden door: 'Maar u dienaar alleen...'; in de *Nederduytsche Poemata* 1616, staat echter: 'Maar die u dient alleen...'; het is deze laatste versie die we hier aantreffen. *Het Sterf-huys* bestaat uit niet meer dan uit vijf achtregelige strophen; dit is dus de oorspronkelijke tekst van dit gedicht in de tweede uitgave der *Emblemata* verschenen en dien men later terugvindt in de *Nederduytsche Poemata*, 1616.

Aan het einde van dit laatste gedicht, tevens het einde van het bundeltje, staat: 'Finis.'[1)]

Uit bovenstaande beschrijving zal genoegzaam blijken:

1° dat de Amsterdamsche uitgave z. jt. der *Emblemata Amatoria* als een herdruk, onder miniatuur-formaat (9,5 × 7,4), van de Leidsche uitgave 1613 (19,4 × 14,9) is, verjongd echter door middel van nieuw gegraveerde prentjes (cfr. de Vries, op. cit. n° 29), die als voor dit miniatuur-formaat speciaal schijnen gemaakt te zijnen verder in de *Nederduytsche Poemata* 1616 voorkomen;

2° dat we hier te doen hebben met eene uitgave, die, wat dagteekening betreft, nauw aansluit bij de *Nederduytsche Poemata* 1616. Lettende op het privilegie, op de drie vroeger nooit verschenen gedichten, op den tekst van het vers: *Aen de Ionckvrouwen*, op de justificatie der v°-bladz., op den klaren druk der prentjes (vergeleken bij dien in de *Nederd. Poemata* 1616) en op het formaat er van, zijn we zelfs zeer geneigd deze miniatuur-uitgave aan te zien als onmiddeilijk de uitgave 1616 der *Nederduytsche Poemata* voorafgaand.

Daarom meenen wij ook het bundeltje uit de koninkl. Bibliotheek te Brussel te mogen identificeeren met 'Theocritus a Ganda Emblemata Amatoria Amst. 1616, langwerpig formaat', opgegeven in Henning Witten, in de *Avondstonden*, in Vander Aa en

1) Dit unicum draagt te Brussel het n^r^ II, 54938; het is compleet, op snee verguld en in bruin leder gebonden, met de ijzers versierd.

in de *Dietsche Warande*, maar onvindbaar voor de Vries - er nochtans bijvoegende dat het opgegeven jaartal 1616 ons bij de vier eerste vermeldingen en het vervangen van den echten naam van den schrijver daar zijn pseudoniem door Schotel en door Angillis, ons tamelijk zonderling voorkomt; - waar zij het vandaan haalden blijft ons een vraag....

* * *

N° 3 staat reeds vermeld in Hennig Witten (op. et. loc. cit,):

> Nederduytsche Poëmata, ibid. (1) 1622, in 4.

Verder in de *Avondstonden* (p. 177) en in Van der Aa (loc. cit.).

> Nederduytsche Poëmata, bij een vergadert en uytgegeven door P. Scriverius,... Amst. 1622, 4to, met den Lofs. van J.C. en andd. Gedicht., vroeger niet uitgegeven.

Angillis' opgave is veel korter (op. cit. p. 553) en schijnt rechtstreeks uit Hennig Witten overgenomen:

> 1622. Ned. Poem. Amst. 1622 4°.

In Hennig Witten staat naast deze 4° uitg. ook een 8° uitg. zelfde titel, zelfde pl. zelfde jt. vermeld; Schotel en Angillis, gewagen echter van die 8° uitg. niet. Dit en ook wat Schotel er bijvoegt: 'met den Lofs. van J.C. en andd. Gedicht. vroeger niet uitgegeven', brachten er ons toe te denken dat dit n° 3 niets anders is dan Dan: Heinsii || Lof-Sanck || van || Iesvs Christvs || den eenigen ende || eeuwigen || Sone Godes: || Ende zijne andere || Nederduytse || Poemata || Nieuwelicx oversien, vermeerdert, ende || verbetert. || Met de Vytleggingen. || *(Vignet met In defessus Agendo)*. 't Amstelredam || Bij Willem Iansz. Blaeuw, inde vergulde Sonnewijser. Anno 1622.[2)] 301 pp. 8°.

Het is bekend dat in 1679 de bibliographie aan nauwkeurigheid nog buitengewoon veel te wenschen overliet; een opgave als:

> Nederduytche Poëmata, ibid. 1622. in 4. en 8.

wanneer er maar één van bestond, moet ons niet verwonderen. Schotel zal er ook wel zóó over gedacht hebben; misschien heeft hij ondervonden dat er maar één uitg. Amst. 1622 der *Ndd. Poemata* bestond en zal er daarom ook maar één opgegeven hebben; alleen zal hij zich vergist hebben van formaat....[1)]

2) Gedeeltelijk beschreven door de Vries, op. cit. p. XXV, n° 32.

1) d. i,: Tot Amster.

Wat Angillis' opgave betreft, deze is eenvoudig in het kort overgenomen uit de *Avondstonden* of komt misschien rechtstreeks uit Henning Witten. Zulks gebeurt meer....

Dit alles noopt er ons toe te denken dat er een Amsterdamsche uitg. 1622 4° der *Nederd. Poemata* nooit heeft bestaan.

* * *

N° 5 komt insgelijks reeds voor in Hennig Witten (op. et loc. cit.)

> Emblemata Amatoria Belgice,.... Rotterod. 1625. in 4;

verder, in het *Aanhangsel en Vervolg op het Naamregister of Versaameling van Nederduytsche Boeken.... door Johannes van Abkoude. Eerste deel, III^{de} stuk.* Leiden 1745; p. 91:

> Heinsius (D.) - Emblemata or Zinnebeelden | en Toneel des Werelds met tweeenseventig snaakse Tronien geteekend door Breugel, 4. met pl. Rott. 1625.

In het *Naamregister van.... Nederduitsche Boeken,... door Johannes van Abkoude,.... nu oversien,.... door Reinier Arrenberg*, Rotterdam 1773, p. 176; wordt datzelfde werk opgegeven als volgt:

> Heinsius (D.) Emblemata of Zinnebeelden en Toneel der Wereld | met pl. geteekent door Breugel, 1625. Rotterdam | 4.;

in den 2^{den} druk van deze bibliographie, (Rott. 1788) werd echter ‘geteekent door Breugel’ weggelaten (p. 221).

Eindelijk vinden we nog de Rotterdamsche uitgave der *Emblemata* vermeld in de *Avondstonden* (loc. cit.) en in Van der Aa (p. 433):

> Theocr. à Ganda, Emblemata Amatoria.... Rotterd. 1625. 4°.;

alsook in de *Dietsche Warande* (p. 553):

> 1625. Th. a Ganda, Embl. amat. Rott. 1625 in-4°.

Hier is het opvallend hoe de auteurs minder en minder zeker schijnen te zijn van hetgeen ze laten drukken. Van Abkoude beweert dat de Rotterdamsche uitgave 1625 der *Emblemata* ‘met tweeenseventig snaakse Tronien geteekend door Breugel’ versierd is. Arrenberg, die zijn werk hersien heeft, spreekt in zijn uitg. 1773, niet meer van ‘tweeenseventig snaakse Tronien’, maar alleen van ‘pl. geteekent door Breugel’. In zijn 2de uitg., 1788, zegt hij zelfs niet meer door wien deze platen geteekend zijn.

Schotel spreekt niet meer van platen en Angillis natuurlijk ook niet. Sedert dien gewaagde niemand meer van dien Rotterdamschen druk, buiten H.G. Chr. de Vries, die er te vergeefs achter zocht.

Ik kon het niet verder brengen dan hij en ben zeer geneigd om vermelde uitgave als nooit hebbende bestaan te beschouwen, zonder echter de manier te kunnen uitleggen, waarop van Abkoude het werk opgeeft. wat ons zou doen denken dat hij er een exemplaar van *gezien* heeft.

* * *

N° 2 en 4 hebben we vermeld gevonden door Schotel in de *Avondstonden* (p. 177) en in Van der Aa (p. 432), door Angillis in de *Dietsche Warande* (p. 552 en 553), door L, Roersch in zijn artikel over Dan. Heinsius in de *Biographie Nationale de Belgique* (tome VIII, kol. 867)[1] en door W. van Eeghem in de inleiding van zijn uitgave Antwerpen 1921 van W. Ogier's *Gulsigheyt* (p. 8).

Wat deze twee Antwerpsche uitgaven der *Nederd. Poemata* betreft, heeft, naar we denken, G.D.J. Schotel de 'primeur' er van; waar hij het vandaan haalde blijft ons onbekend. Dat Angillis ze na hem vermeldde zal niemand verwonderen; dat L. Roersch het uit Van der Aa of uit de Dietsche Warande overnam is ook gemakkelijk te verklaren, en Van Eeghem citeerde ze ter goeder trouw, zonder bibliographische pretentie. Een bibliograaf echter mag zich niet vergenoegen met over te nemen, hij moet *zien.* Zoo heeft de Vries willen doen, hij is er niet in geslaagd. Zoo hebben wij zelf trachten te doen en wij zijn niet gelukkiger geweest dan de Vries.

BESLUIT. - Na onze vergeefche pogingen om een exemplaar van n° 2 en 4, alsook van n° 3 en 5 in handen te kunnen krijgen, - geraadpleegde bibliothekencatalogi, inlichtingen bezorgd door ettelijke bibliothecarissen uit Holland en België, (waarvoor wij ze hier ten zeerste bedanken!) liepen op niets uit - denken wij haast met zekerheid te mogen verklaren, dat net als er geen

1) Wat n° 2 betreft althans.

uitgave der *Nederd. Poëmata,* Amst. 1622, 4°, en der *Embl. Amat.* Rott. 1625, 4°, er ooit heeft bestaan er ook nooit een uitgave van Heinsius' *Nederduytsche Poëmata* te Antwerpen verschenen is, noch in 1619, noch in 1622.

Misschien - zooals dit het geval was met de *Flora of Boogaerd* van B. Ruyssenbergh - schuilt er nog ergens in een of andere private boekenverzameling een exemplaar der hier besproken uitgaven. Het zou ons in dit geval uiterst aangenaam zijn bericht daaromtrent van den gelukkigen bezitter van zulke unica te ontvangen, ten einde onze woorden, hier wat hooger gedrukt, te moeten intrekken.

Gent, Juli '25.

Dr C. DEBAIVE.

Bezoek van Albert en Isabella aan de plantijnsche drukkerij ter gelegenheid van hun blijde intrede in Antwerpen (december 1599).

Door een artikel van Prof. Maurits Sabbe in 'De Gulden Passer'[1] werd onze aandacht gevestigd op een handschrift van Philippe Chiflet (1597-1657), kapelaan van Infante Isabella. Het wordt bewaard in de stedelijke Bibliotheek te Besançon.

Diezelfde bibliotheek bezit nog twee andere handschriften van denzelfden Chiflet. Een van deze handschriften bevat allerlei stukken door Chiflet samengebracht met het doel het leven van de Infante te beschrijven.

Over de Blijde Intrede van Albert en Isabella in Antwerpen en over hun bezoek aan de Plantijnsche Drukkerij - December 1599 - vernemen wij hier het volgende[2]:

Fol. 84 - 10 dec. 1599.

Mais ceux d'Anvers comme les plus polis et cultivez de touts et qui vivans dans la plus belle ville du monde, autresfois le magasin de l'Europe, ont à la faveur de leur celébre port de grandes commodites de la mer des quelles les autres ne jouissent qu'avec beaucoup plus de frais et moins davantage. Aussy remporterent ils le prix par dessus toutes les autres villes faisans parade d'un triomphe sortable aux puissans mouvemens de leur humeur qui est toute genereuse, et déployans leur coeur dans un nombre infini d'escritaux dont les instruments du triomphe les rues et les places publiques estoient tapissees. Ce fut le 10e jour de Decembre que l'Archiduc et l'Infante firent leur entree en cette belle ville a l'abbord de laquelle ayans este salue par un compliment bien adiancé que le pen-

1) Zie Gulden Passer, 1924, blz. 34-44.
Voor verdere inlichtingen over Chiflet verwijzen we naar dit artikel.

2) Gedeeltelijk verscheen deze tekst in Comtesse de Villermont, L'infante Isabelle, gouvernante des Pays-Bas, Paris, 1912, p. 449.

sionnaire leur porta au nom de touts. L'infante qui estoit tousjours au coste droict de l'Archiduc replique avec une douce majeste *qu'elle aggreoit fort les tesmoignages de leur bonne volonte, quelle en auroit souvenance à l'occasion et un soin particulier de la conservation de leurs privileges.* L'Archiduc confirma la response de l'Infante par la sienne demonstrant de participer aussy bien qu'elle a la satisfaction qu'elle recevoit de la bonne volonte du magistrat et de la bourgeoisie. La porte de St Georges qui avoit este basttie expressement pour servir d'entrée à l'Empereur Charles V fut cinquante quatre ans après honnoree d'icelle de l'Infante Isabelle sa petite fille; comme la memoire de la premiere solemnite avoit este gravee dessus de cette porte, la ville voulut que cette seconde y fut aussi appliquéé en ces termes:

Alberto et Isabellae
per majorum vestigia Antverpiam
ingredientibus et eorum
exemplo pie ac prudenter recturis
S.P.Q.A.

Dans la ville tout fut en feu en rejouissances, inventees à l'envi par ceux de la ville par les Fugger et par les nations Espagnoles, Portugaises, Genevoise et Milanaise qui habitent la pour la commodite de la negociation.

Pendant que LL. AA. y sejournerent il ne s'en passa aucun qui ne merita d'estre compte comme rempli de quelque action considerable. Le premier fut le jour heureux de leur entree. Au deuxieme LL. AA. furent veoir le superbe palais des Nations Hanséatiques appelé la maison des Osterlins, pres de la grande place qui est au devant de la Citadelle. La matinee du troisieme fut employée a l'office qui fut celebré par l'Evesque en l'egglise cathedrale et à l'inauguration des princes qui fut couronnee par la creation de quatre chevaliers et suivie d'une confusion de voix d'allegresse et d'un applaudissement generale peu exprimer, que par autant de bouches qu'il y en eut a former un concert si ravissant. Et la soiree par courir en dessoub les arcs de triomph les endroicts par ou ils avoient passe à leur entrée. De tous les escriteaux dont ce triomphe estoient

revetus, nous ne raporteront que celuy qui marque l'inauguration du marquis du St Empire.

> Ut Albertum et Isabellam principes optimos
> et piissimos bonis, felicibus faustisque
> auspiciis S.R. imperii marchionatu
> inauguratos Deus opt. Max. pari benignitate
> qua sua eos providentia Germaniae inferiori
> ac Galliae Belgicae principes dedit; salvos
> sospites florentesque, cum rep. cujus tutela
> securitas et salus illis est commissa
> praestet et conservet
> S.P.Q. Ant.
> Votis publice privatinque susceptis incredibili
> cum gaudio exoptat et precatur.

Le quatrieme jour ils assisterent à une action de Ste Elisabeth fort gentiment representee au collège des Pères de la compagnie de Jesus, par leurs escholiers, en faveur de l'Infante.

L'apres dinee du cinquieme ils furent à la Bourse et des plus magnifiques ouvrages de la ville destine a la communication des marchands de toutes sortes de nations pour l'ajustement de leur compte et de leur trafic. De la à la verrière. ou les ouvriers firent jouer les plus secrets ressorts de leur industrie, s'evertuans à qui mieux à former l'un des animaux de differentes especes, un autre des arbres charge de fleurs et de fruicts, celui-ci des parterres bigarrés de mille fleurs si naturelles qu'il ne leur manquoi que l'odeur; celuy la eslevait en un instant une tour, un palais, une montagne; qui souflait un navire equipe de touts ses voiles et cordages et assorti de canons et de matelos, qui batissoit en un quart d'heure une ville entière, qui un paysage et tout ce l'imagination avoit menee en gros on le voyait aussitost sortir de leur bouche, comme le (tan d'un ours?) et recevoir en deux ou trois tours de mains telles formes pu'il plaisoit a l'ouvrier de luy departir; a quoy l'Infante prenoit un singulier plesir. Cette verriere n'est pas moins estimee que celles de Venise mais elle le fut bien davantage par la visite royale de ces deux grands princes.

Le sixieme jour ils recurent le serment de fidelite du gouverneur de la citadelle d'Anvers et des gouverneurs de Liere et de Gavre en conformite de l'ordre qu'ils avoient du Roy frère de l'Infante. Et pour ne rien obmettre de tout ce qui estoit de rare a voir apres le disne ils furent en la maison ou se trouve le magasin de toute sorte de tapisseries en si grande quantite qu'il y en a dordinaire pour assortir un royaume entier. Le reste de la journee fut utilement passe dans l'imprimerie du docte et renomme Christoffle Plantin, curieusement administrée pour lors par le soigneux et exact Jean Moretus son gendre, lequel en reconnaissance de l'honneur dont il se sentoit oblige fit sortir de l'une de ses presses en la presence de ses Princes un escrit en lettres capitales qu'il leur presenta sur le champ.

Dans l'ordre des visites que firent l'Archiduc et l'Infante tousjours ensemblent le beau et magnifique vaisseau de la grande egglise de Notre Dame estoient dispose pour le septieme jour qu'ils s'y plurent fort longuement à considerer les autels et monuments de marbres d'orient, dont l'eglise est abondement enrichie et les tableaux et chefs d'oeuvre ou les peintres les plus excellent qui ayent este des que la peinture à huile est en usage, ont mis la main.

DOM. ROGGEN.

Ridder Leo de Burbure van Wesembeek.
Zijn huis in de Venus straat.

Van af 1859 tot in 1889 woonde er in het oud groot heerenhuis, naast den Berg van Barmhartigheid (nu Bank van Leening) een onzer uitstekendste Oudheidkundigen der vorige eeuw; ridder Leo de Burbure. Hij was een afstammeling van Kasper de Burbure, heer van Wesembeke, te Brussel geboren, commissaris-generaal van 't buskruit en de salpeters, geadeld den 25 October 1692, en kort nadien vereerd met den riddertitel, 10 April 1694, Een ander de Burbure, Frans-Josef, heer van Wesembeke en Ophem werd tot den adelstand verheven, den 8 Juni 1722.[1)]

Leo Philips Maria de Burbure was zoon van Philips-Edward-Willem Maria en van Helena-Theresa-Josepha Schoutheet alias Schoutheete. Hij werd geboren te Dendermonde, den 16 Augustus 1812. Het eerste onderricht in de humanitora ontving hij van pater de Vos, ex-religieus der abdij te Afflighem. Dan kwam hij op de Gentsche-Hoogschool, waar hij, omstreeks 1832, tot doctor in de Rechten promoveerde. Rond 1855 nam hij zijn verblijf in onze stad, waar hij van 1855 tot in 1861, beheerder der Koninklijke Akademie was, het archief der Sint-Lucas gilde onderzocht, en ook het archief van O.L. Vrouwe-kerk te Antwerpen en die der O.L. Vrouwe-kerk te Dendermonde doorzocht[2)]. In 1855 werd hij gemachtigd door eene ordonnancie van de rechtbank van Dendermonde, den oordnaam van Wesembeke bij zijn naam te voegen. Hij trouwde met Mejuffer Louisa Josephina Maria-Eugenia Rymenans, eene

1) Het wapen der familie de Burbure is: van sabel met het geankerd kruis van zilver enz.
2) Hij was Eere Archivaris der O.L. Vrouwe kerk. Medestichter van het Steen, in 1864, lid der commissies van 't Steen en van het Museum van Schoone Kunsten enz. Aan het Steen schonk hij, in 1864, verschillige romeinsche Oudheden en het beeld van den H. Christoffel. voortkomend van het Ambacht der Torf- en Kooldragers enz.

zeer kunstbegaafde vrouw die o.a. een misboek schreef, teekende en met kleuren ‘afzette’, nu in het bezit van zijn neef, den heer C. van der Linden, waar ik het mocht bewonderen[3]. Leo de Burbure was officier der Leopolds orde en lid der Koninklijke Akademie van Belgie.

Hij stierf zonder kinderen na te laten, te Antwerpen, den 8 December 1889, in het prachtig huis der Venus straat, dat hem sedert 1859 behoorde.

Leo de Burbure was een rijk man zeer beslagen op allerhande gebied. Hij wijde zijn gansche leven aan het opzoeken van allerlei historische en plaatselijke gebeurtenissen, vooral uit de XVe en XVIe eeuw, van zijn geliefkoosd Antwerpen dat hem een tweede moederstad geworden was. Hij bezat eene niet talrijke maar uitgelezen boekerij. Hij was groot van gestalte met een ietwat stuur opzicht, dat gewijzigd werd door zijn hoffelijk voorkomend optreden. Ook was hij van eenieder hoog geacht en bemind vooral voor zijn rondborstig en toegevend karakter. Hij hielp met raad en daad dààr waar hij helpen kon en nooit werd zijn hulp te vergeefs ingeroepen. Voor elk werk dat meer licht op onze oude geschiedenis of vooraanstaande personen kon werpen was hij steeds te vinden, zoo was hij, o.a. een der eersten die zich geestdriftig aansloten bij de uitgaaf van het heerlijk standaardwerk: *De Graf- en Gedenkschriften der Provintie Antwerpen.*[4]

Onder de werken van de Burbure noem ik:

1° Toestand der Beeldende Kunsten te Antwerpen, omtrent 1450.

3) De heer C. van der Linden bezit nog, voortkomstig uit de nalatenschap van zijn oom, een zilveren prachtig gedreven inktkoker destijds door het kapittel van O.L.V. kerk aan de Burbure vereerd. toen hij het groot werk der schikking van het kerkarchief tot een goed einde gebracht had.

4) Onder de medewerkers die het belangrijk werk schiepen en uitgaven noem ik: P.Th. Moons-Van der Straelen, P. Génard, Th. Van Lerius, pastoor Visschers, Mertens, Smolderen, Verachter. Het eerste deel, bevattend de Verhandeling en de Inschriften van de cathedrale Kerk, kwam uit in 1855, ter drukkerij van Hendrik Peeters. Vervolgens verschenen Verhandelingen en Inschriften van St Jacobs kerk, de Burchtkerk, St Joris, de Augustijnen enz. en tal van kloosters. Uit de Provincie verschenen kerken en kloosters van Mechelen, Lier, Herenthals enz. Het werk is nog immer niet volledig zooals de eerste werkers dit gedroomd hadden. Nu en dan verschijnt er wel nog eene aflevering, doch met groote tusschenpoozen.

2º Jan van Ockeghem zijn geboorteplaats en verblijf te Antwerpen Dendermonde 1858.
3º Beschrijving van het klooster te Waelwijck (de Spinsters) Naar een handschrift der XVIIIe eeuw. Antwerpen 1859.
4º Chronologische lijst der Ammans van Antwerpen.
5º Lijst der Schepen van Antwerpen vóór de XVe eeuw.
6º Antwerpsche Ommegangen in de XIVe en XVIe eeuw. (Uitgegeven door de Antwerpsche Bibliophielen, in 1878.)
7º Recherches sur les facteurs de Clavecins et les Luthiers d'Anvers, depuis le seizième jusqu'au dix-neuvième siècle. 1863.
8º En niet te vergeten, het belangrijk handschrift, gebonden in 13 deelen dat op ons stedelijk archief berust en dagelijks geraadpleegd wordt. Het zijn de persoonlijke nota's van den schrijver over allerhande instellingen en personen.

Onze oudheidkundige was ook muziekoloog en bedreven toondichter. Hij toondichte:
1º Inhuldiginskoor voor het praalgraf van dichter J.F. Willems. in 1850.
2º De hoop op Belgie, 1853.
3º De slag van Doggersbank, 1850.
4º Hulde aan de Kunst, 1854.
5º Léna, 1854.
6º Vlaamsch Schilderslied, 1855.
7º Het Antwerpsch Meisje, 1855.
8º Teniers of de Vlaamsche Kermis. Gekomponeerd voor het toonkundig feest in de beurszaal der Cité, den 23 Augustus 1864. en andere.

Leo de Burbure bezat eene reeks zeer zeldzame muziekwerken onzer oude Antwerpsche toondichters gedrukt te Antwerpen bij P. Phalesius. De heer van der Linden schonk die kostbare muziekboekjes aan ons Conservatorium. Daar echter werden ze weggenomen om op het archief geplaatst te worden. Nu berust die verzameling in het Plantin-Museum.[5)]

5) Die verzameling bestaat uit hoogst zeldzame muziekboekjes waarvan er zes te Antwerpen en drie te Leuven gedrukt zijn, bij Petrus Phalesius. Te Leuven in 1553 en 1572. Te Antwerpen, in 1613, 1617, 1649 en 1653. Het zijn werken van Lassus, Jan Ryspoort, Baptist Verryth, Joannes Ravetta, en ‘door diversche excellente meesters, seer listig om singhen ende spelen op alle instrumenten, gecomponeert’.

Toen ik mij ter plaats begaf om het oude huis van ridder de Burbure te bezoeken werd ik zeer minzaam door de bezitters, Mijnheer en Mevrouw Elsen ontvangen en er werd mij tevens gelegenheid geschonken hun prachtig huis - het bevindt zich naast het vroegere huis van de Burbure - te bewonderen. Verscheidene zalen daarin stammen nog uit den tijd van Joannes Petrus Franciscus van Schorel, heer van Wilrijk[6] en bestaan daar tot heden met hunne sierlijke Louis XV zolderingen, met zijde behangen muren, oude Aubusson stoelen, luchters, prachtvolle schouwen, kostelijke uurwerken en verrukkelijke schilderwerken gestoffeerd en opgesmukt. De voorouders van den heer Elsen woonden reeds daar en alles is er met liefde en groote zorgvuldigheid of piëteit onderhouden en bewaard gebleven. Het voormalig huis van de Burbure, ik zegde het reeds is nu in 't bezit van den heer Elsen. Sedert de dood van de Burbure is zijn huis - het grenst tegen den Berg van Barmhartigheid - geheel omgebouwd en daar op het eerste voor aan de straat, waar zijne boekerij aangebracht was en hij zijne werken schreef of zijne liederen of kantaten dichtte, bevinden zich nu de bureelen van zekere ondernemingen. In den zeer grooten hof verheft zich nog het sierlijke koetshuis dat Mevrouw Lunden de Coninck daar in 1759 deed bouwen. Ook een liggend standbeeld voorstellend den gevleugelden Tijd bevindt zich daar nog Het schijnt afkomstig te zijn uit de Sint Jacobs kerk.

Destijds gaf de Burbure, uit zijne titels van eigendom, inlichtingen aan A. Thys, over de opvolgende bezitters van het oude huis, waarvan ik het volgende wil meedeelen:

Rond 1505 was de plaats, waarde Venusstraat doorgetrokken werd, ingenomen door raamvelden. Te beginnen van de Paardenmarkt tot aan de Keizerstraat behoorden die gronden aan een rijken lakenwever, met name Pauwel Elout. Daarom werd die straat vooreerst Pauwel Eloutstraat, later de Venisstraat genoemd, na zekeren Venis die daar woonde. Die naam verbasterde snel in

6) Burgemeester van Antwerpen in 1761, 1762 en 63. Zijne boekerij bevattend 1829 nummers boeken, 219 gravuren, 1066 historische portretten en nog 825 gravuren en landkaarten werden verkocht van af 18 tot 23 October 1774. Zijne schilderijen, miniaturen, waterverfschilderingen, medalies, bronzen figuren, ivoren voorwerpen, porselein enz. werden verkocht op 7 Juni en volgende dagen 1774.

dien der liefdegodin en de naam Venus bleef behouden. De erfgenamen van Pauwel Elout, zijne weduwe en hare twee dochters, verkochten het erf. in 1513, aan Mathias van Duysborch en deze, op zijn beurt, verkocht de landerijen aan de stad om er de Pauwel Elout straat door te trekken. In 1552 kocht de woordenboek- en historieschrijver Jan Servilius het huis waarvan spraak (heden n^{r} 17)[7]. Korts nadien, in 1559 werd het huis eigendom van Jan Asseliers, de beroemde secretaris der stad. In 1561 kocht hij er nog aanpatende gronden bij, groot 17 roeden, en andere, uitkomend op den Toogh, groot 53 1/2 roeden. Hij bouwde daar, met andere kapitalisten, 35 magazijnen, welke de stad, ten gevolge eener overeenkomst met de Engelsche kooplieden, hen ten gebruike afstond. Ze werden toen als bijmagazijnen van het Engelsch huis, in de Prinsstraat, gebruikt. Die groote eigendom, genaamd de Engelsche pakhuizen, bleef ten deele in de familie Asseliers, tot in 1619, toen de stad de pakhuizen kocht om daar den Berg van Barmhartigheid te bouwen. In 1576 kwam de Duitsche kolonel Karel Fugger, die zoo een schandelijke rol speelde tijdens de Spaansche Furie, het huis (n° 17) met geweld bewonen en daar hadden de onderhandelingen met de Spaansche krijgsoverheden plaats om onze ongelukkige stad, op 4 November, aan dood en verderf over te leveren. Jan van Asseliers stierf in 1583 en liet zijne zaken in zulken ontredderden toestand dat zijne kinderen, in 1586, het huis ter Vrijdagmarkt moesten zien verkoopen. Het waren de erfgenamen van Antonius Raes die het kochten, als ingeschreven schuldeischers. Kort nadien, in 1594, ging het huis over in 't bezit van Ridder Gaspard Rovelasca, ten prijze van 550 florijnen jaarlijksche rent. De erfgenamen van Rovelasca[8] verkochten,

7) Jan Servilius (Jan Cnape of Knaep), humanist der XVIe eeuw, waarover zeer weidig bekend is, werd geboren te Weert, een klein stadje van het prinsdom Luik, in het graafschap Hoorn. Hij verbleef liet groots*t*e deel van zijn leven te Antwerpen, waar hij beschermd werd door Lanceloot van Ursel, groot liefhebber van kunst en letterkunde. Van Ursel was, van af 1502 tot in 1548, twaalf maal buitenof binnenburgemeester van Antwerpen. De bloeitijd van Servilius valt tusschen 1536 en 1548. Hij schreef veel. Zijn spreuk was: *Sapit qui forte sapit.* In 1542 drukte Joan Grapheus voor hem een boekje: *Gratulatio Ladisloa Ursulo, Consuli electo,* Antwerpen in 12°.

8) Rovelasca werd later schepen en, in 1605, tweede burgemeester van Antwerpen.

in 1615, den eigendom aan Hendrik van de Werve[9] en aan zijn schoonzuster Catharina Wijts, ten prijze van 12.300 fl. Dan, in 1645, ging het huis over, voor 25.900 fl. aan de kinderen van Stephanus Lunden-Stevens. In de verkoopakt was bepaald dat de koopers gedurende een jaar en zes maanden de wapenblazoenen boven de poort moesten behouden. Nadien kwam het huis in bezit van Maria Lunden die met Jan Tholincx trouwde. Het echtpaar stierf kinderloos en de neef van Jan Tholincx, Jan Joseph baron Vecquemans, heer van La Verre, erfde het goed. In 1731 liet hij het huis aan zijn vierden zoon, Jan Joseph Vecquemans, die het nog ditzelfde jaar verkocht aan den bankier Lod. Frans De Coninck-Le Candèle. Na zijnen dood deelden de kinderen de erfenis en het huis in de Venusstraat werd de eigendom van Helena Maria de Coninck, weduwe van Guilihelmus-Carolus Lunden. Zij was het die in 1759 het sierlijk koetshuis in den hof deed bouwen. Op den voet van een der zuilen leest men:

heLena MarIa De ConInCk pont JVbebat.

Na het afsterven dezer dame kwam het huis in 't bezit van Jan Egidius Peeters, heer van Aertselaer en Cleydael. Dan, rond 1789, bracht Hendrik Joseph Stier die het geërfd had, groote verandering aan de gebouwen, die daar van in de XVIe eeuw stonden. Men weet dat de heer Stier bezitter was van het beroemde portret van Mejuffer Susanna Lunden, door P.P. Rubens geschilderd[10]. Na den heer Stier werd J.M. van Havre bezitter van het huis. Hij stierf den 7 September 1844 en het huis werd geërfd door E.C.H. baron van Havre (1845). Deze stierf den 4 Mei 1854 en zijn zoon H. van Havre verkocht, in 1859, het huis aan ridder L. de Burbure.

BEN. LINNIG.

9) Hedrik van de Werve was binnenburgemeester in 1618.

10) Dit beroemd portret, algemeen het Spaansch hoedje (Le chapeau de poil) genoemd, het bevalligste en heerlijkste gewrocht wat men droomen kan, kwam na Rubens' dood in 't bezit der familie Lunden. In 1746 zag Lodewijk XV, koning van Frankrijk, bedoeld portret in de verzameling Lunden en bood er, zoo 't schijnt, maar te vergeefs eene som van 12.000 gulden, brabantsch geld, voor aan. Hier zij aangemerkt dat de familie Lunder nog andere uitmuntendc tafereelen van Rubens bezat. Het portret ging over in 't bekend kabinet van den heer van Havre die het in 1817 aan baron Stiers afstond, voor 50.000 Frs. Na diens overlijden, kwam het, volgens J. Van Grimbergen, op eene openbare veiling te Antwerpen waar het gekocht werd, op 29 Juli 1822, door een Engelsch handelaar in schilderijen, voor eene som van 32.700 gulden, zonder de 10% verhooging.

Wellevendheid aan tafel in de XVe eeuw
Naar een Antwerpschen vroegdruk.
door Dr J.A. Goris.

'Ces bons Flamands, il faut que cela mange' zei Louis XV en zijn historisch woord gaf nog meer kracht aan de legendarische voorstelling van het eetgrage, kermisvierende, pinteleerende Vlaamsche volk. Om soberheid zijn we nooit berucht geweest. Noch om een te slaafsche navolging der gulden wet die, in het begin der veertiende eeuw, Mahaut, gravin van Artesië en Burgondië neerschreef: 'Mengier une fois est vie d'ange et mengier deux fois est vie humaine, et trois fois ou quatre ou plusieurs est vie de beste et non pas de créature humaine'.[1)]

Heeft een slach van menschen dat zoo langdurig tafelt en de tientallen feestdagen van het oude regiem eert met eten en drinken, niet een eigen eet- en drink-stijl geschapen? Zooals in de vijftiende eeuw de naam Vlaming in den vreemde het synoniem is van groothandelaar,[2)] zoo is hij het ook van beschaafd en welopgevoed man. Noodzakelijk, moest, met veel kwaad, toch uit die lange gelagen iets goeds voortspruiten. Vooraleer echter de regelen der hoofdschheid aan tafel vastgelegd worden, naderen wij het einde der vijftiende eeuw.

In Frankrijk is het niet veel beter gesteld. De middeneeuwsche opvoeder bezit er toch reeds in de 12e eeuw de bewerking van 'De institutione novitiarum' van H. de Saint Victor, door J. de Vignay, en de 'Castoiement que li pères ensaigne à son fils' van Moses Sephardi. In beide werkjes is het tafelceremonieel slechts incidenteel vermeld.[3)]

1) F.E.J.M. BAUDET. *De maaltijd en de keuken in de middeleeuwen.* Leiden, 1904.
2) T. GEERING. *Handel und Industrie der Stadt Basel.* blz. 454. Basel, 1886.
3) Cfr. A. FRANKLIN, *La vie privée d'autrefois. Les repas.* Parijs, 1889. Zie verder A. LEBAULT. *La table et les repas à travers les siècles,* Parijs z.d. en A. FRANKLIN. *La vie privée au temps des premiers Capétiens,* II. Parijs, 1911. Gegevens voor de Germaansche landen vindt men in W. GOETZ, *Speise und Trank vergangener Zeiten in deutschen Landen.* Basel, 1882; F.A. SPECHT, *Gastmahler und Trinkgelage bei den Deutschen von der ältesten Zeit bis im neuntzehnten Jahrhundert,* Stuttgart, 1887; F.L. FUHSE. *Sitten und Gebraüche der Deutschen bei Essen und Trinken von der ältesten Zeiten bis zum Schluss des XI en Jahrhunderts.* Wolfenbuttel, 1891; M. GEYER, *Altdeutsche Tischzuchten,* Altenburg, 1882.

Op het einde der vijftiende eeuw verschenen dan twee bijzondere handboekjes. ‘La contenance de la table’ en ‘Les contances de la table’.

Even fragmentarisch is wat wij in de Nederlandsche letterkunde aantreffen vóór dien tijd: het komt neer op enkele passussen van ‘'t Bouc der Seden’, van ‘Der Leeken Spieghel’ en van de ‘Nieuwe Doctrinael’. Later echter wordt al het vorige overschaduwd door ‘De civilitate puerorum’ van Erasmus dat voor het eerst in 1530 verscheen. De zestiende-eeuwsche schooljeugd heeft daaruit, lijk uit de meertalige gesprekboekjes, de voorschriften van deftigheid geleerd. Ook degene die betreffen de welvoeglijkheid aan tafel.

Tusschen de fragmenten uit de oude Nederlandsche letterkunde en het handboekje van Erasmus, staat een klein tractaatje van Antwerpschen oorsprong dat tot heden te weinig aandacht genoot en dat we daarom hier willen bespreken en overdrukken.

Het is het Antwerpsch vroegdrukje, bewaard in de Bibliotheca Regia van den Haag en bij Nijhoff[4)] gecatalogeerd.

1484. Manieren alsmen over tafel hantieren (Antwerpen, Henr. Eckert van Homberch, c. 1510).

1a; DIt boecxken hout in sulcke manieren || Alsmen over tafel sai hantieren || Noch ander gheestelycke goede leeren || Daer elck mensche hem toe mach keeren || *hsn.: maaltyd te Emmaus.* || 1b zelfde hsn. || 2a: DIt syn exempelen vâ goede manieren....

Voor het dateeren van het werkje bestaat geen moeilijkheid. In den loop van het boek vermeldt de schrijver den datum van het

4) WOUTER NYHOFF en M.E. KRONENBERG: Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1510 ('s Gravenhage, M. Nyhoff, 1923).

opstel: 1496[5]. Het werd dus geschreven weinige jaren nadat de fransche boekjes van den zelfden aard verschenen. Betreffende den datum van den druk is meeningsverschil mogelijk: Nijhoff geeft ‘circa 1510’, steunend op een noot van Campbell die in het Haagsche exemplaar een plaatje weervond door Eckert van Homberch in een gedateerd werkje nog gebruikt in meer versleten staat. Dit werkje is van 1512; zoo komt men dan tot het getal ‘circa 1510’. De uitspraak van Campbell echter schijnt me in dit geval niet onaanvechtbaar.

De inhoud bestaat uit een lang gedicht getiteld:

> Dit boecxken hout in sulcke manieren
> Alsmen over tafel sal hantieren
> Noch ander gheestelijcke goede leeren
> Daer elck mensche hem toe mach keeren.

Daarna volgt een gedicht dat blijkbaar als bladvulling dient en begint:

> Een vraghe is wien god meest mine

Het heele opus kan echter op geen enkele literaire verdienste aanspraak maken.

Wat den inhoud betreft, die kan voor de kennis van de folklore en de zeden onzer voorouders belang opleveren.

De tekst schijnt betrekkelijk onafhankelijk te staan van de Fransche werkjes die de schrijver toch wel gekend moet hebben. Hij is echter veel onhandiger samengesteld dan de Fransche tractaatjes: hoofdkenmerk is een ordelooze opsomming van regels voor gasten, dienaars, waard of gastheer. Daar tusschendoor heeft de schrijver dan bemerkingen met moreele draagkracht geplaatst. Ordelijk gegroepeerd kan de les van dit werkje ongeveer als volgt saamgevat worden:

Aan den gast wordt de volgende gedragslijn voorgeschreven. Neem slechts plaats nadat de waard u heeft verzocht dit te doen en wees in het kiezen van uw plaats bescheiden. Zit ge te laag aan tafel, dan zal de waard u verzoeken hooger plaats

5) Vers 238.

te nemen en u aldus groote eer bewijzen. In tegenover gesteld geval, zult ge er slechts schande bij oogsten lager te moeten gaan zitten op zijn verzoek. Zeg de ‘Benedicite’ voor den maaltijd. Zorg er voor dat uw handen en nagelen zuiver wezen.

Wees over het algemeen matig en niet kieskeurig. Leg niet weer in den schotel wat ge er uit naamt. Eet nooit meer dan den honger u zegt en eet slechts dan. Drink niet buiten den maaltijd. Proef eerst of de spijzen niet te heet zijn. Slorp niet den drank of de soep en smek niet met de lippen. Blaas niet als het eten te warm is. Steek niets in het zoutvat. Leg uw gebruikte lepel niet terug in den schotel. Drink niet met den mond vol, spreek niet zóó, zuiver uw mond voor ge drinkt. Tast sober toe en zoek niet de beste deelen. Weest steeds voorzien van zout en brood. Als ge eieren eet, pel ze dan niet met de nagels maar met het mes. Snijd de korst van brood en kaas tezamen af. Als men u het bekken brengt om de handen te wasschen, spuw er dan niet in. Zout slechts uw eigen spijs.

Voor wat de algemeene regels der beleefdheid betreft aan tafel, zegt de dichter: zet nooit de ellebogen op tafel. Zeg geen kwaad van de spijzen. Voedt geen honden en katten want de waard zou denken dat ge ze hem ontfutselen wilt. Zeg geen kwaad van iemand over tafel. Vermijdt allen achterklap. Zeg ook niets kwetsends voor de eerbaarheid der vrouwen. Zwijg over uw eigen gezin. Fluister niemand in het oor en laat het niet doen bij u. Droom noch fantaseer aan tafel. Peuter niet met de vingeren in mond en neus. Wees vooral ‘achter vast’. Indien ge ongesteld zijt, doe u dan roepen door een kind, en verwijder u onder een voorwendsel. Wees ook niet te kieskeurig en eet, want niet eten is beleedigend voor de gastvrouw.

Steek niet met het mes tusschen uw tanden want een onvoorzichtige mocht u, stootend, kwetsen. Heb altijd een serviet als ge moet niezen of snutten. Wenk niet over tafel. Gebruik slechts uw eigen mes, brood en zout. Vraag niet weer van een reeds rondgediende spijs.

Als hygiënische raadgevingen gelden volgende aanmaningen: eet niet meer dan uw honger. Wees zeer matig in het drinken. Knauw de spijzen klein, want de dokters raden dit aan.

De waard moet ieder gracielijk ontvangen, want indien hij wie hem minder lief is, minder goed ontvangt, verstoort dit

de genoegens der tafel. De waard mag niet kijven met boden en vrouw.

De dienaars moeten eerst en vooral zorgen dat het zout op de tafel weze. Ze moeten het er ook eerst af nemen. De talrijke kommen en koppen die ze verzocht zijn in de kamerhoeken te zetten, mogen ze slechts ongeveer half vol schenken. Ze moeten er op letten dat ieder van brood voorzien zij, want dit is boven al noodig.

Wat de vermelde spijzen betreft, blijft het boekje bij het essentiëele: bier, wijn, brood, zout, moes, potagie, eieren en kaas worden genoemd.

Men bedient zich bij het eten van de hand, van een lepel en een mes. Blijkbaar is de vork nog niet in gebruik. Men maakt gebruik van een serviet en onder het eten is er gelegenheid de handen te reinigen in een bekken dat rondgaat.

De moreele beschouwingen die den dichter van belang schijnen betreffen vooral de matigheid in het drinken en de liefdadigheid bij het feesten.

Wij doen hierna den tekst volgen en vergezellen hem, in nota, van enkele opklaringen en verwijzingen naar sociale en hygiënische voorwaarden van den tijd.

p 2. a
Dit sijn exempelen van goede manieren
Die welc men ter tafelen sal hantieren
Het sy man oft wijf ionck oft out
Die veel beter sijn dan silver of gout.
Want die met goeden luden wil eten
Het is noot dat si dese puncten weten
Diese oock niet en willen leeren
Die crijghen die schande ende veel oneeren
Ten eersten neemt aendè tafel geen stadt dye leeft
Voor datse die weert u gheeft
Nyemant en sal die hant aen spijse slaen[5b)]
Voor die benedictie des heeren si ghedaen[6)]

5b) Men at met de hand. Voor de 17e eeuw is het gebruik van vorken zeldzaam. A. FRANKLIN. *La vie privée au temps etc.* blz. 223.

6) De tekst van het Benedicite was: 'Benedicite *Dominus,* nos et ea quae sumus sumpturi benedicas dextera Christi. In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti. *Amen.*' De gecursiveerde woorden werden door de aanzittende gezegd als respons aan den voorbidder.

Dan doet als christus int evangelie seyt
Dats dat ghi sult sitten met ootmoedicheyt
Ende niet dencken ia ic ben beter dan hi of sy
Om dat u die weerd boven dander set aen sijn sy
Die weert sal sijn gasten blidelijc ontfaen
Al waer daar een bi die hem had misdaen
Want dander en souden bi spijse bier of wijn
Niet blijde noch vrolijck connen ghesijn
2 b
Hebdi onsuver naghelen oft handen Nagels
So suverse oft ghi crijcht veel schanden
Lecker spijse oft wijn
Neemtse al bi mate die eer is dijn Maat
Al duncket u wel smaken sonder walch
Worpet daer om niet al in uwen balch
Want dat ghene dat u dunct smaken soet
Dat dunct eenen anderen wesen goet
Dat ghi ghebeten hebs wats gheschiet Terugleggen
En steect weder in die scotel metter spijsen niet[7)]
Hoort ghi dienaers die ter tafelen dient Dienaars
Ick sal u raden als een vrient
Dat ghi daer sont eerst op sult setten
Ende oock eerst af nemen sonder letten
Oock suldi dicwils in allen hoecken
Kannen croesen schalen ende ghelasen soecken
Ende schinckense min dan vol meer dan half
Anders soude men seggen dat ghi waert een alf
Oock suldi mercken naden brode
Want dat is boven al meest van node[8)]
3 a
Nyemant en sal over tafel op ellen bogen liggen
Want men sout u grote schande segghen

7) *Der Leeken Spieghel* zegt eveneens:

> Broet oft spise, wildijt weten
> Daer ghi eens ane hebt ghebeten
> En stect int scotele niet weder.

8) Inderdaad, men benutte het niet alleen als spijs maar ook als eetgerei: men diende de vaste spijzen op ronde stukken brood waarvan elk een dik stuk voor zich had liggen. Na den maaltijd at men dit van vet of saus doordrenkte brood op of men liet het aan de armen. In het fransch heet het *pain tranchoir* of *tailloir.* Cfr. A. FRANKLIN. *La vie privée au temps*, etc. blz. 219.

Sout voor di die spijse die ghi wilt eten
Want eens anders mont en moechdi niet weten
Wilt oock voor di niet snijden een brocke
Meer dan du behoeves in dijnen croppe
Als du den meesten hongher is vergaen
Dan suldi met smaeck der spijsen opstaen
Sonder hongher en eet niet
Want dat maect siecheyt ende groot verdriet
Wildi u spijse oock wel verteren
Wacht u van veel drincken dats mijn begeren Drinken
Buten maeltijt want tmaect quaet bloet
Utghenomen als ghi groten arbeyt doet Beleefdheid
Ende en vermaent niet van eenigher spijsen
Dan ter tafelen is in gheender wijsen
Want ghi souter den weert mede bescamen seer
Nochtans en sout ghebetert sijn niet meer
Proeft te tijde oft die spijse yet si te heet Proeven
Want dat ghi u verberdet dat waer mi leet
3 b
Wildi supen dat doet sonder slorpen Slorpen
Want dat doen zommige grovers op die dorpen
Sonder smecken so knaut dijn spijse Smakken
Want dat is der verckens wijse
In vreemde tafelen suldi di hoeden Honden
Die catten ende die honden te voeden
Want die weert mocht vermoeden oft meenen
Dat ghijse hem sout stelen oft ontleenen[9)]
Wacht u te noden die comen of gaen
Want die eere behoort den weert te ontfaen
Daerstu geen goet en wilt doen doeter gheen quaet
Ende betaelt den weert dats mijn raet
In moes potagie oft spyse en wilt niet blazen Blazen
Want dat doen die onbesochte dwasen
Gheen spyse en steect in sout vat Zoutvat
Want het waer schande saghe yemant dat[10)]

9) In Frankrijk gold het tegenovergestelde. Cfr. A. FRANKLIN, o.c. blz. 219.
10) 'Les contenances' geven zelfden raad:

'Ton morsel ne touche à salière
Car ce n'est pas belle manière'.

A. FRANKLIN. *Les repas,* blz. 176.

In oren of nase en steke of stoket niet Vingeren
Met bloten vingheren wats gheschiet
En steect u tanden met ghenen messen
Want bi u mocht een staen mocht u quetsen[11)]
4 a
Worpt niet ter tafelen uit mont of nase
Datmen u niet en kon voor sot of dwase
Mer trouwen teghen noot so rade ick u Serviet
Draecht altijt een doecxken over u[12)]
En legghet uwen lepel in gheenre wijsen
Weder in die schotel metter spijsen
Eens anders mes bier of wijn of broot
Dat suldi schauwen sonder noot
En roept weder om die schotel niet
Alsmense u afneemt wats gheschiet
Over tafel suldi met oghen niet wincken
Noch met vollen monde en suldi niet drincken[(13)]
Wacht u van rupsen daer ghi moecht
Over tafel want tis een grote duecht
Ende boven al weest ymmer achter vast
Mer quaem u over eenich merckelick last Ongesteldheid
Inden buyc van pijnen steken of van wint
So roept een dienaer of een kint
Ende bidt hem heymelic dat si u roepen
Ende doet hem segghen dat u een comt soecken
4 b
Wildi drincken bier oft wijn Lippen
Siet dat dijn lippen suver sijn
Ghi en sult niet spreken wil ick u raden
Als uwen mont met spijs is gheladen
Van die ghene die ghi eedt syn broot Praten
En spreect geen onduecht dati wijsheyt groot
Noch en seght teghen niemants herde woorden

11) Ibidem blz. 179.

‘Ne furge tes dens de la pointe
De ton coustel je le t' apointe’.

12) De serviet verschijnt eerst in het midden der XVe eeuw. In den beginne bleef ze aan de kinderen voorbehouden. A. FRANKLIN. *La vie privée au temps.* blz 218.

(13) *Der Leeken Spieghel* geeft:

‘En drinct dee niet die stoot
Dat ghi broet hebt in den mont’.

Want si soudent begrijpen diet hoorden
Ist dat ghi vroom sijt inden strijt
Inder tafelen sonder nijt
Sedich opter straten devoot inder kercken
So machmen wijsheyt aen di mercken
Schouwet over tafel dat fenijn
Van achterclap want sinte augustijn Augustinus
Die heylighe vader dat verboot
Al den ghenen die hi hadde ghenoot
Nyemants reden en soude schoren
Weest traech int spreken mer snel int horen
Dat is dat die heilighe apostel sint ian leert S. Jan
Diet onthout wort daer bi gheleert
5 a
Eerbaer personen ionc van iaren
Sullen toe horen ende haer woorden sparen
Van vrouwen en salmen niet spreken
Over tafel oneerbaer dorpers treken
Want die veel clappen ende callen
Die moetdich in groten sonden vallen
Als ihesus die eeuwighe waerheyt
Int evangelie selve heeft gheseyt. Evangelie
En verspreect u huysghesin niet ter tijt
Die wijle dat ghi over tafel sijt
Reyn van herten ende heusch van monde
So suldi wesen tot allen stonden
En luystert over tafel in nyemants ore
Op datmen u niet en houde voor een dove
En wilt oock niet dromen noch fantasieren
Mer weest blijde in goeder manieren
En bescaemt die werdinne in geenre wijsen
Int misprijsen haerder spysen
Men vintse seiden men machse soecken
Die alle menschen te passe connen coken
5 b
Die weert wacht hem van kijven
Met boden ende met sijnen wijve
Tast in die schotel met soberheyt
Niet vanden besten dats eerbaerheyt
En wilt in die schotel niet over tasten

Om lecker morselen al soudi vasten[14)]
Wort u wat goets voor gheleyt
Kent staet ende deylt voort met abelheyt
Van sout ende broot weest voorsien
Eer ghi u eyeren slaet ontween Eieren
Metten messe dijn eyeren schel
Niet metten naghelen verstaet dit wel
Vingher noch duym en sult ghi lecken
Anders soumen met u ghecken
Als ghi u handen dwaet
Spouwet niet int becken dats myn raet
Knouwet cleyn die spijse dijn
Dat raden die mie meesters van medecijn
En wilt den kase voor nyemant legghen Kaas
Als ick den wisen heb horen segghen
6 a
Oock salmen eten soberlijck
Ende snyden corst ende cruym ghelijck
Beyde van kase ende van brode mede
Het waer schande die anders dede
Eer ghi vander tafelen opstaet
Leest ymmer u gratie hoet gaet
En weest den vercken niet ghelijck
Die vanden backe gaen slapen int slijck
Want beesten vercken die niet bat en weten
Die lopen ten neste als si hebben gheten
Die arme inden huysen ende opter straten
Denct dat si om gods wil gheern mede aten
Die heylighe man Job bekende dat Job
Die sijn broot alleene niet en adt
Mer die rijcke vrecke die costelijcke adt
Ende den armen al vergat
Die wert al begraven inder hellen
Wacht u om te werden sijn ghesellen

14) *De nieuwe Doctrinael* zegt: (v^s 1321).

Ben ic bi yemant gheseten
Uut wiens scotelen ic sal eten
Dat ic die goede zoete mossele
Uutkiese te minen deele.

Men leest inden ouden testament
Als sommighe clercken is bekent
6 b
Hoe dat die milde heere
Den kinderen van ysrahel gaf een leere
Die iheremie octavo staet bescreven Jeremias
Dat si vrolijck souden leven
In haren feestelijcken daghen
Eten ende drincken sonder claghen
Ende seynden met mildicheyt
Den armen die niet en hebben bereyt
Int hesters boeck der coninghen Ester
Staet ghescreven wilt versinnen
Dus assuerus die coninck in sinen hove
Dede een ghebot van groten love
Den groten den cleynen metten meesten
Dat nyemant en soude in sijnder feesten
Den anderen brenghen noch schincken
Meer aan hem selven luste te drincken
Ey lacen heeft dit ghedaen een heyden
So moghen wi wel met reden screyden
Dat wi die kerstenen willen sijn
Overvloedich drincken bier oft wijn
7 a
Bringten ende wachten met groten maten
Heel ofte half met cleynre vaten
Wyf ende kinder moetens onberen
Dat si in dronckenschap verteren
Ende overbrenghen op eenen dach
Met gulsicheden int ghelach
Daer seven armen bi mogten leven
O lacen wat reden sullen si noch gheven
Hoort God heeft gesproken door den propheet
Ysayam alsmen wel weet Isaias
Wee u die daer sterc sijt den wijn te drincken
Ende in dronckenschap u selven laet versincken
Mer lacen wat wil ick u veel scriven
Vander onghetijdicheyt die si bedriven
Tis grote schande dat moet ic lijen
Tfy tfy der vuylre stinckender boeverijen
Och oft si weder mochten opstaen

Daer wi met voeten over gaen
Die nu bernen inden hellen stanck
Ende tsal eewelick dueren sonder verganck
7 b
Daer waer een peerde wolde niet droncken drincken
Mer men moste hem altijt ghifte schincken
Als hi die ghifte hadde ontfaen
So woldi hi thuys waert gaen
O corte ghenuechte der vuylre sonden
Sy syn vergaen in corten stonden
Sy souden nu crupen ende gaen
Vasten bidden ende weenen menighen traen
Mer leyder het is met hem te laet
Daer om keert weder het is mijn raet
God wil hem gheven sijn eewich licht
Die dit ut minnen heeft ghedicht
1496
Doemen ‘M.CCCC.XCVI’ screef
Want hi u vrient in gode bleef
Och leyder tis meest al verloren
Datmen leert den dwasen doren
Mer die wijse is gheringhe gheleert
Wel hem die te tijde keert
Want leyder die menighe comt te laet
Daer om keert tot gods wort dats mijn raet.

Tijdschriften. - revues.

Mgr. M. Vaes, secrétaire de l'Institut historique Belge, à Rome, a publié dans le 5e fascicule du *Bulletin de l'Institut historique Belge de Rome* une brillante étude sur le peintre anversois Corneille de Wael (1592-1667).

* * *

In de *Analecta Praemonstratensia,* t. II (1926) blz. 60-81, uitgegeven te Tongerloo, liet Dr J. van Mierloo, jr. S.J., een studie verschijnen, getiteld: *Eene Reeks Valsche Kronieken van Christophorus Butkens,* waarin hij aantoont hoe onbetrouwbaar het werk is van den prior van het Cistercienserprioraat van St. Salvator te Antwerpen, den schrijver van de *Trophées du Brabant.*

* * *

Nous avons déjà attiré l'attention sur l'étude que le Dr de Mets a consacrée à l'ouvrage de F. d'Aiguilon sur l'Optique, publié par B. Moretus en 1613. Nous devons à l'obligeance et à l'érudition de M. le Dr H. Polliot la note complémentaire suivante sur les travaux du savant Jésuite.

La vision binoculaire dans l'optique d'Agulonius, par H. Polliot.

- Bien qu'il fût un Jésuite, c'est un vrai travail de Bénédictin qu'a fait Agulonius en écrivant son traité d'optique: il y a réuni toutes les idées de l'époque sur les choses de la vision, avec un ordre et une méthode auxquels nous ne sommes plus habitués. Il présente faits et théories sous une forme toute mathématique; il procède par arguments, définitions, propositions, théorèmes, lemmes et conséquences; chacun de ses paragraphes est lié au précédent par la chaîne du raisonnement logique, appliqué dans toute sa rigueur.

Sans doute l'ouvrage est-il, de ce fait, bien ardu et indigeste: beaucoup de ses propositions et démonstrations nous font l'effet d'un pur verbiage.

Mais il est incontestable que, grâce à sa rigoureuse méthode, l'auteur a réussi à mettre dans la science de l'optique, alors bien incertaine, une remarquable précision.

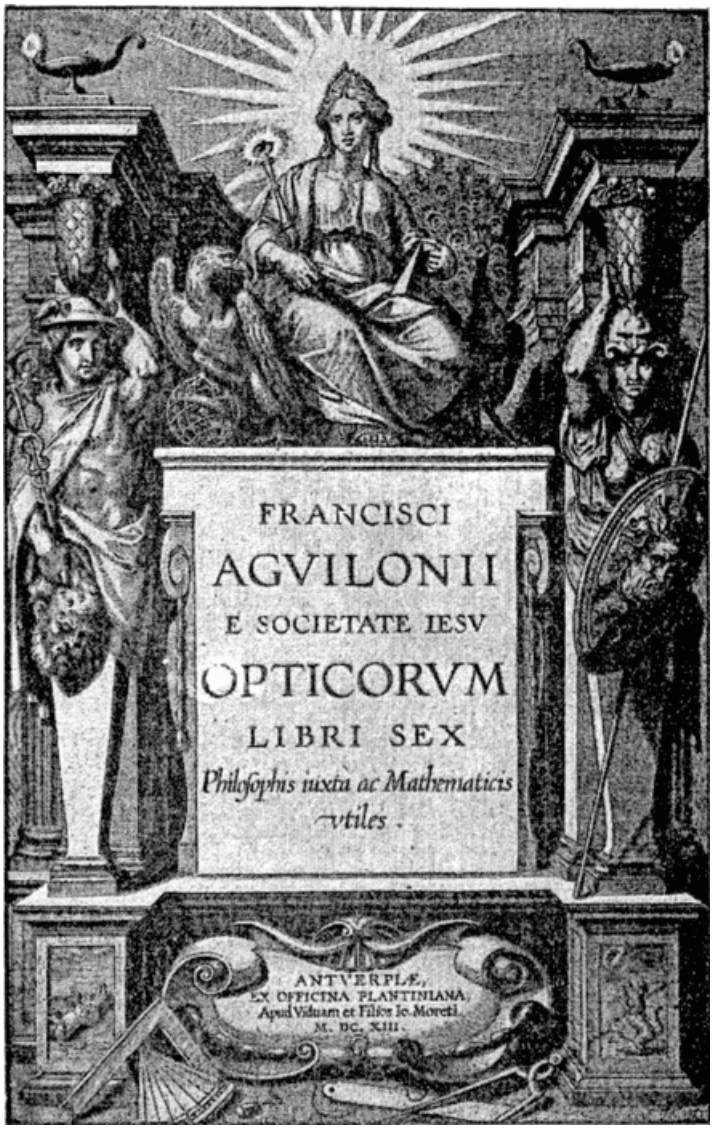
Il s'est attaché à donner de chacune de ses démonstrations, une figure claire et exacte; et cette obligation de figurer les phénomènes observés l'a conduit à fouiller certains domaines inexplorés jusqu'à lui, et à y faire des trouvailles d'importance.

C'est peut être dans l'étude de la Vision binoculaire qu'il a le plus nettement fait avancer la science.

C'est bien à lui que revient en particulier le mérite d'avoir imaginé l'horoptère: il a créé le mot, il lui a donné une définition précise, qui a certainement été trop perdue de vue.

L'horoptère, c'est une ligne transversale, parallèle à la ligne qui joint les

*1

FRANCISCI
AGVILONII
E SOCIETATE IESV
OPTICORVM
LIBRI SEX
Philosophis iuxta ac Mathematicis
vtiles.
ANTVERPIÆ,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Viduam et Filios Io. Moreti.
M. DC. XIII.

deux yeux et passant par le point de l'espace fixé par les deux yeux; le plan de l'horoptère, c'est un plan frontal qui passe également par le point fixé. Et d'Aiguilion établit que les objets visibles nous apparaissent toujours comme s'ils étaient projetés sur cette ligne horoptérique (dans le plan de visée), ou sur le plan horoptérique (au-dessus et au-dessous du plan de visée). L'horoptère serait ainsi, comme son nom l'indique, la 'borne de la vision'; il arrête et fixe sur son plan les rayons lumineux issus des objets; l'image binoculaire serait toujours une image de protection sur un même plan.

La magnifique planche qui précède le Livre 4 donne de l'horoptère une idée concrète, aussi précise qu'artistique.

Cette notion très simple permet de noter graphiquement et avec une remarquable exactitude toutes les particularités de la vision binoculaire. Avec raison, son auteur la compare aux cercles polaires, tropiques, colures, etc., imaginés par les astronomes, parce qu'elle a la même utilité figurative. Elle a été beaucoup trop délaissée. Sans doute, les travaux d'Helmholtz. de Héring etc. ont précisé la forme de l'horoptère. Mais ils n'ont pas ajouté grand' chose au principe; il semble même qu'on n ait pas apprécié exactement sa valeur et son utilité, au moins comme base d'une notation graphique de la vision binoculaire.

Les chapitres de d'Aiguilon sur l'horoptère, les figures qui l'accompagnent méritent d'être remis en pleine lumière. N'aurait-il créé que cette notion, il aurait certes droit à une place parmi les Maîtres en Optique Physiologique.

* * *

Le *Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines* (Tome XXXI - 1926) contient sous le titre de *Glanes nouvelles sur Rembert Dodoens,* une série de particularités sur la vie du célèbre botaniste malinois, dues â la plume du Dr G. Van Doorslaer. Il y est question de La date et du lieu de la naissance de Dodoens, de ses ascendants, de ses mariages, de ses descendants et de sa carrière. Plusieurs détails jusqu'ici inconnus sont désormais fixés grâce à ce travail consciencieux.

* * *

La revue *Mathesis* (Tome XLI - 1927) publie une notice intéressante sur *Le Mathématicien Anversois Jean-Charles Della Faille de la Compagnie de Jésus,* par le R.P. Bosmans, S.J. Dans la *Collection des Précis Historiques* (Bruxelles 1873) le R.P. Van der Speeten, S.J., avait écrit une bonne étude biographique sur J. Ch. Della Faille, mais le considérant surtout comme précepteur de Don Juan d'Autriche: le R.P. Bosmans s'occupe de Della Faille comme savant. Il nous parle surtout du *Traité du Centre de Gravité* (Anvers, J. Meursius, 1632. avec la belle marque typographique, dessinée par P.P. Rubens, gravée par Alex. Voet) dont on doit la publication à l'affection de Grégoire de Saint Vincent, le Père Jésuite brugeois, qui avait été avec le R.P. François d'Aiguilon, le premier professeur de mathématiques de Della Faille au collège d'Anvers. Le R.P. Bosmans donne la traduction d'une lettre du R.P. Gregoire de Saint Vincent,

adressée à son confrère le R.P. Remi Happart, et dans laquelle il nous apprend à la suite de quelles circonstances le volume sur le *Centre de Gravité* vit le jour. Cette lettre contient des détails curieux sur la vie et le caractère de Della Faille et nous donne des appréciations très élogieuses sur le traité, émanant de Christiaan Huygens et de F. van Schooten, Jr., professeur à Leyde.

* * *

M.F. Van Ortroy fit paraître dans les *Mélanges d'Histoire,* offerts à Henri Pirenne, une étude sur *Les Sources scientifiques de la Cartographie Mercatorienne.* Nous en extrayons le passage suivant:

'Le 3 mars 1569, Mercator obtint de l'empereur un privilège pour la publication de sa grande mappemonde; on y trouve le projet d'une nouvelle édition de la carte d'Europe: *in partibus septentrionalibus praesertim Norvegia, Suetia, Moscovia et insulis circumiacentibus emendanda.*

Cette nouvelle édition parut en 1572; le cartographe céda à Christophe Plantin, â Anvers, ses plaques de cuivre, l'impression et la publication de la carte dans les Pays-Bas et au Duché de Brabant. Cela peut paraître étrange; l'explication est assez simple d'après nous. Mercator ne manquait-il pas de temps ou de graveurs? Le prix de revient n'était-il pas trop écrasant, les intermédiaires trop rapaces, et la vente déficitaire par le fait?

Il ne faut pas perdre de vue non plus que la contrefaçon de ses cartes soit sur bois, soit sur cuivre, se pratiquait chez nous, nous nedisons pas à l'instigation du grand imprimeur, mais incontestablement, d'après les archives du Musée Plantin-Moretus, à sa connaissance et avec son appui tacite, car il les achetait, les vendait, les faisait enluminer, vernir et mettre sur toile et onglets.

Mercator rectifia et compléta sa carte. Les retouches ont porté surtout sur les Orcades, les Hébrides, la Norvège et les îles en bordure, la Suède, la Russie (il ignore la *Moscovia* de Herbenstein, de 1549, dont Rumold Mercator fera état dans *l'Atlas* de 1595), et les contrées limitrophes, notamment celles qui se trouvent au nord de la mer Noire.

D'où viennent ces derniers renseignements? Mercator le dit lui-même dans une des légendes de la carte d'Europe de 1572, où il est question du voyage de circumnavigation par le Nord de l'Europe et de l'Asie entrepris en 1553 par Sir Willoughby; il ne dépassa pas la mer Blanche et entra en relations avec l'empereur de Russie; une compagnie de navigation et de commerce "La Cie de Moscou" fut créée; le tout nous valut des connaissances nouvelles sur les pays du Nord de l'Europe''.

* * *

M. Joseph Cuvelier publie dans le *Bulletin de la Classe des Lettres de l'Academie royale (1927-1)* une intéressante étude sur le voyage que fit en Belgique (1641) le cardinal Rossetti, en compagnie du docteur Dominico Fantozzi Parma. Voici le passage qui concerne Anvers:

‘On se mit en route pour Anvers, le 30 septembre, après avoir pris congé de l'aristocratie gantoise, qui ne voulut pas laisser partir ses hôtes sans mettre à leur disposition des carrosses et une nombreuse escorte de cavaliers; celle-ci leur vint bien à point en présence de l'insécurité des chemins. En faisant

diligence, on espérait arriver encore le soir à Anvers, la grande et vaste cité, métropole commerciale de la Flandre. On passa d'abord à proximité d'un fleuve appelé ‘Lauro’, où l'on vit des navires chargés de marchandises[1]. Puis on arriva au plus grand fleuve du pays, ‘il Scheldo’, et l'on s'embarqua à la Tête de Flandre, ainsi nommée à cause d'un fort très important qui se trouve vis-à-vis d'Anvers, le milieu du fleuve servant de limite entre la Flandre et le Brabant. On gagna incontinent le principal hôtel de la ville à l'enseigne d'Amsterdam.

Le lendemain, on entendit la messe chez les Jésuites, qui célébraient précisément la fête de leur père, le bienheureux Borghia. Leur église surpasse les merveilles de tout autre de n'importe quel genre, bien qu'à Anvers même il y en ait, telle la cathédrale Notre-Dame, de très remarquables. Parma, on le voit, ne partageait pas le dédain de la plupart de ses contemporains pour les édifices gothiques[2], mais il n'épousait pas davantage les scrupules du Général des Jésuites pour l'oeuvre éblouissante de Huyssens et d'Aiguilon. On n'a peut-être pas suffisamment remarqué que, à l'encontre de ce qui s'est produit pour l'art profane, l'architecture religieuse baroque s'est greffée, en Belgique, directement sur le gothique flamboyant, sans passer par la Renaissance proprement dite.

Sauf de rares exceptions, influencées particulièrement par l'Italie, les églises baroques réalisent un compromis entre les méthodes constructives et les principes de composition gothiques, d'une part, et les formes italiennes, d'autre part[3]. La largeur des rues, l'ornementation des édifices, la beauté rare des églises, le port admirable, le trafic des marchandises font de cette ville une pure merveille. La journée se passa chez les P.P. Jésuites, qui faisant leur cour à Mgr. Rossetti, voulurent lui procurer un divertissement digne de lui, en lui montrant leur trésor. Les ornements richissimes, les ameublements superbes, les reliques en quantités énormes produisirent sur les visiteurs une profonde impression. Dans le couvent même, la bibliothèque, abondamment fournie, était supérieurement organisée. Quatre salles pleines de livres en toutes les langues et sur toutes les sciences! Enfin, dernière curiosité, des tableaux représentant des fleurs, peints par un des Pères, artiste de haute valeur, surpassant dans ses oeuvres la nature elle-même. En parlant du P. Daniel Zeghers, Florent du Rieu, écrira, en 1657, ‘que par son art il dompta la nature’[4], et Constantin Huyghens lui dédiera une inscription commençant par ces mots: ‘Daniele Segers, florum pictori et pictorum flori.....’[5].

1) Il ne peut s'agir ici que de la Durine, qui passe à Lokeren, nom que, suivant son habitude, Parma aura transformé en ‘Lauro’ et qu'il aura donné aussi à la rivière.
2) cf. notamment André Michel, Histoire de l'Art, II^{i}, p. 11.
3) R. Lemaire, apud Revue d'Histoire ecclésiastique, t. XXII (1926), p. 894.
4) Pinchart, Archives des Sciences, etc., t. III, p. 218.
5) On sait, au surplus, qu'Amélie de Solms, la femme de Frédéric-Henri de Nassau, offrit un pinceau d'or à cet artiste, qui est considéré comme un des plus célèbres peintres de fleurs de l'Ecole flamande du XVIIe siècle.

Après la visite au couvent, les voyageurs firent une promenade au port, pour jouir de la vue des nombreux vaisseaux qui y mouillaient. Un pont (de bateaux) jeté sur l'Escaut donnait lieu à un passage continuel, non seulement de la part des étrangers, mais des citadins eux-mèmes, qui s'y réunissaient vers le soir par manière de divertissement.

Le 2 octobre on profita de l'occasion qui s'offrit de visiter la citadelle. La forteresse était bien pourvue de munitions. Au point de vue des dimensions, elle ressemblait à celle de Ferrare.

Parma fait remarquer ensuite la coutume propre au pays, consistant à atteler des chiens aux charrettes, même pleines et chargeés de marchandises, spécialement de tonneaux de bière. Ce dernier chargement, dans cette grande ville d'Anvers, ne laissera pas que de surprendre les Belges du XXe siècle. En 1680, un voyageur français, de passage à Bruxelles, s'étonne aussi de ces sortes d'attelages: ‘On se sert, écrit-il, de gros chiens qu'on attelle comme des chevaux à de petits haquets, sur lesquels on met de la marchandise et qu'on leur fait traîner dnns les rues. Les gens qui amènent des légumes au marché s'en servent particulièrement. J'ai vu deux chiens ainsi attelés traîner un haquet sur lequel il y avait trois hommes’[1)]. Parma est stupéfait aussi de la propreté des boucheries et de la délicatesse des viandes qui s'y débitent.

En se promenant le jeudi matin du côté du port, il vit des centaines de personnes réunies jouant des coudes et se bousculant pour être au premier rang. Il y resta quatre heures durant pour assister au défilé d'un corps de troupes qui, sous la conduite du général comte de Fontaine, devaient traverser le pont. Cette armée disait-on, avait reçu mission de combattre les entreprises des Hollandais, conduits par leur chef, le prince d'Orange.

On dîna délicieusement. Les poissons exquis et les autres mets plurent bien plus encore que ne l'avait fait le défilé des soldats. Puis on prit le bateau pour Bruxelles.

M.S.

Bibliographische snipperingen.

Op de veiling van de bibliotheek van de Markies de Granges de Surgères (Zaal J. De Winter, 28 Januari tot 5 Februari 1927), werd voor het Museum Plantin-Moretus aangekocht een *Ars Poëtica*, van Horatius, gecommenteerd door J. Sambucus en uitgegeven door Chr. Plantin in 1564. Dit boek steekt in een band uit de 16e eeuw in rood marokijn en voorzien op het voor- en achtervlak van een Plantijnsch merk.

Het is het vierde werk, waarover Prosper Verheyden spreekt in zijn artikel *Plantijnsche Bandmerken* (*Tijdschrift voor Boek-en Bibliotheekwezen*, 1910, p. 263). Het eenig bekende boek, waarop dit bandmerk voorkwam, behoorde tot de bibliotheek van Markies de Granges de Surgères, schoonzoon van den laatsten eigenaar der Plantijnsche drukkerij. Het kon destijds niet teruggevonden worden. Nu kwam het te voorschijn bij de verkooping van de bibliotheek van den zoon van den vorigen bezitter.

Zoo bezit nu het Museum Plantin-Moretus boekbanden, waar de vier bekende bandmerken van Plantijn op voorkomen.

1) Ms. 20996. p. 149, de la Bibliothèque royale.

M.S.

Boeken. - livres.

P.G. de Waal: De Leer van het Boekhouden in de Nederlanden tijdens de zestiende Eeuw (J.J. Romen & Zonen, Roermond, 1927).

Dit omvangrijke proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de handelswetenschap aan de Nederlandsche Handelshoogeschool te Rotterdam biedt voor de geschiedenis van den handel te Antwerpen een buitengewoon belang. Het wil een beeld geven van de ontwikkeling van de leer van het boekhouden, meer bepaald in de Nederlanden gedurende de 16e eeuw, en steunt hoofdzakelijk op de leerboeken, die in dat tijdsbestek in bedoelde gewesten verschenen. Zoo moet een dergelijk werk, buiten zijn algemeene beteekenis voor de geschiedenis van de ontwikkeling der boekhoudingstechniek, ook meer in 't bijzonder van beteekenis zijn voor de Antwerpsche bibliographie, die op dat speciale gebied in de Nederlanden van dien tijd het leeuwenaandeel aanbracht.

In een eerste goed gedocumenteerd hoofdstuk bespreekt de auteur de ontwikkeling van den handel in de 15e en 16e eeuw. Hij weidt uit over het terrein, den aard, den vorm en den omvang van den handel. Het aandeel van Antwerpen in dit hoofdstuk is zeer aanzienlijk. Onmiddellijk daarop volgen de hoofdstukken, waarin gehandeld wordt over de boekhouding vóór Luca Paciolo, over die van Paciolo zelf, van Benedetto Cotrugli en de overige Italiaansche schrijvers van de 16e eeuw. Na een studie over de Duitsche leerboeken, komt de schrijver tot de Nederlandsche schrijvers over dat vak.

Het zuidelijk gedeelte der Nederlanden was toen het centrum van den internationalen handel, terwijl het Noorden nog in een zekere mate van afzondering leefde. De behoefte aan een ontwikkeld boekhoudingssysteem deed zich aldus in het Zuiden veel sterker gevoelen.

Van de negen zestiende-eeuwsche auteurs over de boekhouding, die hun werken in druk uitgaven, te weten: Jan Ympijn, Valentin Mennher, Pierre Savonne, Claes Pietersz., Bartholomeus Cloot, Elcius Mellema, Bartholomeus van Renterghem, Martin van den Dycke en Zacharias van Hoorebeke, zijn er vijf Zuid-Nederlanders. Zes hunner lieten hun werken te Antwerpen verschijnen, één deed zijn boek te Amsterdam het licht zien, één te Franeker, en één te Middelburg. Zelfs het werk van den Fries Mellema illustreert de boekhouding van een Zuid-Nederlandschen koopman.

Na dit vastgesteld te hebben, schrijft de heer De Waal: ‘Bij het groote overwicht van Antwerpen als handelsstad en de groote welvaart der Zuidelijke Nederlanden, is dit alleszins verklaarbaar en daarbij komt, dat ook de wetenschappen meer in de zuidelijke dan in de noordelijke Nederlanden hun zetel hadden. Al zou men oppervlakkig gezien denken, dat het boekhouden van die dagen geen kunst was, die een hooge mate van intellectueele ontwikkeling eischte, dan dient men daarbij in het oog te houden, dat het juist de grootste kooplieden en dus de beschaafdsten waren, die boekhielden terwijl het ware,

Italiaanche boekhouden gold als een kunst, die slechts enkele adepten, meer speciaal mathematici, bekend was. Antwerpen, de meest cosmopolitische stad van het geheele vasteland, met zijn groote kolonie Zuid-Europeanen. Duitschers en Franschen, was dus wel de aangewezen plaats om het boekhouden te beoefenen en tot verdere ontwikkeling te brengen. Het Italiaansche boekhouden buiten Italië werd hier bestudeerd en uiteengezet, waarbij men eveneens in aanraking kwam met Duitsche (Mennher) en Fransche (Savonne) boekhoudmethoden. Van Spaanschen of Portugeeschen invloed op de schrijvers over boekhouden te Antwerpen blijkt merkwaardigerwijze niets. De Engelsche boekhouding was nog maar zeer weinig tot ontwikkeling gekomen: in de 16e eeuw en de geheele daarop volgende eeuw heeft men in Engeland in hoofdzaak naar Nederlandsch voorbeeld boek gehouden'.

Elk van de Nederlandsche schrijvers over boekhouden wordt uitvoerig behandeld. Buiten de negen reeds genoemde, komt hier ook Simon Stevin aan de beurt.

In het laatste hoofdstuk krijgen wij een overzicht op de ontwikkelling van de leer van het dubbel-boekhouden. Na enkele belangwekkende documenten, als aanhangsels gegeven, komt een reeks afbeeldingen waaronder de titelbladen van de interessantste Nederlandsche werken over boekhouden: Jan Ympijn's *Nieuwe Instructie*, Valentin Mennher's *Buchhalten*, Pierre Savonne's *Instruction*, Bartholomeus van Renterghem's *Instruction nouvelle*, enz.

Wij meenden dit degelijke werk hier even te mogen aankondigen, al valt zijn inhoud wel eenigszins buiten het kader van dit tijdschrift. Het heeft voor de geschiedenis van het Antwerpsche boekwezen beteekenis genoeg om de aandacht onzer lezers te verdienen.

M.S.

[Nummer 2]

Is Lodewijk van Beethoven van Antwerpse oorsprong?[1]
(Een bijdrage tot de genealogie der Beethovens te Antwerpen).

De honderdste verjaring van Beethoven's sterfdag schonk ons de meest geschikte gelegenheid tot een vernieuwd en systematies doorgevoerd onderzoek betreffende de Vlaamse afstamming van de grootmeester der muziek.

Daarbij was het echter geenszins onze bedoeling tot conclusies van zuiver esthetiese aard te komen. Alleen van muziek-histories standpunt uit stelden we belang in Beethoven's Vlaamse oorsprong, zonder daarom te ontkennen, dat tal van aspecten van zijn kunst pas op een bevredigende manier zijn verklaard geworden sedert wij enige zekerheid bezitten over zijn afstamming, die, langs vaderszijde althans, vastgeworteld zit in Vlaamse grond sedert ettelike generaties.

Toch mag niet uit het oog verloren worden, dat uit de laatste opsporingen, welke bepaaldelik de Duitse muziekhistorici en genealogisten hebben aangevat, gebleken is, dat al zijn voorzaten langs moederszijde van zuiver Duitse oorsprong waren en wel zó ver men terug is kunnen opklimmen om zijn stamboom te reconsti-

(1) Op Zaterdag 26 Maart l.l. werd in de Hoofdbibliotheek der Stad Antwerpen een tentoonstelling geopend gewijd aan de bibliografie over Beethoven. Het initiatief daarvan werd genomen door de hr. Emm. de Bom, stadsbibliothecaris, die bij de openingszitting een korte feestrede uitsprak om de betekenis van die expositie te schetsen. Schrijver dezes hield daarna een lezing over de '*Antwerpse Voorzaten en Bloedverwanten van Beethoven*' Zo er enige tegenspraak is in dit artikel met de inhoud der lezing, waarvan een samenvatting ondertussen als feuilleton in de N.R. Ct. van 17 April verscheen, is zulks eenvoudig te danken aan het feit. dat we sindsdien zekere bronnen ontdekten, die ons duidelik toonden hoe we op een dwaalspoor waren. Uit hetgeen we hier publiceren zal blijken, dat de vraag negatief dient beantwoord en dat de genealogisten een ander spoor moeten volgen om de afstamming van Lodewijk van Beethoven definitief te kunnen vaststellen.

tueren. Eenvoudig daarom willen we op dit feit wijzen om het gevaar te doen inzien van zekere lichtvaardige gevolgtrekkingen, die een kleinsteeds karakter vertonen en waarbij de strenge objectiviteit dreigt verdrongen te worden in de genetiese verklaring van het wezen van het Beethovense genie.

Want het is best verklaarbaar en trouwens ook billik, dat de Vlamingen er in zekere zin trots op zijn, nu zij vast weten, dat de voorzaten van Beethoven afkomstig waren uit onze landouwen en voor ons is het wel een prettig gevoel, dat een van de ontzaglikste namen uit het kultuurleven van de XIXe eeuw een door en door Vlaamse klank heeft. Daarom mag het ons wel verwonderen, dat gedurende die ganse eeuw na Beethoven's dood. er zo weinig opzoekingen zijn geschied om, dank zij zekere archiefstukken, de Vlaamse afstamming van zijn grootvader Lodewijk beslissend toe te lichten en tegelijkertijd de genealogie van de Antwerpse tak der familie van Beethoven weer te trachten op te bouwen.

Aan Ridder Leo de Burbure komt de eer toe zich het eerst aan dit vraagpunt te hebben geïnteresseerd en hij heeft niet geaarzeld om te beweren, dat Beethoven's voorzaten werkelik Antwerpenaren waren en dat Lodewijk van Beethoven, de kapelzanger van het Keurvorstelike Hof te Bonn wezenlik van Antwerpse afkomst was. Het zal wellicht overbodig zijn hier in biezonderheden te treden over deze geleerde man, die niet enkel een knap musicoloog was - zulks bewijzen zijn talrijke kleinere monografieën over Okeghem, over de Antwerpse clavecimbelbouwers, doch vooral zijn '*OEuvres des anciens musiciens belges*' -, maar bovendien heel wat heeft gedaan voor de geschiedenis van onze stad, vermits hij een van de eersten is geweest om de archiva fabricae van de Kathedraal en van Sint-Jacobs te doorsnuffelen en te copiëren, voornamelik met het doel daardoor tal van kostbare bronnen tot de kunstgeschiedenis en de biografie uit de duisternis op te halen. Daarbij ging hij met zooveel zorg en methode te werk, dat zijn arbeid nog steeds de grootste diensten bewijst. Wij zijn hem dan ook een groot deel van de inlichtingen verschuldigd, die we over de Antwerpse van Beethovens hebben kunnen verenigen. Toch dient hier dadelik bijgevoegd, dat hij veeleer aan panegyriek deed dan wel aan wetenschappelike navorsing en dat hij bij het opstellen van zijn levensbeschrijving van '*Louis van Beethoven, le vieux,* voor de *Biogra-*

phie nationale in 1868 een oppervlakkigheid heeft aan de dag gelegd, die de latere onderzoekers op dit gebied heeft misleid.

Wat F.J. Fétis in zijn *Biographie universelle des musiciens* (1860) en Alexander Wheelock Thayer in zijn reusachtige Beethoven-biografie (1866) over de voorzaten van de componist mededelen werd hun in hoofdzaak door Leo de Burbure overgemaakt. Ook Ed. G. Grégoir, die zijn *Notice sur l'origine du célèbre compositeur Louis van Beethoven* in 1863 uitgaf, heeft uitsluitend gebruik gemaakt van de Burbure's bevindingen, zonder zelf een archieven-onderzoek in te stellen. Heel waardevol is zijn bijdrage niet.[1)]

Ondertussen hebben wij, dank zij een paar uiterst voorname en afdoende documenten de lichtvaardigheid van de Burbure's beweringen kunnen constateren en tot twemaal toe vonden we in de genealogie der Antwerpse van Beethovens een onopgeloste moeilikheid, waarmee de Dendermondse musicograaf en archivaris helemaal geen rekening schijnt te hebben gehouden.

De naam van Beethoven wordt in geschreven documenten voor het eerst te Antwerpen aangetroffen in 1666 en wel in het trouwregister van de sindsdien gesloopte Sint-Walburgis-of Burchtkerk. Daaruit vernemen wij, dat op 5 Mei van dit jaar zekere Laurentius van Beethoven daar in het huwelijk trad met Digna (of Dymphna) Birens of Bierincx. Deze Laureys was op 26 Desember 1643 te Rotselaar gedoopt als ‘filius legitimus van Arnold van Beethoven en Anna Pasteels[2)] en uit het ‘Poortersboeck der Stadt van Antwerpen begonst Prima January 1655’ blijkt, dat hij op 26 November 1666 werd ingeburgerd, na den ‘eedt’ der poorters te hebben afgelegd en het vereiste ‘incoomgelt’ te hebben betaald.

1) Insgeliks Alfons Goovaerts zou zich met de genealogie van Beethoven hebben beziggehouden en tot het besluit gekomen zijn, dat B's grootvader een Gentenaar was. Goovaerts publiceerde zijn werk niet, dat naar het schijnt onvoltooid was toen hij stierf. Indien we hier niet voor een mystificatie staan, zou het buitengewoon belangwekkend zijn, indien zijn erfgenamen de uitgave er van als een plicht wilden beschouwen.

2) Doopregister te Rotselaar van 1635 à 1658, fol^{o} 55. De Burbure vermoedde wel, dat hij afkomstig was van het Leuvense, (Leefdaal, waar nu nog Beethovens wonen, Berthem of Rotselaar) doch kon de juiste geboorteplaats niet vaststellen. Het geslacht schijnt wel dàar zijn oorsprong gehad te hebben. Ook te Nossegem leven nog afstammelingen er van.

Laureys van Beethoven oefende het bedrijf uit van ‘tapper’ of wijntavernier, een bedrijf, dat we bij de Antwerpse Beethovens naderhand nog aantreffen. Terloops willen we er ook op wijzen, dat Beethoven's grootvader te Bonn insgeliks handel dreef in wijn terwijl hij het ambt van hofmusicus waarnam bij de Keurvorst Clemens August van Beieren.

Over de levensloop van Laureys van Beethoven zijn we betrekkelijk goed ingelicht en dit dank zij de rekeningen van het Sint-Martensgulde of Gilde der Wijntaverniers en ook door de proceszakjes, waarin zijn naam meermaals voorkomt.

Zo weten wij, dat hij zes jaar nadat hij het burgerrecht had verkregen, in 1672 een herberg openhield, Den Hert, in de Vleminckxstraat. Hetzelfde jaar betaalde hij ‘twaelf gulden incomgelt’ aan het Gilde van Sint-Marten en spande hij een rechtsgeding in tegen Theodoor de Rasier, de vaandeldrager van de burgerwacht, waarvan Laureys ook deel uitmaakte als sergeant. De alpheris stond voor meer dan tien gulden bij de waard uit Den Hert in 't krijt en zocht van alle uitvluchten om de betaling er van te verdagen en het duurde tot 19 September 1676 eer het Magistraat de Rasier veroordeelde tot de vereffening van de schuld en de kosten van het geding.

Van 1680 tot 1681 bekleedde Laureys de waardigheid van deken, een titel waarop hij wel prat ging, zooals dit blijkt uit een verzoekschrift aan de stad, dat hij met zes andere meesters op 17 Augustus 1681 ondertekende en bewaard wordt in het archief van O.L.V.-kerk. Vanwege zijn eigenaardig karakter verdient dit document hier volledig medegedeeld:

‘De ondergeteekende deses, alle dienende ende oude dekens van S. Martens gulde diemen noempt de Wijntaverniers, verclaeren ende certifieeren voor de gerechte waerheyt, eedt presenterende des versocht wetende, dat over eenighe weken den ouden ende dienenden eedt camersgewijse vergadert synde, de voysen omgevraecht, eenpaerlyck geresolveert syn, dat den altaer deser gulde, gestaen in den ommeganck vande choor vande cathedrale alhier, daghelyckx sullen doen behoorlyck decken tot de commoditeyt van hunnen Heer Cappelaen ende andere Heeren deser kercke, die aenden selven souden gelieven te celebreren, ende dat tot coste van hunne gulde. In teecken als boven hebben hebben sy respec-

tivelyck dese acte van certificatie met hunne mercken ende gewoonlycke handtteeckens onderteekent. Ady, 17 Augusti 1681.

Dit is het handt L V B teeken van Laureys van Beethoven.

Dit is het handt E teeken van den deken Mattheeusens.

Fransoos Smitsincx.

Jacobus vander Stockt.

Govaert Ketelers.

Guilliam Bogardt.

Maximiliaen de Smidt.

Me presente: P. Meulewels, not^{o} aplic^{o}.'

Toen in 1671 Digna Dierincx gevaarlik ziek geweest was, hadden de echtgenoten van Beethoven op 21 September de notaris ontboden om hun testament te laten opstellen. Zij drukten de wens uit begraven te worden op het kerkhof van de Predikheren (thans St-Pauluskerk), vijf en twintig missen dienden gelezen te worden voor hun zielerust en zij duiden mekaar aan tot algemeen erfgenaam, doch op de overlevende zou de plicht rusten de kinderen goed te voeden, hun het lezen en schrijven te doen onderwijzen en hen te laten leren 'eenig ampt, conste ofte neiringhe, waarmede sy eerlyck hennen cost selen connen gewinnen; en zo de kinderen tot een geestelike of wereldlike staat moesten geraken of de leeftijd van vijf en twintig jaar bereiktens zou hun ieder een som van 25 pattakons, zijnde 62 1/2 Nederlandse guldens uitgekeerd worden.

Voor het dienstjaar 1686-1687 vermelden de rekeningen van het gilde der tappers en wijnstekers de uitgaaf van een 'somme van twaalf guldens op de uytvaert van de huysvrouwe van mon Deken Beethoven, die op 1 Julie 1687 in de Hoofdkerk voor de twede maal trouwt en wel met Catharina de Haen, bij welk huwelik Johannes van Soon en Leonardus de Haen als getuigen aanwezig zijn. Van Sint-Martensdag 1690 tot de 29^{e} Maart van het volgend jaar vervulde Laureys een twede en laatste maal het ambt van deken.

Tijdens dit dekenschap liep hij vanwege het gerecht een veroordeling op om zijn bakker niet te hebben betaald, bij wie hij van 1677 tot 1688 beweerde alles gekocht te hebben 'met den blinckenden penninck, sonder nochtans oynt eenigh broodt op den kerff te laeten haelen', doch Bartels, de bakker, werd in 't gelijk gesteld

en van Beethoven kon 47 gulden betalen voor ‘coecken, craeckelingen, witten en ander broot’ en daarbij ‘provisie inde costen ter taxatie.’

Tot overmaat van tegenspoed was Laureys, midden in zijn proces tegen Bartels, het slachtoffer van twee behendige dieven, die, terwijl de waardin ze een poos alleen liet om een paar klanten te bedienen, die op de verdieping om bier schelden, van de gelegenheid gebruik maakten om uit de schapraai van de welhebbende tapper een sommetje van nagenoeg vijfhonderd gulden te stelen en onmiddellik het hazenpad te kiezen naar Holland. Het spreekt van zelf, dat alle pogingen van Laureys van Beethoven om terug in 't bezit te komen van zijn spaarpenningen vruchteloos bleven en dat de man daardoor een gevoelige slag had gekregen.

Ook toen hij in 1698 de ‘groote Ploege’ openhield ‘buiten St-Jorispoorte’ moest hij een verlies van 22 gulden boeken, tengevolge van zijn eigen onvoorzichtigheid kost en inwoon te hebben gegeven aan een onbekende, welke op zekeren dag spoorloos verdween zonder zijn rekening te vereffenen. Doch ditmaal was hij ruimschoots schadeloos gesteld door een paard, dat de oneerlike gast had moeten in steek laten.

Uit zijn eerste huwelik had Laureys van Beethoven acht kindeten, drie meisjes en vijf zonen, allen geboren tussen 1667 en 1682. Het voorbeeld van een talrijk gezin was in die tijd helemaal geen uitzondering en ook bij de latere Beethovens te Antwerpen zullen we een groot aantal kinderen ontmoeten. Doch daar de kunst der kinderverpleging zo goed als onbekend was en er zelfs in de opvoeding van de zuigeling tal van gevaarlike, zelfs onverantwoordelike praktijken heersten, was het sterftecijter onder de kinderen zeer groot. Laureys verloor vijf kinderen uit het eerste bed op jeugdige leeftijd en één van de drie uit zijn huwelik met Catharina de Haen. Tot driemaal toe gaf hij zijn eigen voornaam aan een zoontje, wat wel bewijst, dat de kindertjes telkens jong stierven. De kleine Laurentius, die op 12 December 1676 werd geboren, werd over de doopvont gehouden door Caspar Schrijnemaekers, een man, die een trouwe vriend van de herbergier moet geweest zijn, daar uit het 17e Vierschaarboek blijkt, dat hij op 2 en 30 Julie 1688 nog ‘leveringhe neemt op de goederen van Laureys van Beethoven’.

Als momboir over de drie overlevende kinderen van zijn eerste vrouw, Maria Magdalena, zijn oudste dochter (geb. 23 Febr. 1667), Peeter (geb. 12 Maart 1674) en Geeraard (geb. 19 Feb. 1680), rustte op hem de last de goederen te besturen tot ieders voldoening. Samen met hen bezat hij in de Happaertstraat ‘eenen asyn hoff met een huysken daer opstaende’, dat, toen zijn vrouw nog leefde, belast was met 1300 gulden kapitaal aan jonkvrouw van Havre, ‘de welke hare rente verstaet gemindert te hebben ofte wel den selven hoff ende huyse wt te winnen’. Laureys kon onmogelik de rente afkorten en daar de huur van dit pand hem maar weinig opbracht, verkocht hij het eigendom voor 1418 gulden, met welke opbrengst hij de rente en enkele kleinere schulden afbetaalde.

Doch zie, deze verkoop bleek niet wettelik te zijn daar hij geschied was zonder voorafgaande toestemming van het magistraat, waardoor hem volmacht diende verleend om als curator te mogen optreden voor zijn zoon Petrus, die het land had verlaten ‘sonder dat men weet waer hy sich onthout’. Op 17 September 1700 verleende het stadsbestuur hem die volmacht en op 8 Februarie 1701 werden huis en hof definitief verkocht op de Vrijdagmarkt.

Bijna hetzelfde geval en onder nagenoeg gelijkaardige omstandigheden zullen we ruim vijftig jaar later ontmoeten bij de regeling der erfenis van Hendrik Adelard van Beethoven. Ook daar zullen we een Petrus vermeld vinden, die naar het buitenland was getrokken en waarvan niemand de verblijfplaats kende. Echter nu reeds nemen we de gelegenheid te baat om de aandacht te vestigen op de groote nauwkeurigheid, die het magistraat in het opstellen van dergelike erfenisacten eiste, vooral omdat de kwestie of Lodewijk van Beethoven al of niet een Antwerpenaar was slechts door het erfenisrekwest van 1753 kan beantwoord worden.

De wijntavernier deed ondertussen nog uitstekende zaken en het ‘reciproque testament’ der echtgenoten van Beethoven, ondertekend op 25 April 1708 getuigt andermaal van zijn gegoedheid. De voornaamste clausulen van dit testament luidden aldus: de twee echtgenoten wensten bij de Predikheren begraven te worden; acht dagen lang zouden er dageliks twee missen worden gezegd tot lafenis hunner ziele; zij stelden elkaar wederzijds aan tot algemeen erfgenaam en schonken een kindsgedeelte aan de drie

bovengenoemde kinderen evenals aan de twee dochters uit het twede huwelik: Maria Catharina en Isabella Theresia.

Tussen Maria Magdalena en haar vader moet nochtans onenig-bestaan hebben. Om welke reden is onbekend, maar hij was haar beslist ongenegen, want zij werd niet alleen buiten zijn overige nalatenschap gesloten, doch hij schonk aan elk der nakinderen, toen zij vijf en twintig waren, 200 gulden. Isabella Theresia kreeg zelfs nog 100 gulden bij.

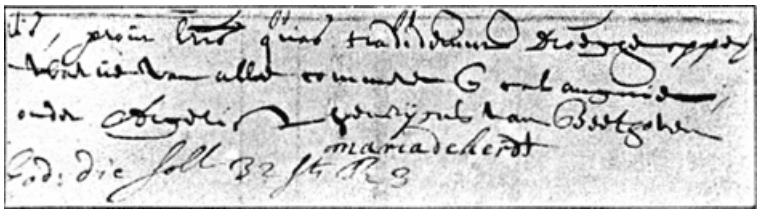
Op 3 Januarie 1710 werd een codicil aan het testament van 1708 toegevoegd en wel omdat Isabella ondertussen overleden was. Enkele schikkingen van het testament ondergingen lichte wijzigingen en de van Beethoven's verkozen het kerkhof van O.L.V. 'tegenover de decanye aldaer' tot begraafplaats.

Nieuwe codicil op 30 Junie 1715, toen Laureys een zware ziekte doormaakte. In bedekte termen drukte hij daarin zijn boosheid uit op zijn zoon Peeter, die hem 'seer bestolen' had, 'soo in geldt als lynwaet, bedraeghende al eenige duysende', wat hij 'met droefheydt des herten nu verclaerde'. Verder werd er beschikt, ten opzichte van de enig-overlevende dochter uit het twede bed, Maria Catharina (geb. 8 Mei 1789), dat 'alle de cleeren ende lynwaet tot den hooffde ende lijve dienende van dese dochter, wesende het selve lynwaet geteeckent met haeren naem, aen haer is toebehoorende, als oock een diamanten cruys ende eenighe cleyne diamanten steentiens, mede een scheir met zilvere ketingh, een gouden ringhsken ende een herthoute schappraeyken, als synde alle het selve gecocht met haer geldt, het gene met haeren sueren aerbeydt is gewonnen door haer, met vroegh ende laet te wercken'.

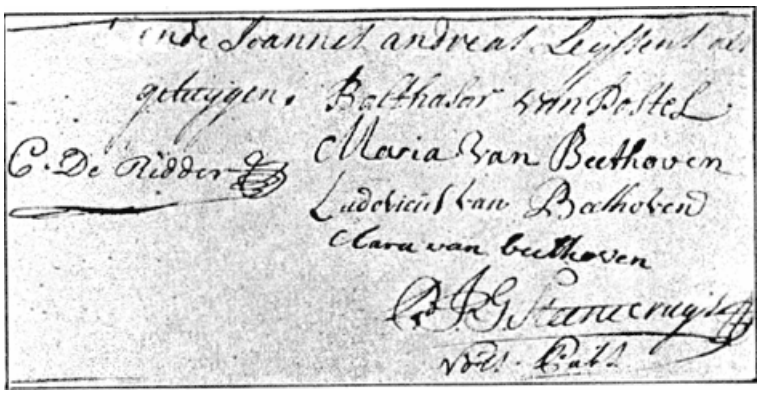
Het is duidelik, dat de oude Laureys dit alles omstandig liet stipuleren om te beletten, dat na zijn dood, Peeter, de verloren zoon van het huisgezin, opdagen zou om zijn part te krijgen van de klederen, juwelen en meubelen zijner half-zuster.

Ook de vrouw van zijn zoon Geeraard stond niet in zijn gratie en hij duchtte haer optreden, want de codicil verbiedt haar 'wel expresselyck in het sterfhuis een voet te stellen, ofte haer erghens te bemoeien'.

Een gelukkige oude dag zal de Rotselaarse tapper wel niet gesleten hebben. Peeter, die in 1689-1690 in de Liggeren van het

Pl. 1. Faksimile van een deel der verkoopakte ondertekend door Henricus van Beethoven en zijn vrouw Maria De Herdt.

Pl. 2. Faksimile van de handtekeningen onder de notariële akte waardoor de erfgenamen van Hendrik-Adelard afzien van de zwaar belaste erfenis hunner ouders

het Sint-Lucasgilde vernoemd staat als leerjongen, die ‘leert schilderen bij Abraham Genoels’, liet niets van zich horen; Geeraard was overleden en met zijn oudste dochter en zijn schoondochter leefde hij in onmin. Bovendien was de man meermaals ziek en twee jaar vóor zijn dood liet hij een derde codicil aan het testament hechten, waardoor hij toelating gaf aan zijn vrouw om uit zijn sterfhuis ‘alsulcke meubelen weg te nemen als haer goeddunckeN sou’. Zijn uiterste wil was, dat Maria Catharina, dochter van zijn afgestorven zoon Geeraard, niet zou beschikken over haar erfdeel vóor haar vijf en twintigste jaar.

Op 5 Desember 1723 overleed de tachtigjarige Laurentius van Beethoven. Hij werd begraven ‘opt kerckhof cathedrale’.

Zijn zoon Geeraard, die niet mag verward worden met zijn homoniem, in 1712-1713 in de Liggeren geboekt als ‘beltsnyder’ en bij wie in 1732 zekere Francus Bonardt leerde ‘belthouden’, was evenals zijn vader tweemaal gehuwd. Van Maria Timmermans had hij een dochter, Maria Catharina (geb. 24 Oct. 1701), van Maria Hendrickx twee dochters en vier zonen, alle gedoopt in Sint-Jacobs tussen 1711 en 1719.

Alhoewel de eerste was Laureys van Beethoven niet de enige van Beethoven te Antwerpen. In de parochie van Sint-Walburgis woonde rond de jaren 1675-1677 een Petrus van Beethoven, mogelik wel een broeder van Laureys (te Rotselaar geboren op 28 Desember 1652). Hij was getrouwd met Maria Simons en Digna Bierinckx, Laureys' eerste vrouw, was meter van hun oudste kind Petrus, gedoopt in de Burchtkerk op 28 November 1675.

Hier nu ontbreekt een schakel in de genealogie der Antwerpse Beethovens. De Burbure beweert zonder bewijsgrond, dat Willem van Beethoven de zoon is van Laureys. Wel werd hem in 1670 een Guilelmus als derde kind geboren, doch dit zoontje moet vroeg gestorven zijn, daar we zijn naam niet ontmoeten onder de erfgenamen in 1708. Bovendien kan het onmogelik deze Willem zijn, die op 11 September 1680 (hij zou dan nog geen 10 jaar geweest zijn) in de Hoofdkerk in het huwelik trad met Catharina Grandjean. Wanneer we er rekenschap mee houden, dat Willem van Beethoven ongeveer twintig jaar moet geweest zijn toen hij trouwde, zo is hij rond 1660 geboren en daar de naam Beethoven pas zeven jaar later voor het eerst in de doopregisters der Antwerpse kerken wordt aangetroffen is het zo goed als zeker, dat hij

van elders afkomstig moet zijn. Waar hij geboren werd en wanneer hij zich te Antwerpen kwam vestigen (hij vroeg het poorterschap niet aan) blijft voorlopig nog een raadsel, tot welks oplossing we een gelukkig toeval moeten afwachten. Mogelik is de man wel afkomstig uit de streek rond Leuven, waar trouwens de stamvader der Beethovens moet geboren zijn en de veronderstelling, dat hun patronimicum verbonden zou zijn aan het dorp Bettenhoven, dat op de grenzen van de provinciën Limburg en Luik, tevens op de taalgrens ligt, kan best verdedigd worden.(1)

De inlichtingen over Guilliam of Willem van Beethoven zijn niet talrijk en ook niet zo belangwekkend als de levensbiezonderheden over Laureys. Van hem weten we alleen, dat hij insgeliks herbergier was en in 1704 als ‘incommeling’ 12 gulden betaelde aan het Gilde der Taverniers. Toen woonde hij in de ‘begaerdestraet’. Van het echtpaar van Beethoven-Grandjean zijn acht kinderen gekend, waaronder één zoon ons voornamelik interesseert. Hendrik Adelard (of Henricus Alardus zoals de doopacten hem steeds noemen) werd op 8 September 1683 in de Kathedraal-Noord kwartier ten doop geheven door Hendrik van Beethoven, die eigenlik Adelard de Redincq, Baron de Rocquigny, vertegenwoordigde en door Jacqueline Grandjean, deze laatste naar alle waarschijnlikheid een tante van de dopeling.

Hendrik Adelard was sedert vijf jaar getrouwd toen hij met zijn vrouw Maria Catharina de Herdt op 3 October 1713 eigenaar werd van een huis in de Lange Nieuwstvaat. De scabinale protocollen van dit jaar bevatten een acte vóor schepenen Vonck en De Man gepasseerd, waaruit we vernemen, dat ‘Henricus van Beedthoven (sic), meester cleermaecker en de Joffrouwe Maria de Herdt mits de somme van drie duysent twee honderd guldens in coninckx wisselgeldt van d' heer Pedro de Vos, coopman ende oudt aelmoessenier deser stadt, een huys “kochten” met vloere, neercamere, plaetse, achterceuckene, halven borneputte, regenbacke, gedeelte van de weerdribben, met oock den waterloop van denselven huyse over d'erve vanden ganck van de huysinge van d' Heer Coenraet Schetz oft actie hebbende hier neffens soo die aldaer tot

(1) De geleerde bibliothecaris van het Conservatorium te Brussel, hr. Charles van den Borren, deelde mij mee, dat zijn collega hr. Ernest Closson, opzoekingen doet om die thesis te bevestigen.

nochtoe geloopen heeft ende loopen moet, gronde ende allen den toebehoorten genaempt *Sphera Mundi* daerna ter tyt de Witte Arent vythangende is, gestaen ende gelegen in de Lange Nieuwstraet alhier tusschen Simon Symons huys ende erve ofte actie hebbende aen d' een syde Oostwaerts aldaer alle de mueren mitsgaders den voors. borneputte tusschen beyde staende t' elcke syde gemeyn syn halff ende halff ende des voors. Heer Coenraet Schetz huysinge ende erve aen d'ander syde westwaerts ende oock achter noortwaerts aldaer alle de muere oock tusschen beyden gestaen t' elcker syden gemeyn syn halff ende halff'.

Deselfde dag nemen de echtgenoten van Beethoven-de Herdt op de *Sphera Mundi*, juist gelegen naast het hoekhuis van de Markgravestraat (op de plaats waar de woning van Hendrik Adelard stond draagt het huidige huis het nummer 31), vóor Notaris Francot en ten voordele van Joffrouwe Anna Maria de Ranter, weduwe van Sr. Olivier Coutan, een hypotheek van 'twee duysent vier honderd guldens wisselgelt, ieder schellinck gerekend tot zes stuyvers' en wel tegen de volgende voorwaarden: alle jaren, en voor het eerst op 3 October 1714, zal Hendrik van Beethoven 'een hondert vijftigh guldens in de voors. specie' intrest moeten betalen aan de rentegeefster of haar erfgenamen, 'te waerne van alle andere voorcommeren ende calangien, vytgenomen twelff stuyvers tsjaers aen het clooster van Nazareth by Lier ende achtthien stuyvers erffelyck aen den Hertogh van Brabant'.

De van Beethovens ondertekenden die dag eindelik een derde stuk waardoor zij 'aan d' Heeren Aelmoesseniers tot behoeff van de camer vanden arme deser stadt' een huis verkochten, dat sedert 9 Februarie 1708 het eigendom was van Maria Catharina en haar onderwijl overleden zuster Suzanna, (gest. 18 Desember 1708) en genaamd was 'de gulde weireldt, gestaen ende gelegen in de Clare straete alhier tegenover het clooster van de arme Clarissen'.

De handtekening van de twee comparanten is merkwaardig van geschrift en we vonden het wel gepast ze hiernaast te reproduceren. (Pl. 1).

Nog éenmaal ontmoeten we de handtekening van de meestercleemaecker in 1719, toen hij de functie waarnam van dienende opperdeken van het kleermakersambacht. Op 16 Januarie verklaarde hij samen met de dienende deken, twee oud-dekens en twee ouderlieden van het ambacht 'den procureur Raspens te

constitueren ende magtich te maecken in hunne saecke, die sy genootsaeckt syn te staen tegens de meesters ende supposten van denselven ambaghte,' waar bijgevolg tussen meesters en gezellen onegheid scheen te heersen.

Maria Catharina de Herdt schonk haar man niet minder dan twaalf kinderen, alle gedoopt in Sint-Jacobs tussen de jaren 1709 en 1728. Hier volgen hun namen met de datum van hun geboorte (of liever hun doopsel):

Voornamen	Peter	Meter	Datum
1. Henricus Alardus	Henricus de Hert	Catharina Grandjean	4 Augustus 1709
2. Maria Abigaël	Joannes Josephus De Hert	Abigaël Boeckorst	5 Julie 1711
3. LUDOVICUS	Petrus Bellewaert	Dymphna van Beethoven	23 DESEMBER 1712
4. Franciscus	Franciscus Vleminckx	Catharina van Castbroeck	10 Januarie 1715
5. Joannes Emanuel	Guilhelmus v. Beethoven	Anna Theresia de Majolet	1 Januarie 1717
6. Joannes Josephus	Joannes Josephus de Hert	Margareta Jacquien	18 April 1718
7. Joannes Franciscus Robertus	Robertus Mellaerts	Catharina van Beethoven	20 Februarie 1720
8. Jacobus Joannes	Jacobus Bosschaert	Joanna Catharina van Hoof	23 Februarie 1722
9. Clara Dymphna	Jacobus Bosschaert	Clara Dierix	21 October 1723
10. Joannes Josephus	Ludovicus Grandjean	Anna Theresia de Hert	5 April 1725
11. Petrus Franciscus	Petrus Franciscus Engels	Magdalena Schoonaerts	15 Junie 1727
12. Ludovicus Josephus	Jacobus Ludovicus Grandjean	Maria Abigaël van Beethoven	9 Desember 1728

Alhoewel het in de sterfregisters van de Sint-Jacobskerk helemaal onmogelik is zich te vergewissen over het overlijden van een kind, vanwege de onvolledigheid der aantekeningen (zo staan b.v. op 10 Junie 1721 vermeld onder de afgestorvenen, die op het kerkhof werden begraven: 'twee kynder Beethoven uyt de neu straet), is de lijst der kinderen van Hendrik Adelard sprekend genoeg om dadelik te zien, dat zijn twaalf telgen in 1728 niet alle meer in leven waren. Reeds het feit alleen, dat hij tot viermaal toe de voornaam Jan aan een zoon geeft, bewijst dat, vóor de geboorte van de vierde, de eerste drie Jannekes gestorven waren. De Burbure heeft het dus mis, wanneer hij meent de moeilike financiële toestand van de meester-kleermaker te moeten toeschrijven aan zijn talrijk gezin in wiens onderhoud hij nauweliks zou hebben kunnen voorzien. Nooit heeft Hendrik Adelard zijn twaalf kinderen bij elkaar gezien en het feit, dat hij in 1736, bij de terugbetaling van de hypotheek op 'Sphera Mundi', verplicht was die onmiddellik door een nieuwe van hetzelfde bedrag te vervangen, getuigt veeleer voor de luttele opbrengst van zijn bedrijf, dat nooit schitterend moet gegaan zijn, zoals dit trouwens ook blijken zal uit latere documenten.

Naar de bewering van Ridder Leo de Burbure zou Ludovicus, het derde kind van Hendrik, geboren het jaar vóor de aankoop van het huis der Lange Nieuwstraat, op 23 Desember 1712, later de grootvader van Beethoven zijn geworden.

Laten we nagaan of zijn thesis bestand is tegen de waarheid.

Alhoewel niet gans onmogelik is er toch weinig kans toe, dat de meester-kleermaker en zijn vrouw aan hun zoontje, dat ter wereld kwam op 9 Desember 1728 dezelfde voornaam zouden gegeven hebben als aan zijn twaalf jaar vroeger geboren broertje, indien hun eerste Lodewijkje intussen niet reeds overleden was, want vooral met het oog op mogelike vergissingen en bijgevolg moeilikheden in erfeniszaken, zullen de ouders wel vermeden hebben dezelfde naam aan twee hunner kinderen te geven.

Doch daarmee blijven we op het gebied van de veronderstelling. Zerkerheid geven ons echter een drietal geregistreerde acten van 1753 en 1754.

In 1745 was Hendrik Alardus op 10 September overleden. Het Liber mortuorum van Sint-Jacobs deelt ons mee, dat hij ter aarde

besteld werd ‘opt minderbroederskerkhof’ met de vermelding: ‘niet afgesongen’. Zijn weduwe overleefde hem nog acht jaar: zij stierf in November 1753.

Op dit ogenblik waren er nog vijf van hun kinderen in leven: Maria Abigaël, de oudste dochter, die getrouwd was met Balthasar van Postel. Deze was kamerdeken van het gilde der diamantbewerkers en de zoon van Arnold van Postel, die in 1748 het huis Den Keyser op de Meir bewoonde. Een van zijn broeders was geprofest in de abdij van Sint-Michiels;

Joannes Franciscus Robertus, die uitgeweken was naar Maastricht, doch steeds in briefwisseling was met zijn familie;

Clara Dymphna, de twede dochter, nog ongehuwd,

Petrus Franciscus, insgeliks uitgeweken, zonder echter ooit iets van zich te laten horen; en

Ludovicus, de jongste zoon der van Beethovens.

De rekwestboeken hebben ons een zeer interessant stuk bewaard, dat in dezen van groot belang is en dat we hier in zijn voornaamste bepalingen willen samenvatten. Het betreft de erfenis van wijlen Henricus van Beethoven als van wijlen Maria de Herdt, die zo zwaar belast bleek te zijn, dat de erfgenamen aan het magistraat de toelating vroegen om ‘aen de Sterffhuysen te mogen renuncieren ende abandonneren’. Het rekwest, dat op 14 Desember 1753 werd opgesteld deelt ons mede, dat ‘Sr. Balthazar van Postel en syne huysvrouwe maria van Beethoven mitsgaders den suppliant (van Postel. die als curateur was aangesteld) alnogh als gemaghtigt van synen swaeger Joes Franciscus Robertus van Beethoven woonende tot maestright (die aldaar voor notaris Caris op 25 November 1753 een procuratie had ondertekend) alsmede clara en ludovicus van Beethoven *alhier* niet geraeden en hebben van aan te nemen De Sterffhuysen van hunne ouders ende schoonouders maer ter contrarie aen de Selve Sterffhuysen Reets hebben gerenuncieert’, volgens acte op 6 September 1753 voor not. Steenecruys.

De suppliant drukt tevens het verlangen uit om eveneens te mogen handelen uit naam van ‘*synen uytlandighen swaegere Petrus van Beethoven Die hij niet en is wetende waar den selven sigh is op houdende*’, en deelt het magistraat mee, dat het ‘meeste deel van de crediteuren’ hem als curateur hebben aangesteld teneinde de erfenis te likwideren.

In die hoedanigheid vraagt hij aan de Schepenen ‘authorisatie

omme de goederen so Roerende als onroerende publiequelyck te mogen vercoopen De cooppenningen onder syne quitt[e] te ontfangen ende de coopers Der onroerende goederen te goeden, vestigen ende erven soo Des behoort...', wat hem op 17 Desember werd toegestaan. (Rekwestboek 1752, fol. 74).

Al de bepalingen van het rekwest worden bevestigd door de acten vóor notaris Petrus Gabriel Steenecruys gepasseerd op 6 Desember.

Bij de geacteerde verclaring van Maria, Jan, Clara en Louis van Beethoven,[1)] die 'den sterfhuyse by desen repudieren ende abandonneren sonder hun in eeniger manieren deselve te willen aendragen ofte bemoeyen', laat Balthasar van Postel enkele dagen later een apostille voegen en wel om helemaal met de wet in orde te zijn. 'Insgelyckx in den naeme van Peeter Beethoven uytlandigh' ziet hij af van het bewuste sterfhuis.

Op verzoek van de kinderen van de weduwe Beethoven verschenen ook op 6 Desember bij deselfde notaris een elftal schuldeisers, aan wie zij hun besluit bekend maakten. 'Tot eviteringe van alle onkosten kozen deze Balthasar van Postel tot curateur' met maght omme denselven boedel ende sterfhuise te vereffenen ende liquideren soo des behoort ende met het prevenu aen de ondergeteeckende ende verdere crediteuren bij preferentie oft concurrentie te voldoen hunne respective crediten'.

In al deze stukken was er dus helemaal geen spraak van de Lodewijk van Beethoven, die rond zijn negentien jaar het ouderlik huis zou verlaten hebben om eerst enige tijd te Leuven te toeven en van daar naar Bonn uit te wijken. Daar het geboortejaar van deze Lodewijk hetzelfde is als dat van de hofmusicus, die de grootvader werd van de meester der 'Eroica' en op wiens portret, in 1777 door Radoux geschilderd, inderdaad te lezen staat: AEtatis 61, is het begrijpelik, dat de Burbure hem heeft willen identifiëren met de 'uytlandighe Petrus', steun zoekende in het feit, dat de peter van Lodewijk Petrus (Bellewaert) heette en dat het kind in de huiskring steeds naar zijn peter zou genoemd zijn. We moeten toegeven, dat we ons een poos hebben laten verleiden door deze spitsvondige veronderstelling, doch van af het ogenblik, dat we ook een Petrus onder de kinderen van Hendrik Adelard hadden

1) Pl. 2 geeft een reproductie van hunne handtekening.

gevonden, was het klaar, dat de Burbure de waarheid heeft verwrongen.

En dan nog dit: de Burbure beweerde, dat Lodewijk tengevolge van een twist met zijn ouders thuis zou weggelopen zijn. Bij de afstammelingen dier familie leefde in 't midden der vorige eeuw nog steeds een mondelinge traditie betreffende een zoon van van Hendrik Adelard, die op zekere dag zijn stad had verlaten om er nooit meer terug te keren. Doch de overlevering had zijn naam niet bewaard en de Burbure heeft daarvan behendig gebruik gemaakt om het feit op Lodewijk toe te passen, wanneer het dank zij het rekwest en de acten van 1753-1754 immers klaarblijkelik is, dat Peeter bedoeld werd.

Door de Heeren Borgemeesteren en Schepenen der stad aangesteld tot curateur over den boedel van wijlen Hendrik Adelard en zijn vrouw, verkocht Balthasar van Postel op 28 Januarie 1754 voor de som van twee duizend vier honderd zeven en vijftig gulden het huis ‘Sphera Mundi’ (of Witte Arent) aan Jacobus de Smet en Anna Maria Wuyts, zijn huisvrouw. De kopers verklaren ‘tot hunnen laste te nemen het openstaende put ende brantgelt’ en inspectie te hebben genomen van de wyckboecken deser stadt ende tselve huis tot hunnen contentemente te syn bevonden ontlast van alle renten, verboden arresten, verbintenissen, etc.’

Om de hoogste prijs van dit huis te maken had de schoonzoon van de afgestorven Maria Catharina ‘hetselve tot diversche Vrijdaegen ter Vrydaeghs merckt, alle man even naer, doen uitroepen’. Op Vrijdag 28 Desember was de meestbiedende Jacob de Smet gebleven. Deze nieuwe eigenaar legde met zijn vrouw in de handen van de notaris de eed af, dat de koop ‘niet is geschiedende om hetselve huys te brengen in eenige doode handt, direcktelyk nochte indirecktelyck ingevolge de Majesteits placcaerten.’(*)

(*) De geschiedenis van het huis *Sphera Mundi* konden we in het 16e wijkboek volgen tot in 1795, datum waarop de Republiek de wijkboeken afschafte en de namen der huizen liet vervangen door een nummer.
In 1758 (18 Des.) verkocht de Smet het aan Ignatius Baron van Wassenbergh, die in 1761 ook het huis daarnaast kocht en de twee woningen op 1 Oct. 1774 afstond aan Jan François van Havre. Op zijn beurt verkocht deze het op 3 April 1775 aan Frans Cornelis Diricksens, wiens weduwe Francisca het op 9 April 1795 overdeed aan Joannes Philippus de Hornes.

Aan enkele bewaard gebleven verkoopacten en testamenten zijn we de inlichtingen verschuldigd, die hier volgen en betrekking hebben op de kinderen van Hendrik Adelard, met uitzondering nochtans van Peeter, die ver van het ouderlik huis zijn geluk was gaan zoeken. Ook over de Maastrichtse broeder weten we maar weinig: slechts éenmaal wordt zijn naam nog aangetroffen en wel in het ‘reciproque testament, van de echtgenoten van Postel-van Beethoven.

Deze verschenen op 28 Februari 1763 vóor notaris J.B. van Hencxthoven en ‘aenmerckende de broosheyt der menschelycker nature, de sekerheyt des doots ende de onsekerheyt van d'ure deselve’ besloten zij ‘met wel bedachte sinnen, onbedwonghen ende onverleyt van imanden’ deze schikkingen te treffen, welke na hun dood van kracht zouden worden:

Zij kozen ‘voor hunne doode lichaemen’ tot begraafplaats de kerk der abdij van Sint-Michiel, ‘laetende de forme van hunne begraeffenisse, missen ende pieuse wercken tot laeffenisse der ziele van d'eerst afflijvighe te geschieden in de volle dispositie ende discretie van de lanxtlevende’.

Zij duidden elkaar wederzijds aan als algemeen erfgenaam, doch de langst-levende zal van de erfenis aan hun zoon Balthasar van Postel, ‘geproffesiden religieus in d'abdye van Everbode’ honderd gulden betalen, die voor die som honderd missen van requiem zou moeten ‘celebreren’.

De overlevende belooft tevens aan de kerkmeesters van voornoemde parochie insgeliks honderd gulden te schenken ‘tot voltrecken van de choor derselve kercke ende alsoo tot augmentatie der fondatie’.

Balthasar van Meurs en aan Maria van Beethoven, hun twee petekinderen, worden ieder in het testament gezet voor honderd gulden.

Verder werd bepaald, dat de nalatenschap in twee helften zal verdeeld worden. Als erfgenamen van de eerste helft noemen de comparanten de kinderen van Theresia van Postel, zuster van Balthasar, gehuwd met Jacob Brems en de kints kinderen van wijlen Anna Isabella van Postel. Voor de andere helft komen in aanmerking de zuster en de broeders van Maria Abigaël, met dien verstande nochtans, dat eerst alle ‘crediteuren van haerder testatrice ouders wijlen’ eerst zullen voldaan worden.

Tot executeur testamentaire stellen zij aan Joannes Franciscus (Robertus), wat bewijst, dat deze te Maastricht wonende van Beethoven nog steeds vriendschappelike betrekkingen onderhield met zijn Antwerpse bloedverwanten.

Tien jaar na het opstellen van dit testament liet de weduwe van de ondertussen overleden Balthasar van Postel, weer vóor notaris J.B. van Hencxthoven haar testament acteren. Dit geschiedde op 19 Mei 1773. Ziehier de voornaamste bepalingen, die de twee en zestigjarige Maria Abigaäl wenste vervuld te hebben na haar dood.

Zij verlangde begraven te worden binnen de parochie ‘waeronder sy sal comen te overleyden by soo verre sy buiten de stad comt te sterven, andersints kiest sy haere begraeffplaets binnen d'abdye van Sint michiel alhier onder den sarck daer haeren man begraeven light’. Aan haar zoon Joannes Chrisostomus, vice pastor ofte vicarius in Cosen (tussen Hasselt en Sint-Truiden), moest door de executeur 100 gulden uitbetaald voor evenveel missen van requiem en in het ‘covent tot sints bernaerts’ (Sint Bernardus aan de Schelde) dienden 50 missen gecelebreerd à vijffthien stuivers per mis.

Volgen de namen van verschillende familieleden, wie de testatrice iets uit haar nalatenschap wil schenken. Aan Joannes Chrisostomus’ laet zij haer beste kleed tot het maecken van een Carsuyvel, twee van haer beste kappen voor het maecken van een communiecleedt, haere twee Lusters voor de kerck daer hij bij tijde pastor sal wesen, 36 ellen nieuw lijnwaed voor 12 nieuwe hemden, haer besten sitsen sack en rock en haer silveren mostaertpot en peperbusse’. Sr. Nef, schoenmaker op de Meir, krijgt 32 gulden; Clara van Meurs, haer nicht, den creponnen sack en kanten mantille, en Maria van den Hoeck (een dienstmeid?) zes van haer beste hemden en evenveel van haar beste trekmutsen.

Eindelik stelt zij aan tot enige en universele erfgenaam, voor eene helft van haar bezit, haar broeder Ludovicus (Josephus) van Beethoven(*) en de kinderen van Clara voor de andere helft, als executeur testamentaire eveneens Lodewijk van Beethoven.

In afwachting, dat we ook over Clara enkele levensbiezonderheden ontdekken zullen we even de levensloop volgen van

(*) De acten noemen hem steeds Ludovicus, nooit Ludovicus Josephus, ook nog een bewijs, dat hij de enige Lodewijk in de familie was.

Lodewijk-Jozef, Hendrik's jongste zoon en enige mannelike nazaat te Antwerpen.

Vermoedelik is hij wel de Lodewijk-Jan, die in 1743 de tekenlessen volgde aan de Academie te Antwerpen en wiens voornaam verkeerdelik in de registers werd aangetekend. Het staat echter vast, dat hij op 18 Maart 1766 met zijn vrouw Maria Theresia Claessens mits 5000 gulden van Jan Reginald Taelman en Joanna Maria Stobbeleers, een huis kocht met ‘winckele, keuckene, neercamere, plaetsen, hove, gronde ende allen den toebehoorten genoemt het groodt schalienhuijs daer nu den venetschen Spiegel wythangt gestaen ende gelegen op de Steenhouwers veste alhier... tusschen de Crauwe oostwaerts en den Clynen Spiegel westwaerts.(*) De verkoopacte stipuleerde, dat de ‘gaelderije t' eynde van den hoff by gedooghsaemheyt is hanghende in den muer ten suyden competerende aen heere Greffier Vinck ende sulckx door dito heere Vinck nist langer moet gedooghd worden als hem believen sal’.

De echtgenoten van Beethoven, die gegoede lui moeten geweest zijn, namen dezelfde dag eene rente van 2500 gulden ten voordele van Joncker Jean François Michel Lunden, waarvan de jaarlikse intrest 156 gulden en 5 stuivers bedroeg.

Wij bezitten hun ‘reciproque testament’, op 23 Januari 1769 verleden vóor van Hencxthoven. De echtgenote van Beethoven was op dit oogenblik ‘eenighsints sieckelyck naer den lichaeme’, zodat notaris en getuigen aan haar ziekbed het stuk ondertekenden,

De van Beethovens kozen hunne begraafplaats ‘binnen de Cathedrale kercke van Onse Lieve Vrouwe en ordonneerden begraeven te worden met satyne cruys op het baercleedt.’ In de kerk der Eerw. Paters Augustynen en aan den authaer van den Heyligen Augustinus zullen acht daegen lanck iederen dagh twee baermissen metden de profundis ende misereri achter elcke misse gecelebreerd worden, terwijl het altaar behangen is in 't zwart met satyne cruys, en versierd met ‘ses nieuwe wassche keerssen’. Vòor de beelden naast het altaar zouden ook kaarsen ontbrand worden. In de kerk van ‘den derden ordre’ zal hun neef, de Eerw. Heer van Postel, toen nog broeder te Averbode, vijf en

(*) Dit huis draagt nu nummer 35.

twintig missen lezen tegen acht stuivers per mis en vijftig tegen tien stuivers.

De langstlevende erft het hele bezit, doch zo hij ‘sigh tot anderen houwelycke begheeft’ zullen de geërfde goederen ‘seffens devolveren op hunder beyder wettige kinderen in vollen eygendom’. Als voogd over dese laatste stellen zij Frans Jozef Vleugels aan, oud-aalmoezenier.

Reeds op 5 Maart 1769 werd Maria-Theresia in Sint-Andrieskerk begraven.

Hetzelfde jaar verloor Lodewijk-Jozef nog een dochtertje, Maria Theresia Jozefa (begraven in de Engelenkelder van Sint-Andries) ging op 8 October 1770 een twede huwelik aan met Maria-Theresia Jacobs, en op 21 Maart 1772 verkocht hij voor 6667 gulden zijn winkelhuis aan de reeds genoemde Vleugels uit de Hoogstraat.

Lodewijk's twede vrouw stierf kort na de verkoop van het huis en op 3 November huwt van Beethoven voor de derde maal, weer met een Maria Theresia, geboren Schuerweghs. (Pulle. 8 October 1752). Met deze vrouw woonde hij op de Oever, waar hij op 6 Mei 1774 een dochtertje van vier maand verloor.

Toen nu ook de derde vrouw van Lodewijk-Jozef overleden was, ging de weduwnaar zich te Oosterwyck bij Baerle-Hertog vestigen bij zijn dochter Anna Theresia en haar man Van der Brugge. Daar stierf hij op 11 November 1808.

Daar een jaar later zijn zoon Frans-Jacob naar Maastricht uitweek, bleef zijn dochter Maria-Theresia, de enige overlevende van die tak der familie van Beethoven te Antwerpen. Zij was op 11 Januarie 1775 alhier geboren en op 6 September 1808 getrouwd met Jozef-Michiel Jacobs.

Dit echtpaar had vier kinderen,(*) waaronder Jacob, de latere landschapsschilder en leermeester van Theodoor Verstraete, en Lodewijk, die naar Leuven ging wonen, waar thans zijn achterkleinkinderen nog leven.

(*) De Stadsbibliotheek (Antwerpen) bezit een ‘Eerbiedige en teerhertige opdragt (in bombastiese, hoogdravende hexameters) der vier zoonen van Joseph Michael Jacobs en zijne Huysvrouw Maria Theresia van Beethoven aen hunnen agtbaeren grootvader Joannes Michaël Jacobs en hunne Beminde Grootmoeder Anna Catharina Bessems, Plegtiglijk vierende het vijftig-jaerig Jubil. Feest van hun Houwelyk te Antwerpen op 29 September 1822.

We hopen, dank zij de inlichtingen, die we hier hebben kunnen verenigen, doch die helemaal geen aanspraak maken op volledigheid, de genealogie der Antwerpse van Beethovens in een nieuw daglicht te hebben geplaatst en vooral te hebben doen uitschijnen, dat Lodewijk van Beethoven, het derde kind van Hendrik Adelard, dat op 23 Desember 1712 hier gedoopt werd, onmogelik de grootvader van Beethoven kan geworden zijn, om de eenvoudige reden, dat hij in 1753 niet meer leefde. Het is dus niet te Antwerpen, dat we hem zullen moeten zoeken, de jonge man, die door een buitengewoon kapittel, gehouden op 2 November 1731 in de Sint-Pieterskerk te Leuven, voor een tijdperk van drie maand, als zangmeester werd aangenomen.(*)

Jammer genoeg noemt de aanstellingsacte de geboorteplaats van de zanger niet, doch er is veel kans toe, dat hij afkomstig was uit de buurt van de stad, van een dier talrijke dorpen, waar de naam van Beethoven in de burgerlike stand nog steeds aangetroffen wordt. Alle hoop is niet verkeken om de een of andere dag de ware geboorteplaats van de grootvader van Beethoven te ontdekken. Tevens zou dan wellicht ook licht komen in zijn verwantschap met de Antwerpse, de Mechelse en de Bonn'se Beethovens, die toch alle afkomstig zijn uit een van Vlaanderen's mooiste en weelderigste streken: Haspegouw.

ANDRÉ M. POLS.

Aanhangsel:

Wij geven hier voor het eerst de Nederlandse vertaling van de *acta capitularia* der Leuvense Pieterskerk, waardoor Lodewijk van Beethoven als tenor aldaar wordt benoemd.

2 November 1731.

> Een buitengewoon Kapittel werd gehouden tijdens hetwelk werd besloten het volgende door den Heer Secretaris van het Kapittel in de archieven te laten optekenen, met betrekking tot den Heer Zangmeester: dat deze laatste op zijn kosten zonder verwijl dient aan te stellen een of meedere plaatsvervangers, door het Kapittel aan te nemen, die geheel zullen voldoen aan de plichten van voorn. Heer Zangmeester, zoowel in het koor (niet alleen voor de muziek maar ook

(*) V. Aanhangsel.

> voor de Gregoriaanse zang) als in het odeum en in zijn eigen huis voor de opleiding van de koorzangers (indien dit laatste niet door hem zelf kan gedaan worden), krachtens de voorwaarden van zijn aanstelling, en dit voor een tijdperk van drie maanden, om na te gaan of zijn toestand zich niet zodanig zou verbeteren, dat hij zelf zijn taak zou kunnen vervullen.

De secretaris legde dit voor aan voorn. Heer Burgemeester, die antwoordde dat hij een smeekschrift zou indienen en dat hij hoopte het vandaag nog in handen te bezorgen aan den E.H. Deken, opdat het tijdperk van drie maadden. hem voorgeschreven, wezenlik zou kunnen nagezien worden naar recht en oordeel.

Wat ik getuig.

J.N. Graus (secret.)

Item stelde de E.H. Deken voor, daar heden nog de plaats van tenor in deze kerk vrij is, voor welke zich Ludovicus van Beethoven aanbood. of de Heren (Kanunniken) deze laatste zouden willen aannemen en de Heren namen hem aan mits voors. voorwaarden, opdat hij zich niet in het bezit van zijn ambt zou nemen, vooraleer deze voorwaarden aangenomen en ondertekend te hebben.

9 November 1731.

Werd voorgelezen volgend smeekschrift van den Heer Tenor Zangmeester:

> Aan de Zeer Eerwaarde Heer Deken en aan de andere Eerwaarde Heren Kanunniken van de vermaarde en collegiale kerk van den H. Petrus te Leuven.

Verklaart met de meeste eerbied Ludovicus Colfs, zangmeester, dat hem door de Heer Secretaris van het Kapittel werd voorgelegd de beslissing van de Z.E. en de E.H. Kanunniken, waarbij de ondergetekende wordt aangezet, ingevolge de voorwaarden van zijn aanstelling, een plaatsvervanger aan te duiden, die hem zou vervangen in voorn. kerk en te huis (indien het nodig is). Daar hem niemand beter voor dat werkt geschikt schijnt dan Ludovicusvan Beethoven, duidt hij deze laatste aan.

Ootmoedig de Z.E. en de E.A. Kanunniken verzoekende deze plaatsvervanging wel te willen goedkeuren, etc.

L.F. Colfs, zangmeester.

Het Kapittel keurt goed de persoon van Ludovicus van Beethoven voor een tijdperk van drie maanden in de plaats van de zangmeester aan te nemen, luidens de beslissing van dit Kapittel, door de Heer Secretaris aan voorn. Zangmeester bekend gemaakt, nochtans met dien verstande, dat het Kapittel het recht heeft voorn. plaatsvervanger af te stellen vóor het einde der drie maanden, wanneer het zulks wenselik vindt.
Aldus besloten in het Kapittel, deze 9e November 1731.

Bij verordening van mijne Heren,
J.N. Graus, secret.

P.S. Wij danken hier van harte de twee stadsarchivarissen, de Heren Jan Denucé en Floris Prims om hun hulpvaardige bereidwilligheid, waardoor zij onze genealogiese opzoekingen zeer hebben vergemakkelikt. Vooral de laatste heeft onze aandacht gevestigd op de lichtvaardige beweringen van de Burbure en onze opsporingen in een andere richting georiënteerd.

A.M.P.

Simon Cock et l'ordonnance monétaire du 11 juillet 1548.

Considérant que ‘depuis certaines années, tant à l'occasion des guerres que autrement, la dernière ordonnance et évaluation des monnaies n'a été entretenue ni observée, en tant que plusieurs deniers d'or et d'argent de la frappe d'aucuns princes étrangers ont été apportés en ces pays où on les alloue à plus haut prix qu'ils ne valent’, Charles-Quint, par un décret du 11 juillet 1548, fixa le prix des espèces d'or et d'argent qui auraient cours provisionnellement et accorda jusqu'à nouvel ordre une légère augmentation de la valeur des monnaies d'or et de diverses monnaies d'argent, notamment des Joachimsdaldres.[1)]

L'importance de cette ordonnance est attestée par les nombreuses éditions qui en furent faites, en plusieurs années différentes, à Anvers, à Gand, à Louvain, à Ypres et en Hollande. Cependant c'est à Simon Cock que fut accordé, quelques jours après sa promulgation, le privilège exclusif de l'impression de ce placard.

La description, qui va suivre, de plusieurs éditions, non encore signalées, de Simon Cock, ajoute quelques détails à l'histoire de son officine[2)]; et l'usage qu'il fit de son privilège nous révèle un aspect de l'organisation de la librairie au XVIe siècle.

Le privilège, daté du 16 juillet 1548 et valant pour ce placard ainsi que pour les figures des daldres, porte que Simon Cock, à l'exclusion de tout autre, peut et pourra imprimer ou faire imprimer la dite ordonnance et permission des monnaies et pourra vendre, faire vendre et distribuer cette impression dans les pays de par deça.[3)]

1) Voyez: A, de Witte, *Histoire monétaire des comtes de Louvain....*, Anvers, 1896, t. II, p. 185; *Recueil des ordonnances des Pays-Bas, 2e série,* t. V, pp. 445-450.
2) Sur Simon Cock, voyez J. Cools, *Simon Cock (1481-1562),* dans le *Compas d'Or,* 1925, pp. 22-31.
3) ‘.... Sijn Keyserlike Maiesteyt heeft gheconsenteert ende gheaccordeert, noch consenteert ende accordeert midts desen, dat de voerseide Symon Cock mach, ende sal moghen prenten oft doen prenten die voerseide ordonnantie ende permissie vander munten metten figueren vanden Daelders voerseide, die loop hebben sullen: ende die selve prentinghe sal moghen vercoopen. doen vercoopen, ende distribueren in den landen van herwaerts overe.....’

Voici la première impression de cette ordonnance, sortie de l'atelier de Simon Cock:

Ordonnantie, sta- || tuyt, ende permissie der. K.M. van || den- Gouden en□ Silueren pennin- || ghen. Ghepubliceert int Iaer. || M.D.XLVIII. den xvij. Iulij. || *(Dans un encadrement, les armes impériales couronnées, entourées du collier de la Toison d'Or, accostées des colonnes d'Hercule avec la devise* PLVS OVLTRE; *grav. sur bois*).

□ Gheprent Thantwerpen. By mi Sy- || mon Cock. Met Keyserlijcke priuelegie. ||

Petit in-4°, 12 ff. sign, A-C4; car. goth.

F. [1] r°: titre; au v°, privilège, Bruxelles, 16 juillet 1548. - Ff. [2] - [12]: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 11 juillet 1548. Au bas duf. [12] v°: □ Men vindt dese ordonnātie te coope te Louē bi || sinte Peetere kercke by Seruaes van Sassen. ||

Bruxelles: Bibl. royale, VH. 25627. Un ex. de la même bibl. (coll. vanden Peereboom) porte à la fin *sinte Peeters kercke;* la correction aura été faite pendant l'impression.

Simon Cock imprima, d'autre part, un tableau des seules évaluations contenues dans l'ordonnance.

(Fleuron) Ordonnantie / statuyt ēe permissie der, K, M, vanden gouden en□ silueren penninghen, || Ghepubliceerd int Iaer. M.D. || XLVIII. den. xvij. Iulij. ||

1 f. imprimé d'un seul côté; 4 col. à 54 11.; car. goth.

La première ligne du titre s'étend sur les 4 colonnes du texte; au bas de la col. 4: □ Geprent Thāwterpē bi mi Syniō Cock || Met Priuilegie der. K. Maiesteyt. ||

Anvers: Bibl. principale, 121294.[1)]

Le même imprimeur tira encore un tableau des daldres dont le cours était autorisé par l'ordonnance du 11 juillet.

(Fleuron) Les Jochymdaelders desquelz les figures sont cy suyuant impri- || mees / auront seullement cours aux pays de Lempereur de pardecha: et nulz aultres. ||

1) Nous devons la connaissance de ce tableau à la grande obligeance de M.J. Lhermitte.

Au bas: □ Imprime par Symon Cock / imprimeur des liures iure / demourant a Anvers / auecq preuilege de Lempereur / contenant deffence a toutz aultres / de le imprimer apres. Donne a || Bruzelles le xvi. io.ur de Iullet / lan. xv. C. xlviij. Signe Verreycken. □ Et on les trouve a vendre a Louuain / alofficine de Seruaes van Sassen / apres leglise de sainct Pierre. ||

/ f., 290 1 × 436 mm., imprimé d'un seul côté; car. goth., 48 figg. sur bois.
Bruxelles: Bibl, royale, VH. 256.28 b.

Les trois impressions qu'on vient de décrire ne sont pas datées. L'opuscule contenant le texte de l'ordonnance a vu le jour en même temps qu'une impression louvaniste, datée du 28 juillet 1548. En effet, la plaquette de S. Cock nous apprend que le placard se vend à Louvain chez Servais van Sassen, et l'impression de ce dernier, que nous décrivons ci-après, porte qu'il se vend à Anvers chez Simon Cock.

(Fleuron) Le Placcart || Ordonnance, Et Per || mission de Limperiale Maie || sté surleual uation des Mon || noyes: publie au || Moys de Iu - || let. Lan || M.D. xlviij. ||

On les vend a Louuain, par || Seruas de Sassen. Et en An- || uers par Simon || Cocq. ||

Auec Grace & Priuilege. ||

Petit in - 4°, 16 ff. sign. A-D 4; car rom., récl.

F [1] r°: *titre; blanc au v°. - F. [2]: privilège pour Simon Cock, 16 Juillet 1548. - Ff. [3] - [14]: ordonnance, donnée à Bruxelles, le 11 juillet 1548. - F. [15] r°:* Imprime a Louain, par Seruas || de Sassen, Imprimeur, || iure. Lan de grace || M.D. LX viij. || Le xxviij. de lulet. ||; *blanc au v°. - F. [16], blanc au r°; v°: vignette sur bois, 56 × 71 mm.: personnage à mi-corps*, *pressant de la main gauche une anguille et appuyant la droite sur un homard; deux inscriptions: près de l'anguille*, SI STRINGAS, ERVMPIT; *près du homard*, SI LAX ES, EREPIT.

Bruxelles: Bibl. royale.

La date M.D.LXviij qui se lit au colophon est évidemment fautive; l'ordonnance de Charles-Quint n'avait plus de portée en 1568; l'erreur provient d'une interversion des chiffres X et L. Il est intéressant pour nous de noter que dès le 28 juillet 1548 le placard se vendait 'en Anuers par Simon Cocq' et que. à cette date déjà, l'imprimeur anversois avait autorisé son confrère louva-

niste à imprimer l'ordonnance. Le privilège accordé à Simon Cock le 16 juillet 1548 est reproduit dans la plaquette de Servais van Sassen, mais dans une forme adéquate à son cas: '....Sa Maiesté Impériale a consenti et accordé, consente et accorde par cestes audict Simon Coc, que il seul puist et pourra faire imprimer ladicte ordonnance et permission des Monnoyes. Ensemble les figures desdicts Daeldres qui auront cours. Et icelle impression faire vendre et distribuer esdicts pays de pardeca....'

Quant aux deux tableaux de Simon Cock, ils furent vraisemblablement imprimés à la même époque. Remarquons que son tableau des Daldres n'est pas le prototype des figures qui seront reprises plus tard par Josse Lambrechts de Gand. L'ordonnance du 11 juillet 1548 dit en effet: 'les Jochimdalders qui sont forgez en monnoyes du Roy des Romains en ses royaumes de Honguerye et de Boheme et aultres, dont les figures sont imprimées par nostre consentement et previlège en nostre ville Danvers, et nulz autres, auront cours pour XXViii s.' Les figures de ces daldres ont donc été gravées à Anvers avant la publication de Simon Cock.

Le tarif de 1548 a été imprimé maintes fois dans la suite, avec ou sans le texte de l'ordonnance. On connaît les belles éditions de Josse Lambrechts (1551, 1552 et s.d.) portant un privilège daté des 18 mars et 18 décembre 1550[1)], et leurs imitations hollandaises[2)]. Il parut encore à Anvers, chez Henri Pieters de Middelbourg (s.d.) et chez la veuve de Jacques van Liesvelt (1555); à Ypres, chez Josse Destrée (1555)[3)]; à Gand, chez Jean Cauweel (1555)[4)]. L'impression qui en fut faite pour Victor de Dayn, avant 1552[5)], mentionne un certain nombre de libraires chez qui l'on pouvait se procurer une édition du tarif: à Gand, Victor de Dayn; à Anvers, Jacques van Liesvelt, Henri Pieters, Simon Cock et Jean Roelants; à Bruges, Erasme vander Eecken; à Bruxelles, Pierre van Hasselt. Cette liste serait utile pour la recherche éventuelle des diverses éditions du tarif de 1548.

MARCEL HOC.

1) F. Vanderhaegen, *Bibliogr. gantoise,* 1858, t. I, pp. 86. ss.
2) *Ibid.* t. I, p. 55.
3) A. Diegerick, *Essai de bibliogr. yproise*, 1873-81, p. 33, n° 14.
4) F. Vanderhaegen, *loc. cit.,* VI, p. 17.
5) L'opuscule porte mention du domicile de V. de Dayn, *inde Saeisteghe;* voir F. Vanderhaegen, *loc. cit.,* t. I, p. 95.

Over het Antwerpsch karakter en den mogelijken Antwerpschen oorsprong van 'Mariken van Nieumeghen.'

Onder de talrijke oude spelen, waarin de aartsvijand van het menschdom optreedt op zoek naar eene prooi, *quaerens quem devoret,* bekleedt het bovengenoemde drama een bijzondere plaats[1]. Als een *unicum* prijkt het in de wereldlitteratuur, het Vlaamsche spel waarin een onnoozel meisje, uit dorst naar kennis en wetenschap - om te leeren 'die seven vrie consten' - zich aan den duivel overgeeft, doch later, door berouw getroffen bij het aanschouwen van een geestelijk wagenspel 'beter dan menig lang sermoon', aan zijn klauwen ontsnapt en een zaligen dood sterft te Maestricht[2].

Sedert jaren verheugt zich dit meesterwerk van onze middelnederlandsche dramatische poëzie in eene klimmende belangstelling en immer toenemende waardeering. Voor den eersten heruitgever, baron de Saint-Genoist, bezat het enkel folklorische waarde, zooals hij in zijn *Voorrede* verklaart: 'Het werk is eene belangrijke terugkaetsing der bijgeloovige en vreemde denkbeelden waarin men ten onzent in de middeleeuwen verkeerde'[3].

1) Ovr de 'duvelriën' leze men hoofdzakelijk: E. SOENS, *De rol van het booze beginsel op het middeleeuwsch tooneel*, Gent, 1893; E.J. HASLINGHUIS, *De duivel in het drama der Middeleeuwen,* Leiden, 1912; E. MAETERLINCK, *Le rôle comique du démon dans les mystères flamands,* in den *Mercure de France,* 1^{en} Oct. 1910, bl. 401 vlg.; eindelijk, mijne studie over *La légende du Chevalier voué au démon et sauvé par Ste Gertrude,* in *Le Folklore Brabançon IV* (1925 bl. 205 vlg.

2) Eene breedvoerige ontleding er van, en van het bekende Sacramentsspel, kan men vinden in de onlangs verschenen verhandeling van Dr. CELEN, *Over Mirakelspelen.* Brussel, Standaard-Bibliotheek, 1926.

3) *Maatschappij der Vlaamsche Bibliophilen,* 2^{e} reeks, n^{o} V. Gent, 1853.

Hier tegenover staat W. Creizenach, wiens oordeel luidt: 'Das Stück ist in mehrfacher Hinsicht merkwürdig', hetgeen in een uitgebreide bespreking aangetoond wordt[1].

In zijn standaardwerk noemt Worp het een zeer belangwekkend en zeer onderhoudend mirakelspel, vol levendige tooneeltjes[2].

Voor Muller is het een der voortreffelijkste stukken onzer middeleeuwsche dramatische letterkunde[3], dat, volgens Kalff, in 'levensvolheid en poëtische kracht' voor geen ander moet onderdoen[4].

In zijne geleerde *Inleiding* tot de *Middelnederlandsche Dramatische Poëzie*, sluit Dr. P. Leendertz zich geheel aan (bl. 128) bij Muller's beschouwingen. Daarom verklaart hij in zijn *Voorrede:* 'Marieke van Nijmegen, dat vroeger niet als een middeleeuwsch drama herkend was[5], mocht natuurlijk niet ontbreken.'

Dank aan zijne prachtverzameling, die in elke bibliotheek prijken moest, en aan zijne echt wetenschappelijke tekstuitgave, wordt het mooie mirakelspel meer gelezen en, als onvermijdelijk en gelukkig gevolg, weer opgevoerd, hetzij in de oorspronkelijke, ietwat gemoderniseerde taal, laatst door J. de Meester Jr en zijn keurtroep[6], of zelfs in een Fransche bewerking, zooals het onlangs te Brussel geschiedde.

1) W. CREIZENACH, *Geschichte des neueren Dramas.* I bl. 345. Halle a. S. 1911.
2) F.A. WORP, *Geschiedenis van het drama en van het tooneel in Nederland.* I bl. 39. Groningen, 1904.
3) F.W, MULLER, *Een en ander over M.v.N.*, in *Taal en Letteren.* XV bl. 225. - Men leze ook nog de opstellen van F.A. WORP, *Is M.v.N. geschreven om vertoond te worden*, en van P. LEENDERTZ, Jr, *Over M.v.N.,* in *Tijdschrift der Nederl. Mij voor Letterkunde* XXXVI bl. 152 en XXXVII bl. 241.
4) G. KALFF, *Geschiedenis der Nederl. Letterkunde*, 1 bl. 328. - Zie ook zijne *Gesch. van de Nederl. Lett. in de XVIe eeuw.* I bl. 229.
5) Namelijk door E. MOLTZER, *Middelned. Dramatische Poëzie.* Groningen, 1875. - Alwie deze uitgave aandachtig en onbevooroordeeld vergelijkt met die van Leendertz, zal beseffen welk een onschatbaren dienst deze geleerde aan de Nederlandsche Mediaevisten heeft bewezen.
6) Naar aanleiding van deze opvoeringen verscheen in 1924 te Brussel, ter N.V. *De Standaard,* eene gelegenheids-editie, bezorgd door Dr. M. CORDEMANS en E.H.J. BERNAERTS. Gevolgd werd de tekst door Leendertz vastgesteld. 'Dankbaar gebruik werd eveneens gemaakt van de uitgave door J. KOOPMANS en van die. door M.A.P.C. POELHEKKE bezorgd. * Over vroegere vertooningen, zie o.a. den prachtigen *Platenatlas bij de Nederl. Litteratuurgeschiedenis* van POELHEKKE en DE VOOYS, bl. 105-106, Groningen, 1923. - Bij gelegenheid van den rederijkersoptocht te Antwerpen in 1892 heeft men van M.v.N. een stomme vertooning of wagenspel gemaakt. Cf. J.W. MULLER, in *Taal en Letteren,* XV bl. 239.

Van het aloude mirakelspel is geen handschrift tot ons gekomen; wij bezitten echter vier oude drukken, hierachter chronologisch opgesomd, met enkele bijzonderheden, aan de meesterlijke *Inleiding* van Dr. Leendertz ontleend.

I. V-A: oudste druk, rond 1518, van Willem Vorsteman. Eenig exemplaar te Munchen, zonder naam noch jaartal, maar met het bekende merk van den ANTWERPSCHEN drukker: *Die waerachtige ende || Een seer wonderlijcke historie van Marikē van || Nieumeghen die meer dan seven jaren || metten duvel woende ende verkeerde*[1].

II. - B-U: tweede druk, verschenen te Utrecht in 1608 bij HERMAN VAN BORCULO, *woonende onder den Doms Thoorn int Vliegende Hart:* door den uitgever ietwat gemoderniseerd en sterk protestantsch getint, wijl het stuk te Roomsch leek[2]. Eenig exemplaar ter Koninklijke Bibliotheek, te 's Gravenhage.

III. - S-A: '*t Antwerpen.* Bij PAUWEL STROOBANT *inde Cammerstraet inden* W*itten Hasewint*, 1605. De Universiteitsbibliotheek van Gent bewaart het eenig gekende exemplaar van dezen tweeden ANTWERPSCHEN druk. Hiervan bestaat een namaaksel, hierachter vermeld.

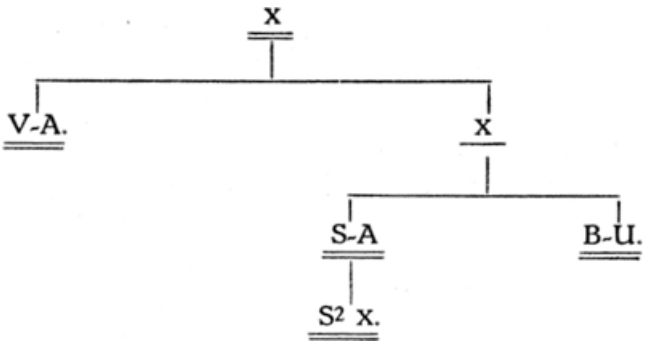
IV. - S^2 - X - De vorige Antwerpsche druk werd nagebootst, men weet niet waar noch wanneer. Van deze geantidateerde

1) Een facsimile-druk, bezorgd door P. LEENDERTZ, verscheen bij M. Nijhoff te 's Gravenhage in 1904, onder den titel: *Historie van Mariken van Nieumeghen* (Oude Nederlandsche Volksboeken: n° 4). Cf. o.a. R. VAN DER MEULEN, *Boekhandel en Bibliographie*, bl. 591. 3^{e} uitg. Leiden, 1905.

2) 'In M.v.N. heeft van Borculo niet veel anders gedaan dan dat hij den naam van Maria, zoo goed en zoo kwaad als het ging, uit het stuk verwijderde. Dat daardoor de kern van het stuk verloren ging, heeft hij blijkbaar niet begrepen.' LEENDERTZ, *op. laud.* Inleiding, bl. 45.

uitgave bestaat nog één exemplaar, vroeger in het bezit van C.P. Serrure, daarna van den hertog van Arenberg[1]. Voor het vaststellen van den tekst komt deze uitgave niet in aanmerking.

Steunende op de karakteristische bijzonderheden der verschillende drukken, kan men de onderlinge verhouding er van aldus veraanschouwelijken:

De moderne uitgave van baron de Saint-Genoist (Gent, 1853) is naar S en S^2 bewerkt; die van P. van Vloten ('s Gravenhage, 1854) steunt op de voorgaande, met benuttiging van B; de kritische uitgave van Leendertz (Leiden, 1907) is hoofdzakelijk - en met recht - op den oudsten druk gebaseerd[2].

1) Zie, over dezes verzameling, een artikel van CH. de BROU, *De quelques incunables de ta bibliothèque du duc d'Arenberg,* in het *Bulletin du Bibliophile Belge.* V (1849) bl. 4-13.
2) Dr. P. LEENDERTZ, *Middelned. Dramatische Poëzie;* Inleiding, bl. 40 (oude drukken), 69 (nieuwe uitgaven), 73 (omwerkingen en vertalingen), 101 (tooneelschikking), 123 (inhoud en samenstelling), 137 (dichter), 170 (bronnen) en 194 (versbouw). - Tekst bl. 277-328. Aanteekeningen, uiterst belangrijk (men leze b.v. de verklaring van v. 454, 499, 675, 841, enz.); bl. 564-576.
Voor het vaststellen van zijn tekst benuttigde Dr. Leendertz hoofdzakelijk den oudsten druk en verbeterde de talrijke drukfouten met behulp van de twee oudere drukken, waarvan hij de waarde hoegenaamd niet overschat. Daar waar een woord ontbreekt bij V (en dit is elf maal het geval) en de volledige tekst bij B en S voorkomt, 'lag de aanvulling nog al voor de hand'. W*a*ar B en S een betere lezing vertoonen dan V. 'kan dat zeer goed een correctie op V zijn'. Dit is twintigmaal het geval, volgens Leendertz; ik kan er nog zes gevallen bijvoegen, namelijk v. 97, 120, 176, 191, 204 en 459, Een enkel voorbeeld (v. 456). Moenen bestelt

> ..... 'Een pintken garnate
> Ende een pintken ypocras voor mijn wijf
> Ende een pintken romenien, die verwermet dlijf;
> Courage gheeft hi, al waer men flou'.

Bij Vorsteman leest men; '*Warmen* gheeft hi...' Meer dan eens nog ware de lezing van B - S boven die van V te verkiezen. Leendertz bekent het in de *Aanteekeningen,* o.a. bij v. 435. Ik voeg er v. 913 bij, waar de oudste druk de onmogelijke lezing - ook bij Leendertz - *Antropos* heeft, terwijl de twee anderen *Atropos*, den juisten naam der aangeroepen schikgodin geven. Men leze dus:
'Och Atropos, coem en doerschiet mi lichte'. Inde Standaard-editie (1924) werd de verkeerde lezing overgenomen (bl. 90), maar de commentator, E.H.J. Bernaerts, vond het geraadzaam, den juisteren vorm in voetnoot er bij te voegen, alvorens tot de verklaring van den Griekschen eigennaam over te gaan.
Of het aanroepen van Atropos een bewijs is van 's dichters geleerdheid, zooals het W. CREIZENACH, *op, cit.* I bl. 347, beweert, laat ik voor rekening van dezen schrijver.

Uit het voorgaande blijkt dat de twee voornaamste oude drukken, die de echte, Roomsche traditie vertegenwoordigen, van Antwerpschen oorsprong zijn. Het zelfde geldt voor de stof der legende, waaraan men ook, met eenige zekerheid, een Antwerpschen oorsprong kan toeschrijven; immers de geschiedenis van een *meisje* dat *hare* ziel aan den duivel verkoopt is iets buitengewoons,

dat niet tot het folklorische gemeengoed behoort[1]. Daarom is het merkwaardig, en belangrijk hier aan te stippen, dat deze legende tot in de XIXe eeuw voortleefde en aldaar uit den volksmond door T.W. Wolf werd opgeteekend en in zijn *Niederländische Sagen* onder n^{r} 452 in 1843 uitgegeven[2].

Ook de topographie van ons mirakelspel vertoont een Antwerpsch karakter. Het stuk speelt achtereenvolgens te Nijmegen, Antwerpen, Rome en Maestricht. Echte *couleur locale* vindt men alleen in de Antwerpsche scenen; dit is een nieuw bewijs voor den

1) Hoe zeldzaam het optreden van een *meisje* is in 't folklorisch motief van het verbond met Satan, blijkt uit het feit, hier als een *curiosum* aangehaald, dat de legende van M.v.N. tamelijk getrouw, *maar met een mannenrol,* verhaald werd in een rijk gedokumenteerde monographie over middeleeuwsch bijgeloof, namelijk door H.B. SCHINDLER, *Der Aberglaube des Mittelalters. Ein Beitrag zur Culturgeschichte,* bl. 287. Breslau, 1858.

2) Korte samenvatting bij V. CELEN, *op. cit.* bl. 11.

Antwerpschen oorsprong van het stuk. Zoo getuigt Dr. Leendertz: 'Dat M.v.N. niet in Nijmegen kan geschreven zijn, blijkt ook al dadelijk daaruit, dat de dichter volstrekt geen denkbeeld had van den afstand van deze stad tot Venlo, dien hij op drie uren stelt in plaats van elf of twaalf. Den afstand van Hoogstraten tot Antwerpen echter kent hij wel. In de laatste stad gevoelt hij zich thuis, getuige de levendige schildering van hetgeen er in *den Boom* omgaat[1]. Vermoedelijk is dus het stuk in Antwerpen geschreven, althans door iemand, die daar goed bekend was'[2].

Het is in 'Den Boom', dat Moenen en Emmeken hun intrek nemen te Antwerpen en dat zich die eerste Antwerpsche scene afspeelt, die ons in het volle leven van dien tijd verplaatst en door Kalff als voortreffelijk geroemd wordt[3], Nadien vernemen wij dat de herberg, alwaar 'die quistgoeykens' en 'die vroukens vanden leven' verkeeren, waar 'boven die borghers, beneden die ghilde' zitten, *In den Gulden Boom* hiet en op de markt gelegen was[4].

Een laatste bewijs voor den Antwerpschen oorsprong van ons

1) Ten onrechte wordt de vertooning van *Mascheroen* te Nijmegen, waardoor Emmeken of Mariken tot inkeer komt, *ook nog* te Antwerpen geplaatst door Pr. VAN DUYSE, *De Rederijkkamers in Nederland,* I, bl. 259. Gent, 1900.
2) LEENDERTZ, *op. laud.* Inleiding, bl. 137. Schr. vervolgt aldus: 'De vermelding van Aken en Maastricht kan daartegen geen bezwmar zijn... Zoo groote steden waren natuurlijk vrij ver bekend. 'Hierbij weze nog gezegd dat deze steden, langs den alouden straatweg van Antwerpen naar Keulen gelegen, twee beroemde bedevaartplaatsen waren, door vrijwillige en boetedoende pelgrims druk bezocht.
3) 'Voortreffelijk voor dien tijd is bovenal het tooneel in de herberg *den Gulden Boom*, te Antwerpen: daar zien wij de "quistgoeykens," de gildekens, die wij vroeger leerden kennen, in levenden lijve voor ons, in hun handel en wandel met vaardige hand geschetst: het binnenkomen in de herberg, de "cnape " die hun vraagt wat zij zullen bestellen, de roep van den "cnape" naar het buffet: "Een eerst! ou!" het bijschuiven van een paar drinkebroers die het mooie meisje in het oog krijgen - dat alles leeft nog voor ons.' G. KALFF, *Geschiedenis der Ned. Lett.* II bl. 329.
4) In het prozastukje na v. 555 lezen we: 'Aldus woenden Emmeken ende Moenen t' Antwerpen inden Guldenen Boom op die merct'. LEENDERTZ, *op. laud*, bl. 302. Ook in het volkslied (*ibidem*, bl. 479) heet het:

'Te Antwerpen, *in de Vergutde Boom*,
Daer gingen zij logeren;
Den Weerd hiet ze wellekoom,
Gelijk een bander Heere.

mirakelspel levert Dr Leendertz in de volgende woorden, die ik hier letterlijk overschrijf uit zijn *Inleiding* bl. 138): 'Hetgeen wij over de waarschijnlijkheid van eene opvoering te Antwerpen hebben opgemerkt, versterkt dit vermoeden[1]. De woorden in den voorlaatsten regel *ionste deet bestaen* doen zelfs vermoeden, dat de dichter lid was van de Violieren'.

Ziehier die laatste verzen, waarin de woorden voorkomen, door Leendertz aangehaald als een nieuw bewijs voor den specifiek Antwerpschen oorsprong van ons drama:

> 'Neemt alle danckelick, sonder clagene,
> Dit slecht bewijs; *ionste deet bestaen*,
> Op dat wi die hemelsce glorie moghen ontfaen'.

(V. 1142-1144).

De argumentatie van Dr Leendertz moet eiken Antwerpschen lezer aangenaam treffen. Edoch, wie sceptisch gestemd is, zal hiertegen aanvoeren, en niet ten onrechte, dat de woorden uit het voorlaatste vers, door ons als een zinspeling op de leuze der Violieren beschouwd, ook enkel toevallig door den dichter kunnen neergeschreven zijn. Tot staving zal hij de wijze spreuk aanhalen, aan het Romeinsch recht ontleend: *Testis unus, testis nullus...* en besluiten: één citaat, geen citaat.

Men moet het onbewimpeld toegeven: het is een uiterst *z*wak argument, dat op een enkelen passus steunt. Heel anders staat het echter, wanneer de woorden, als zinspeling opgevat, meer dan eens in denzelfden tekst voorkomen: men heeft dan reden om te vermoeden dat er geen louter toeval op spel is, maar dat integendeel de zinspeling opzettelijk geschiedde, waaruit men dan, in het onderhavige geval, zou kunnen besluiten dat de schrijver er van zich als lid der Violieren, dus als Antwerpenaar, voordoet. Dat het inderdaad zóó is, blijkt ten volle uit twee andere *passages* van het spel.

1) Tegen ons vermoeden pleit - zoo vaart Dr Leendertz voort - dat er in *Mariken* woorden voorkomen, die door Kiliaen als Vlaamsch gekenmerkt worden. Maar ten eersten is het de vraag, of wij hierin zoo vast op Kiliaen vertrouwen mogen, en ten tweeden bestaat ook de mogelijkheid, dat de dichter wel in Antwerpen woonde, maar uit Vlaanderen geboortig was'. Leendertz heeft gelijk: slaat men het *Middelnederlandsch Woordenboek* open, dan vindt men, voor een der twee aangehaalde voorbeelden, namelijk het *flandricum* 'verbeenen', talrijke teksten, o.a. aan de *Eerste Bliscap van Maria* en aan Anna Bijns ontleend.

In de bekoringscene spreekt de heische Verleider tot het treurende Marieken:

'..... Scoon kint, noch vraech ick u,
Oft ghi met mi *versamen wilt in ionsten?*'

(V. 194-195).

Wanneer dan, eenige oogenblikken later, de onnoozele Eva's dochter zich laat verleiden door de sluwe woorden van den helschen vijand, vraagt zij nog eerst:

'Tes wel gheseyt, maer nae deerste bespreck,
Eer ghi met mi suit *versamen in ionsten,*
Suldi mi leeren die seven vrie consten,
Want in alle dinghen te leeren verfray ick'.

(V. 226-229).

Niet een enkel maal, maar tot driemaal toe wordt er in ons spel gezinspeeld op de leuze der Violieren. Mag men hier nog aan toeval denken of is het vermoeden niet gewettigd, dat dit opzettelijk geschiedde? Mag men dan ook niet bevestigen, na al hetgeen voorafgaat, dat ons meesterstuk meer dan waarschijnlijk door een Antwerpenaar, een lid der Violieren, gedicht werd en dat het bekoorlijke *Mariken van Nieumeghen* ongetwijfeld van Antwerpschen oorsprong is?

* * *

NASCHRIFT. - Deze schets, uit bewondering voor 't mooie Marieken en het grootsche Antwerpen geschreven, was al lang af en reeds in handen van den 'Passer' - bestuurder, toen er eene belangrijke verhandeling over ons mirakelspel verscheen[1]. Na de lezing van deze prachtige studie, acht ik me verplicht 'n paar woordjes hier bij te voegen. De schrijver er van heeft enkele bladzijden aan den mogelijk Antwerpschen oorsprong van het mirakelspel gewijd; op het topographisch argument heeft hij nadruk gelegd; over de taal en haar 'Brabantsch' karakter een woord gerept; eindelijk ook - maar niet heel accuraat - de *drie* passages aangehaald, welke den Antwerpschen oorsprong van het mirakel-

1) Dr. V. CELEN, *Onze Mirakelspelen.* Brussel, 1926. - Ik had reeds de gelegenheid, deze verhandeling in voetnoot te vermelden, o.a. naar aanleiding van de Antwerpsche legende, door J. Wolf geboekt en door Dr. Celen naverteld.

spel beter bewijzen, dan het enkele halfvers door Dr. Leendertz geciteerd. Hieruit meent Dr. Celen nu te mogen besluiten dat de dichter niet alleen een Vlaming was, maar ook heel waarschijnlijk een lid van de Antwerpsche rederijkerskamer 'De Olyf-Tack'. Deze kamer had volgende kenspreuken: 'Siet de Genade' en 'Uyt ionsten versaemt'; de eerste stond boven haar blazoen: een duif met een olijftak in den bek; de tweede er onder'[1].

In het degelijk maandschrift *Paginae Bibliographicae*, waarin de kunst beoefend wordt, veel te zeggen in korte woorden, teekent de *reviewer*, Dr. Fr. Lyna, hierbij aan dat de spreuk, waarop in ons stuk tot driemaal toe gezinspeeld wordt, niet slechts de leuze van den Olijftak was, maar ook en vooral die van de beroemde Violieren en zelfs van andere minder bekende kamers[2]. Hadde plaatsgebrek hem niet belet hierover verder uit te weiden, dan zou hij er voorzeker op gedrukt hebben dat met de hier besproken zinspreuk gewoonlijk - om niet te zeggen altijd - de alomgekende Violieren bedoeld werden, en dit met een enkel bewijs gestaafd[3]. Overal en altijd hebben de Violieren dezelfde leuze gevoerd, welke prijkte op hun blazoen en op het tooneel in 1561 voor hun beroemd landjuweel opgericht. Het blazoen van dén Olyftack integendeel staat in de *Spelen van Sinne* (1562) afgebeeld met de leuze *Ecce gratia*, waarmee deze kamer zich zelf meer dan eens bestempelde[4], terwijl zij elders met een derde leuze, *Labore et Constantia*, voor den dag kwam[5].

Hieruit blijkt dat wie gissen wil tot welke kamer onze schrijver, die ongetwijfeld een rederijker was[6], behoorde, die zal hem, naar aanleiding van de hier aangehaalde teksten, eerder tot de Violieren dan tot den Olijftak moeten rekenen. Dit is echter van onder-

1) Dr. V. CELEN, *op. laud.* bl. 7.
2) *Paginae Bibliographicae* I (1926) n^{r} 2: bl. 51-52.
3) Cf. Vaderlandsch Museum van C.P. SERRURE II (1863) bl. 88. - De *Ordonnantie van de Guide van de* VIOLIERE... *metten woorden* '*Uyt jonsten versaemt*'werd uitgegeven door J.F. WILLEMS in zijn *Belgisch Museum* VIII (1844) bl. 63-71.
4) O.a. in 1616. Cf. *Belgisch Museum* I (1837) bl. 144.
5) Zie *Belgisch Museum* I (1837) bl. 145, noot 2.
6) Alleen eenen rederijker kon het invallen, Marieken een lofdicht op de 'conste van rhetorycke' als kunststuk laten voor te dragen..

geschikt belang: hoofdzaak was voor mij te drukken op den mogelijken Antwerpschen oorsprong van dit meesterwerk, de argumenten hiervoor saam te vatten en het laatste te versterken en te handhaven tegenover wie aan louter toeval zou denken. Daarom besluit ik met Dr. Celen: 'Hoogst waarschijnlijk was de dichter van *Mariken van Nieumeghen* een Antwerpsch rederijker'.

Mogen wij beide menigen lezer, sinjoor of niet, overtuigd hebben en hem tevens aangespoord tot de lezing van deze parel onzer middelnederlandsche dramatische poëzie!

Dr. JAN GESSLER,

Encore la petite dynastie des Le Poittevin de la Croix

Si, parmi les lecteurs du *Compas d'Or*, il se trouvait des gens doués d'une mémoire assez prodigieuse pour se rappeler que, dans ce recueil (nouvell série, 4^{m} année, n° 3, pages 116-119), a paru une petite étude sur la nom moins petite dynastie des Le Poittevin de la Croix, ils se souviendraient peut-être de mes plaintes au sujet du silencieux archiviste de Calais. Or, pour emprunter le langage de la cour de cassation, ce recours, contre l'archiviste entrepris, manque base, par le motif que, si, au jour dont il s'agit, il y avait du silence, il n'y avait pas d'archiviste. C'est ce que, plus d'un mois après l'apparition de mon étude, nous a appris M.G. Tison, bibliothécaire, devenu archiviste de la ville de Calais, en même temps que, de la façon la plus amiates, il nous fournissait les précieux documents qui vont suivre.

I

Le 13 mai 1789, Baptème d'un garçon, né, le même jour, à midi, du mariage légitime de Monsieur Louis Charles Antoine Le Poittevin de La Croix, conseiller du Roi, économe séquestre honoraire du diocèse de St-Malo, receveur principal des fermes de sa majesté à Calais, et de dame Marie Josèphe Félicité Poulletier, son épouse, de cette paroisse, lequel fut nommé Anne Louis Joseph, par messire Anne Louis François Tousard D'Olbec, chevalier, demeurant à Paris, rue du Sentier, parasse St-Eustache, cousin germain du père, représenté par Joseph Frédéric Seret, curé de la paroisse de Colines Beaumont, et dame Marie Elisabeth Marguerite de Nucé, épouse de messire Tousard D'Olbec, representée par Marie Louise Victoire Poulletier, demoiselle, tante maternelle de l'enfant, parrain et marraine.

En marge: Par jugement de Tribunal du district de Calais, en date du 10 fevrier 1791, il a été ordunné que les noms patronymique du sieur Le Poittevin de La Croix, père de l'entant, seront

rectifiés, que les noms de *Louis Antoine Charles* seront substitués à ceux de Louis Charles Antoine.

(Arch. Com. de Calais. Etat civil. Série G.G. Naissances).

II

Le 26 Brumaire au IV de la République française, Louis Antoine Charles Le Poittevin La Croix, receveur principal des Douanes, domicilie à Calais, assisté de Charles Marie Nicolas Le Poittevin, visiteur au bureau des douanes à Dunkerque, âgé de 38 ans, et de Marie Louise Victoire Poulletier, âgée de 42 ans, vivant de ses revenus, sous deux témoins, a diclaré qu'il est né, hier, à 2 heures, d'après Poulletier son épouse, un enfant du sexe masculin, auquel il a donné les prénoms de Casimir Charles.

En marge: Par jugement du Tribunal de première instance de l'arrondissement de Boulogne-sur-mer en date du 17 février 1815, il est ordonné que l'acte ci-contre du 26 Brumaire au IV sera rectifié, qu'après le mot *Le Poittevin* sera ajouté celui *de* qui précède *La Croix.*

(Arch. mun. Calais. Etat Civil. Série G.G. Naissances).

III.

Certificat de résidence accordé, en exécution des lois des 6 et 24 germinal an II de la République française.

N° 323. Département du Pas-de-Calais. Commune et District de Calais.

'Nous officiers municipaux de la Commune de Calais, sur l'attestation des citoyens français Caron, visiteur de la Douane Nationale, François Dron, contrôleur de ladite Douane, et Adrien Surelle, préposé emballeur, tous demeurant rue de Thionville, et que nous déclarons bien connaître, certifions que le Citoyen Louis Antoine Charles Le Poittevin, receveur de la douane nationale en cette Commune, y demeurant rue de Thionville, né le 17 Janvier 1753, est vivant, pour s'être présenté, ce jourd'hui, devant nous, qu'il réside en France depuis le neuf mai mil sept cent quatre vingt douze jusqu'à présent, sans interruption; qu'en conséquence il n'est point émigré et qu'il n'est point détenu pour cause de suspicion ou de contre-révolution.

Certifions en outre que ledit citoyen Le Poittevin nous a représenté en bonne forme 1° sa quittance d'imposition mobiliaire de 1793, 2° celle du dernier tiers de sa contribution patriotique.

Signalement: Louis Charles Antoine Le Poittevin, taille 5 pieds 2 pouces, cheveux et sourcils blonds, yeux bleus, nez moyen, bouche moyenne, menton rond, front haut, visage ovale.

Fait à Calais, en la maison commune, le deux Thermidor troisième année de la République Française une et indivisible. Signé; Le Poittevin - Surelle - Woillez - Poullire - Ch. Thin fils - Caron. Dubourg secrétaire.

(Arch. com. de Calais. Série I. Certif. de Résidence).

La lecture de ces documents aide a la solution du petit problème que voici: Comment Louis Le Poittevin de la Croix, venant de Calais, arrivé à Anvers, dans le courant de l'année 1797, a - t - il pu. immédiatement, en reprenant les affaires d'Allebé, s'y installer comme imprimeur, qualité en laquelle il se trouve inscrit sur les registres de la population, alors, qu'en 1801, sur la liste des membres résidans de la Société d'Emulation d'Anvers, insérée dans les 'Actes et Memoires' de cette société, il figure, à les page 18, comme suit: 'Le Poittevin la Croix Louis Antoine Charles, Receveur principal de l'adminitration des Douanes au bureau d'Anvers, Membre correspondant de la Société d'Emulation à Abbeville'et que les 'Observations météorologiques' dont nous avons parlé dans notre précédente étude, sont indiquées comme étant l'oeuvre du 'citoyen Le Poittevin La Croix, Receveur principal des Douanes d'Anvers'?

Ajoutons qu'un petit livre, devenu rare, dû à la plume de Bourceret, secrétaire de la Mairie d'Anvers, et dont voici le titre: 'Relation || de la réception || Faite à Bonaparte, Premier Consul de la République française et Président de la République italienne, dans la ville d'Anvers, lors de son passage en l'an XI || à Anvers || ches Allebé, Imprimeur, Marché aux Souliers, n° 702 || An 12 - 1804' In-8°, v - 84 pages, porte, aux pages 74 et suivantes, la liste des fonctionnaires et autres personnes qui ont concouru à la réception du Premier Consul en l'An XI, et que à la page 82, figure, dans cette liste, 'Lepoittevin-La Croix, receveur principal (des douanes).

Il semble donc vraisemblable que Louis Le Poittevin de la Croix, ancien receveur principal des fermes de Sa Majesté à Calais, devenu ensuite, dans la même ville, receveur principal des douanes, est venu, en 1797. exercer les mêmes fonctions à Anvers, ce qui ne l'a pas empêché d'y devenir, en même temps, imprimeur, en exercant ce métier sous le nom d'Allebé jusque, tout au moins, en 1804.

CHARLES DUMERCY.

Boeken. - livres

A. Poncelet: *Histoire de la Compagnie de Jésus dans les Anciens Pays-Bas.* (Brussel, M. Lamertin, 1927).

I Deel. - In zijn voorrede verklaart de E.P.A. Poncelet dat hij vooral heeft wenschen te geven een gedetailleerde uitweiding bij de meesterlijke synthesis, waarin Prof. H. Pirenne, in het vierde deel van zijn *Histoire de Belgique,* de opkomst en de bedrijvigheid van de Sociëteit Jesu in onze gewesten heeft geschetst.

In dit eerste deel heeft de schrijver, onder den titel *Histoire Générale,* de algemeene trekken aangegeven van de drie verschillende perioden, die hij in de vroegere geschiedenis der Soc. Jesu te onzent onderscheidt: 1° het tijdvak van 1542 tot 1578, 2° de herstelling der orde dank zij de overwinning van Farnese, en 3° de hooge bloei onder de aartshertogen. De particuliere uitzichten van deze geschiedenis zijn voorbehouden voor het tweede deel, dat verschijnen zal onder den titel: *Histoire Spéciale, les oeuvres.*

Met het oog op de geschiedenis van de Soc. Jesu te Antwerpen zijn vooral van belang hoofdstuk V, waarin gehandeld wordt over de oprichting van het college in 1562; - hoof stuk IV, de uitdrijving der Jezuïeten uit Antwerpen; - en hoofdstuk XIV, de geschiedenis van het Antwerpsche professenhuis onder de aartshertogen. -

A. Pasture: *La Restauration religieuse eux Pays Bas Catholiques sont les archiducs Albert et Isabelle* (1596 - 1633) (Leuven, Uystspruit, 1925 - Recueil de travaux des Conférences d'Histoire et de Philologie)

- Dit zaakrijke en goed wetenschappelijke werk is op meer dan een plaats voor de geschiedenis van Antwerpen van belang. Zoowel in de schets van het hervormingswerk door het centraal bestuur ondernomen, als in de zorgvuldig gedocumenteerde deelen, waarin de rol van de bisschoppen, en de wereldlijke geestelijkheid, en die van de kloostergeestelijkheid wordt beschreven, komen heel wat leerzame bijzonderheden voor, ook in de hoofdstakken waarin de schrijver handelt over de herinrichting van het godsdienstig onderwijs en het godsdienstig gevoel van het volk. Niettegenstaande het algemeen Belgisch synthetisch karakter van dit werk is het voor de betere kennis onzer plaatselijke toestanden zeker te raadplegen.

Marcel Raymond: *L'Influence de Ronsard sur la Poésie Française* (1550-1585) (Parijs, H. Champion. 1927 - Bibliothèque littéraire de la Renaissance).

- Dans cette belle étude nous signalons les passages que l'auteur consacre aux poètes ronsardisants dont les oeuvres furent publieês à Anvers. Plantin lui même a imprimé quelques oeuvres de Ronsard, dont nous avons parlé dans cette revue (1924 - n° 3). Il a en outre groupé autour de sa maison d'édition quelques ronsardisants fidèles,

dont il a publié les oeuvres. En 1560 ce fut Charles de Rouillon qui lui confia ses *Odes.* Plus tard, Guy Le Févre de la

Boderie, collabore à la préparation de la *Polyglotte* et publie chez Plantin *L'Encyclie des secrets de l'éternité* (1571). Jean de la Jessée, gentilhomme à la suite de Monsieur, François d' Alençon, apporta à Plantin également ses *Premières Oeuvres:* Les Jeunesses, les Melanges, les Amours de Marguerite, les Amours de Sévère, les Amours de Grasinde et les Discours poétiques (1583). M. Raymond s'étend aussi sur les poésies françaises de poète Anversois bilingue J. van der Noot, qui démarquent Ronsard en plusieurs passages.

Mr. Izak Prins: *De Vestiging der Marranen in Noord-Nederland in de XVIe Eeuw* (Amsterdam, Menno Hertzberger - 1927).

- Alhoewel de titel van dit werk beperkend wijst op Noord-Nederland, is er natuurlijk ook herhaaldelijk en in zeer ruime maten sprake van de Marranen in Zuid-Nederland en vooral te Antwerpen, waar hun rol in de openbare gebeurtenissen van groote beteekenis was. Voor zijn geschiedenis der Portugeesche en Spaansche Marranen-kolonies in onze stad steunt de schrijver voor een groot deel op het werk van A.J. Goris *Etude sur les Colonies marchandes méridionales à Anvers de 1488 à 1567.* Hij noemt dit boek een ‘zeer betrouwbare Leuvensche dissertatie’, nochtans beoordeelt hij de toestanden zeer dikwijls van een ander standpunt uit en komt dan noodzakelijk tot andere besluiten. Ook de andere bekende bronnen over de Marranen te Antwerpen benuttigde hij en geeft er in zijn zeer uitvoerige alphabetische literatuurlijst een volledige opsomming van’.

M.S.

Schoolboeken te mechelen in de 17 eew.

Sous ce titre, M. le Dr. R. Foncke reproduit dans *Het Boek* (19 novembre 1926) une liste de livres d'école en usage à Malines qu'il a découverte dans les archives de l'archevêché de cette ville. L'auteur croit pouvoir la faire remonter à l'année 1623 parce que quelques-uns des ouvrages qu'elle con*t*ient portent cette année d'édition.

Nous ne pouvons cependant pas nous déclarer d'accord avec lui quant à cette date car il suffit de parcourir cette liste pour étre convaincu qu'elle est postérieure de plus de dix ans. Il nous étonne même que M. Burger, le savant bibliographe d'Amsterdam, directeur de la revue, ne se soit pas aperçu de l'erreur de son collaborateur. En effet, parmi les ouvrages cités sous la rubrique *Weerelicke historie,* le 6e, *De eerlicke reyse,* n'est rien d'autre que le récit de son voyage à Jérusalem, par le frère cellite anversois, Broeder Jan Van der Linden. Nous en avons longuement parlé dans cette revue même[1]. La première édition de ce voyage parut seulement en 1634, chez Godtgaf Verhuist, à Anvers.

1) *Voyage autour de ma bibliothèque.* Livres populaires et livres d'école flamands. *Le Compas d'Or,* 1926, pp. 155-293.

La liste est donc postérieure à l'année 1634 et date, non pas, comme on l'a écrit, du début du XVII e siècle, mais bien de son milieu.

E.v.H.

D. IOANNI MORETO.
PATRI SVO VNICE COLENDO
FILIVS HASCE SVAS THESES,
GRATITVDINIS ERGO.
DD.

REPETITIO
C. Ad Apostolicam. x. De Simonia.

CONCLVSIO PRIMA.

SIMONIA criminum grauissimum, sic dicta à Simone Mago, & partim diuino partim humano Pontificio iure damnata est (secundùm Canonistas & Theologos) studiosa voluntas emendi, vel vendendi spirituale, vel spirituali annexum.

SECVNDA.

SPECIES simoniæ sunt tres: mentalis, conuentionalis, & realis. pro quarum diuersitate diuersum ius statuitur.

TERTIA.

HANC labem incurrunt ementes ac vendentes Ecclesiæ Sacramenta, benedictiones, sepulturam: & qui ob ingressum Religionis aliquid dant, vel petunt: quemadmodum & illi qui, ob Ecclesiarum consecrationem, beneficiorum collationem, consecutionem, pretium temporale exigunt.

QVARTA.

STATVENTES quoque pretium v.g. Missæ, ità vt pro minori non dicatur, quive ex pacto pro dicendo Psalterio, aut pro Missa pecunias dederint erunt expresè simoniaci.

QVINTA.

PERMVTANTES etiam beneficia quoad titulum, sine superioris facultate, non minus quàm vendentes & ementes: pro simoniacis habentur, & sunt.

SEXTA.

PAPA tamen sine simonia potest emere vel vendere omne beneficium non iure diuino prohibitum.

SEPTIMA.

OMNES verò scienter Simoniaci cuiuscunque status, conditionis, ordinis, vel præeminentiæ fuerint (tam laici, quàm clerici) siue sint tales propter ordinis susceptionem simoniacè suscepti, siue propter beneficij Ecclesiastici procurationem, aut consecutionem, primò quidem ipso iure & de facto excommunicationem incurrunt.

OCTAVA.

A QVA nisi à solo Romano Pontifice, excepto mortis articulo, absolui non possunt.

NONA.

DEINDE beneficio, hoc maleficij genere quæsito, atque adeò etiam Sacerdotij honore veniunt priuandi.

IMPERTINENS.

Testamenti tempore, mentis, non corporis sanitas requiritur.

MELCHIOR MORETVS. ANTVERPIENSIS.

LOVANII, 24 NOVEMB. ANNO CIↃ. IↃ. XCVII.

Typ. In Monte.

THESÈ DE MELCHIOR MORETUS. - LOUVAIN, 1597

M.E. Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie van 1500 tot 1540 door W. Nyhoff en M.F. Kronenberg, Tweede aanvulling.* ('*s Gravenhage*, *M. Nyhoff, 1927*).

- De eerste aanvulling op het standaardwerk van Nijhoff en Kronenberg bracht 581 titels van werken, tusschen 1500 en 1540 in de Nederlanden gedrukt en die nog niet voorkwamen onder de 2221 die de beide auteurs reeds beschreven hadden, Deze tweede aanvulling voegt daar nu weer 405 nieuwe titels bij. Dit maakt dns reeds een totaal van 986 nieuwe boeken, die Mej. Kronenberg beschreven heeft met het oog op haar voortzetting van de *Ned. Bibliographie van 1500 tot 1540.*

Nog staakt de wakkere bibliographe haar opsporingen niet en ze hoopt haar oogst nog met eenige honderdtallen te vergrooten.

De aanvullingen, die ze nu tot twee maal toe liet verschijnen, zijn alleen voorbereidend werk. Als eenmaal het vervolgdeel van de *Ned. Bibliographie van 1500 tot 1540* zal verschenen zijn, worden zij waardeloos. Mej. Kronenberg wil er vooral mede bereiken, dat wie in bibliotheken of elders uitgaven van Nederlandsche postincunabelen aantrof, ontbrekende in de *Ned. Bibliographie* of op haar lijsten, haar daarvan mededeeling zou doen.

In de voorrede tot deze tweede aanvulling lezen wij het volgende, waarop wij de aandacht van de Belgische regeering vestigen: ‘Een 60-tal zeldzame onbeschreven boeken, en waarschijnlijk veel meer, bevinden zich in de verzameling Arenberg, vóór de oorlog te Brussel en, waar wij en anderen tot voor kort gemeend hebben, sinds die tijd te Nordkirchen (Westfalen) in kisten opgepakt. Is dat wel zoo? Recente uitlatingen en halve uitlatingen van welingelichte Belgische zijde hebben mij de indruk gegeven, dat de boeken, of ten minste een deel ervan, te Brussel in een rijksgebouw opgestapeld liggen. Mocht dit waar blijken te zijn, dan mag men toch zeker verwachten, dat ze binnen afzienbare tijd ergens tot meer profijt zullen worden opgesteld’.

Wat is er eigenlijk met de bibliotheek Arenberg gebeurd? Het ware ten zeerste gewenscht, dat wij daarover van regeeringswege werden ingelicht.

M.S.

Dr. de Mets: *Reliques de l'ancienne Université de Louvain au Musée Plantin-Moretus à Anvers Les Thèses à image* (Bruxelles, Extrait de Recueil des Mémoires couronnées de l'Académie royale de Médecine, Tome XXII, 1925).

- Dans certaines universités existait jadis l'habitude d'imprimer sur une feuille ornée d'une gravure les propositions que le répondant prétendait soutenir et au sujet desquelles il disputait un temps avec les professeurs. C'est là ce qu'on appelle les Thèses à image. Le Docteur De Mets attire particulièrement l'attention sur les 14 thèses à image conservées au Musée Plantin, parmi lesquelles deux rarissimes de Louvain, ayant appartenu à Melchior Moretus (1597); et douze de Douai, ayant appartenu: 2 à Jean-Jacques Moretus (1708-1709), 4 à François-Jean Moretus (1738) et 6 à Paul-Jacques Moretus (1740).

Cette intéressante contribution à l'histoire de la vie universitaire d'autrefois donne d'abondants détails sur l'ancienne coutume des thèses à image et en reproduit quelques-unes des plus remarquables.

Ed. Brandmair. *Bibliographische Untersuchungen über Entstehung und Entwicklung des Ortelianischen Kartenwerkes. Von der Kgl. Technischen Hochschule zu München zur Erlangung der Würde eines Doktors der technischen Wissenschaften genehmigte Dissertation. München 1914 A. Dreselly. In 8°, VI-158 pp.* - Ce travail ne date pas d'hier, il a paru en 1914, mais il n'a rien perdu de son intérêt, voire même de sa valeur.

L'auteur n'a pas étudié tout Ortelius; il s'est borné à son oeuvre cartographique: grandes cartes volantes (4), cartes historiques, Parergon (pp. 152-156), *Theatrum Orbis Terrarum;* c'est ce dernier surtout qui a fixé son attention. En s'aidant en ordre principal du texte annexé aux planches de l'Atlas, et de la précieuse et très abondante correspondance d'Ortelius, publiée de maîtresse façon par Hessels, M. Brandmair a produit un travail, qui s'imposera à quiconque voudra entreprendre une étude générale sur le géographe anversois.

Après une bibliographie qu'on pourrait compléter, l'auteur examine quel était l'état de la cartographie imprimée avant Ortelius (pp. 4-8).

Remis en honneur à l'époque de la Renaissance, Ptolémée fit sentir sa tyrannie pendant un long siècle (l^e éd. de sa *Géographie,* 1472). Son oeuvre fut toutefois remaniée; elle s'augmenta de quelques planches nouvelles; Nordenskiöld n'hésite pas à qualifier de Premier Atlas moderne le Ptolémée paru à Strasbourg, en 1513, chez Jean Schott, et qui compte vingt cartes modernes. Avec Séb. Münster, un gros progrès est réalisé. Il ne publie pas seulement le *Ptolémée* (1540-42-45-51), mais aussi un travail remarquable pour l'époque, sa *Cosmographie* (1e éd. Bâle, 1544), qui renferme bon nombre de cartes gravées sur bois, mais ne constitue pas un *Atlas.*

Pendant que les éditions de *Ptolémée* et de la *Cosmographie* de Münster se multipliaient, deux cartographes anversois se mirent en vedette, Gérard de Jode et Abraham Ortelius. Le premier, qui a une série de cartes volantes à son actif, a-t-il bien lancé, en 1569, une collection de cartes (44) d'Allemagne? Quelques planches de cette collection, qui a trouvé place dans le *Speculum Orbis Terrarum* de 1578, portent bien la date susindiquée, mais cela suffit-il pour affirmer que la publication s'est faite alors? Cela étant, il devient difficile de contester à Ortelius la priorité dans la publication d'un Atlas moderne de Géographie; *son Theatrum Orbis Terrarum* eut le plus grand succès, mais s'il sauva des cartes de l'oubli, il ne fit pas faire de progrès à la technique cartographique.

Avant d'entrer au coeur de son sujet (p. 14 et seqq.) M. Brandmair consacre à la biographie d'Ortelius quelques pages où sont surtout relevées les nombreuses relations qu'il parvint à nouer (pp. 8-14).

Comment l'idée de son *Atlas* vint-elle à Ortelius et comment l'enrichit-il de tant de cartes?

D'après la correspondance Ortélienne, l'idée première de grouper des cartes à grandeur originale appartient à Jean Radermacher. Ultérieurement Ortelius procéda à des réductions, les fit graver sur cuivre, et dès lors le *Theatrum* était né. C'est

grâce aux démarches persévérantes du géographe que le nombre des planches ne cessa de grossir et qu'il y eut obligation de publier diverses éditions.

M. Brandmair signale uniquement celles qui parurent de 1570 à 1603 (pp. 18-23). Puis il étudie chaque carte d'après un ordre simple et logique, en signalant éventuellement pour percer l'anonymat, le nom de tous les auteurs qui ont traité le même sujet)[1].

Après la mappemonde voici venir l'Europe, qui est représentée (pp. 25-86) par 98 cartes: elles donnent assez exactement la physionomie de notre continent. Il n'est consacré que 18 planches aux autres parties du monde (pp. 86-96).

M. Brandmair ne se borne pas à l'examen des cartes; son attention va aussi au texte historique, géographique, et ethnographique, etc. qu'Ortélius a placé à leur verso, en indiquant généralemenl ses sources, qui ne sont autres que les écrivains de l'antiquité, du moyen-âge et des temps modernes. M. Brandmair consacre une courte notice à chacun de ces auteurs, ainsi qu'aux rares données manuscrites auxquelles le cartographe a aussi recouru.

En terminant ce compte-rendu signalons:

1) que la carte d'Artois (p. 43) n'est pas de Jacques, mais de Jean Surhon;
2) que la carte de Flandre de P. Van der Beke (p. 44) a été reproduite en 1897;
3) qu'il est téméraire d'affirmer que le ‘patruus’ de l'évêque Liévin Torréntius fut l'auteur de la carte susdite;
4) qu'il existe: *a)* deux tirages de l'édition latine de 1579 du *Theatrum; b)* une édition latine de 1598 de cet ouvrage.

F. VAN ORTROY.

Carlos Doetsch: *Iconografia de Benito Arias Montano* (Madrid), Blass. S.A. Tipografica, Nunez de Balboa, 21).

- Dans cette étude sur l'iconographie d'Arias Montanus, M.C. Doetsch passe en revue 14 peintures, 29 gravures, 1 médaille et 4 sculptures représentant toutes l'effigie du célèbre théologien, orientaliste, ami de Plantin. Les portraits peints les plus intéressants sont celui attribué a Zurbaran conservé à l'Escurial, et celui de Rubens au Musée Plantin. Parmi les gravures la plus remarquable et la plus rare est celle de Jean Wierix.

1) Il s'est aidé de la liste des cartographes placée par Ortelius en tête du *Theatrum*, et qui est l'objet actuellement d'une étude scientifique approfondie entreprise par M. Bagrow (Berlin).

[Nummer 3]

D. PETRVS PAVLVS RVBBENS EQVES.
REGI CATOLICO IN SANCTIORE CONSILIO A
SECRETIS ÆVI SVI APELLES ANTVERPIÆ
Ant. van Dyck pinxit.
Paul Pontius sculpsit.
Cum priuilegio.

Literatuur over Rubens

ANTWERPEN herdenkt dit jaar den 350^{n} geboortedag van PIETER PAUWEL RUBENS.

Op verzoek van het Antwerpsche Gemeentebestuur werd in de Stedelijke Hoofdbibliotheek, van 23 Juli tot 17 Augustus, een tentoonstelling gehouden, waarin de literatuur, die over den Vlaamschen Meester aldaar voorhanden is, werd bijeengebracht.

Deze catalogus - een bijdrage tot een volledige Rubens-bibliographie - werd tot dit doel bewerkt en kan tevens als een zinrijke herinnering aan dezen gedenkdag dienen.

De Bibliothecaris
EMM. DE BOM

Systematische tabel

I. **Werk van Rubens.**

II. **Brieven.**

III. **Algemeene werken.**

IV. **Biographiëen en bronnen tot de biographie.**

a) Algemeene.

b) Bizondere.

1. De ouders van Rubens.

2. Geboorte. (Siegen, Köln, Antwerpen).

3. Rubens te Antwerpen.

4. Het huis van Rubens.

5. Rubens in het buitenland.

6. Rubens als diplomaat.

7. De vrouwen van Rubens: Isabella Brant en Helena Fourment.

8. De bloedverwanten van Rubens.

9. Het graf van Rubens.

10. Rubens' testamenten en nalatenschap.

11. Het geslachtswapen van Rubens.

12. Autografen van Rubens.

13. Het standbeeld van Rubens.

14. Iconographie.

15. Anecdotes en allerlei.

V. **Critische en esthetische studies.**

a) Algemeene.

b) Bizondere.

c) Rubens als beeldhouwer, graveur, teekenaar, enz.

d) Rubens' invloed op de kunst.

e) Studies over schilderijen. (Geschiedenis, beschrijving, enz.)

f) Leermeesters en voorgangers.

g) Leerlingen, medewerkers en tijdgenooten van Rubens.

h) Graveerders en teekenaars naar Rubens.

VI. **Rubens in de literatuur.**

a) Proza.

b) Poëzie.

c) Tooneel.

d) Mengelingen.

VII. **Rubens in de muziek.**

VIII. **Verzamelingen en tentoonstellingen.**

IX. **Het land van Rubens.**

X. **Rubensfeesten van 1827, 1840 en 1877.**

XI. **Bibliographie.**

XII. **Mengelingen.**

NOTA. - Onder hoofdletter A werden al de boeken gerangschikt, terwijl onder B de bijdragen in tijdschriften en de afzonderlijke hoofdstukken en opstellen uit verzamelde essais van één auteur werden vereenigd.

I. Werk van Rubens.

A.

Rubens (Petrus Paulus). [Palazzi di Genova con le loro piante ed alzati da Pietro Paulo Rubens delineati]. I-II. Anversa, 1622. fol.
I. [VIII] blzn. + 69 pltn. I-II.
II. [II] blzn. + 67 pltn.
H. 20624
- Titel ontbreekt.

Rubens (Petrus Paulus). Palazzi antichi di Genova raccolti e designati. In Anversa, Enrico & Cornelio Verdussen. M.D.CC. VIII. [1708]. [II] blzn. + 67 pltn. fol.
H. 12833

Rubens (Petrus Paulus). Les leçons de P.P. Rubens; ou fragments épistolaires sur la religion, la peinture et la politique, extr. d'une correspondance inédite, en langues latine et italienne, entre ce grand artiste et C.R. d'Ursel, abbé de Genbloux, par J.E. Boussard. Bruxelles, T. Lejeune. 1838. [VI] + 200 pp. 8° portr.
H. 150
Precédées de: *Boussard* (*J.F.*). Dédicace aux peintres belges. *Gevaerts ([J.C.])*. Vie artistique et populaire de Pierre-Paul Rubens. *Depiles*. Réflexions sur les ouvrages de Rubens. Extr. *Boussard (J.F.)*. Préface historique sur la découverte du ms. épistolaire relatif à la correspondance entre P.-P. Rubens et un abbé de Gembloux.
- Cf.: *Quérard* (*J.M.*). Les supercheries littéraires dévoilées... III, 471.

II. Brieven.

A.

Codex diplomaticus Rubenianus. Documents relatifs à la vie et aux oeuvres de Rubens, publ. sous le patronage de l'administration communale de la ville d'Anvers. I-VI. Anvers, *[I:]* V^{e} De Backer; *[II-III:]* J. Maes; *[IV-VI:]* J.-E. Buschmann. 1887-1909. 6 vol. 4°. portr. facs.
C. 20241
- I-VI. Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres... I-VI. 1904-1906.

Correspondance de Rubens et documents épistolaires concernant sa vie et ses oeuvres, publ., trad., annotés *[I:]* par C. Ruelens, [*II-VI:*] par M. Rooses et feu C. Ruelens. I-VI.

Anvers, [*I:*] V^e^ De Backer; [*II-III*:] J. Maes; [*IV- VI*;] J.-E. Buschmann. 1887-1909. 6 vol, 4°. portr. facs.
C. 20241

I. 1600-1608. [Intr. de C. Ruelens]. 1887.
II. 1609-25 juillet 1622. [Intr. de M. Rooses]. 1898.
III. Du 27 juillet 1622 au 22 octobre 1626. 1900.
IV. Du 29 octobre 1626 au 10 août 1628. 1904.
V. Du 6 septembre 1628 au 26 décembre 1631. 1907.
VI. Du 1 janvier 1632 au 25 septembre 1649. [Précédé de: Rubens jugé d'après sa correspondance... par M. Rooses]. 1909.

- Codex diplomaticus Rubenianus. I-VI.

Papers (Original unpublished) illustrative of the life of Sir Peter Paul Rubens, as an artist and a diplomatist. Preserved in H.M. State Paper office. With an app. of documents respecting the Arundelian collection, the Earl of Somerset's collection; the great Mantuan collection, the Duke of Buckingham, Gentileschi, Gerbier, Honthorst, Le Sueur, Myttens, Torrentius, Vanderdoort, etc., etc., etc. Collected and ed. by W.N. Sainsbury. London, Bradbury & Evans. 1859. XXIV + [II] + 392 blzn. 8°. front.
C. 15338

Rubens (Petrus Paulus). Lettres inédites, publ. d'après ses autographes, et précédées d'une intr. sur la vie de ce grand peintre, et sur la politique de son temps par E. Gachet. Bruxelles, M. Hayez. 1840. [IV] + LXXXII + 290 pp. 8°.

C. 1964

Rubens (Petrus Paulus). Briefe. Gesammelt und erläutert von A. Rosenberg. Leipzig, E.A. Seemann. 1881. [IV] + XV + 346 + [II] blzn. 8°.
C. 17788

Vooraan: *Rubens* (*Ph.*). Vita Petri Pauli Rubenii. Cf. *Reiffenberg ([J-A-F-T] de).* Nouvelles recherches sur Pierre-Paul Rubens... [1837], 4-13.

Ruelens (Ch[**arles**]**).** Pierre Paul Rubens. Documents & lettres pub. et annotés. Bruxelles [&] Leipzig, C. Muquardt. 1877. VIII + 159 pp. 8°
H. 15776

B.

Correspondance entre Sir Dudley Carleton et Pierre Paul Rubens. 43 pp.
- In: *Carpenter (W.H.)* Mémoires et documents sur

Antoine van Dyck, P.P. Rubens et autres artistes contemporains. 1845. 163-205.

H. 8900
Hymans (Henri). Quatre lettres inédites de Rubens. Avec pièces justificatives. 23 pp.
- In; Bull, de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 3e sér. t. XXVIII, 1894, 170-192.
A. 273
Hymans (**Henri).** Deux nouveaux autographes de Rubens. 8 pp.
- In: Acad. roy. de Belgique. Bull. de la classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la classe des beauxarts. 1900, 675-682.
A. 273
Rubens (Petrus Paulus). Lettres.
- In: *Ruelens (E.)* Pierre Paul Rubens. 1877.
H. 15776
Rubens (Petrus Paulus). Quatres lettres inédites. - Cf: *(Hymans H.)* Quatre lettres inédites de Rubens.
Ruelens (C[**harles**])**.** Lettres inédites de P.P. Rubens. 6 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 283-288.
H. 19951[2]

Algemeene werken.

A.

Dillon (Edward). Rubens. London, Methuen and Co [1909]. XXIV + 250 blzn. + 484 pltn. 8o.
H. 39051
Engelberts Gèrrits (G.) Petrus Paulus Rubens, zijn tijd en zijne tijdgenooten, geschetst in eenige vlugtige tafereelen. Met een portr. naar de oorspronkelijke schilderij van P.P. Rubens. Amsterdam, G. Portielje. 1882. X + 308 blzn. 8o.
H. 17141
Geffroy (Gustave). Rubens. Biographie critique, ill. de 24 reprod. hors texte. Paris, H. Laurens [1903]. 128 pp.
- Les grands artistes. [ ].
H. 40071 [ ]
Goeler von Ravensburg (Friedr[**ich**])**.** Peter Paul Rubens als Gelehrter, Diplomat, Künstler und Mensch, Ein Charakterbild. Heidelberg, E. Winter... 1883. 68 blzn. 8o.
= Samml. von Vorträgen. X, 2-3. A [H] Pfl. 1880 (73, 10)
Knackfuss (H.) Rubens. Mit 122 Abbn. von Gemälden und Zeichnungen. 5 Aufl. Bielefeld & Leipzig, Velhagen & Klasing. [IV] + 140 blzn. 8o.
A. 254632

- Künstler-Monographien. 2.

Lagye (V[ictor]-A.). Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, A.-N, Lebègue et Cie [ ]. 36 pp. 32°.

A [H] 32731^{16} - Coll. nationale. [Sér. in-32] N° 16.

Michel (Emile). Rubens. Sa vie, son oeuvre et son temps. Ouvr. contenant 354 reprod. directes d'après les oeuvres du maître. Paris, Hachette et Cie. 1900. [IV] + VIII + 624 pp. 4°.

H. 22319

Michel (J.F.M.). Histoire de la vie de P.P. Rubens, chevalier, & seigneur de Steen, ill. d'anecdotes, qui n'ont jamais paru au public, & de ses tableaux étalés dans les palais, églises & places publiques de l'Europe: & par la démonstration des estampes existantes & relatives à ses ouvrages. Enrichie du portr. du dit Chevalier, gravé en taille douce d'après son dessin, exécuté à la plume, de sa propre main à l'âge de 53 ans... Bruxelles, AE. de Bel. 1771. [X] + 366 + [VII] pp. 8°.

H. 145

Mol (J[ean] B. van). Pierre Paul Rubens. Anvers, chez l'auteur, [1877]. 100 p. 8°, front. col. portr.

H. 30731

- Tiré à 20 ex.

Mol (J[ean] B. van). Pierre Paul Rubens. Anvers, chez l'auteur [1877]. 100 pp. 8°, portr.

H. 16254

Pierre Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres. Ouvr. ill. de 21 eaux-fortes et de 108 gravures d'après les principales oeuvres du maître. Paris, Libr. de l'art. [1889]. [II] + XIX + 176 pp. f^{o}.

H. 20823

Contient: *Véron (E).* Avant-propos. Introduction. *Wauters (A.).* Pierre-Paul Rubens, biographie. *Tardieu (C.).* Les fêtes du troisième centenaire de Rubens. *Reul (H. de).* L'oeuvre de Rubens en Belgique. *Rousseau (J.).* L'oeuvre de Rubens en Espagne. *Michel* (*E.*). L'oeuvre de Rubens en Allemagne. *Cartault (A.*). L'oeuvre de Rubens au Louvre. *Jouret (T.).* L'oeuvre de Rubens à l'Ermitage impérial de Saint-Pétersbourg. *Rousseau (J.).* L'oeuvre de Rubens en Italie. *Berggruen* (*O.*). L'oeuvre de Rubens en Autriche. *Gauchez* (*L.*). L'oeuvre de Rubens en Angleterre. *Schoy (A.).* Rubens, architecte et décorateur. Son influence sur l'art aux Pays Bas. *Rooses (M.).* P.P. Rubens et Balthasar Moretus. *Pawlowsky* (*G.*). Théorie de la figure humaine avec dessins originaux de Rubens. *Hymans (H.).* Les graveurs de Rubens. Rubens et la gravure sur bois. *Michel* (*E.*). Rubens au Musée impérial de l'Ermitage.

Rooses (Max). Rubens, sa vie et ses oeuvres. Trad. du néerlandais par L. van Keymeulen. Avec 280 grav. dans le texte et 65

photograv. et autotypies hors texte. Paris, E. Flammarion [1901-1903]. [VIII] + 668 pp. 4°.
H. 23803
Rooses (Max). Rubens' leven en werken. Met 280 afb. in den tekst en 65 fotogr. en autotypieën buiten den tekst. Amsterdam, 'Elsevier'; Antwerpen en Gent, De Nederl. Boekhandel. 1903. VIII + 668 blzn 4°.
H. 22320
Vanzype (Gustave). Pierre Paul Rubens. L'homme et l'oeuvre. Paris et Bruxelles, G. van Oest. 1926. VIII + 106 pp. 4°.
H. 54928
Vischer (Robert). Peter Paul Rubens. Ein Büchlein für unzünftige Kunstfreunde. Berlin, B. Cassirer. 1904. VII + 142 + [IV] blzn. 8°. portr.
H. 23195
Waagen ([Gustav Friedrich]). Pierre Paul Rubens, his life and genius. Transl. from the German of R.R. Noel. Ed. by [A.] Jameson, London, Saunders and Otley, 1840. [II] + XXIV + 132 blzn. 8°.
H. 14473

B.

CCC^e Anniversaire de Pierre Paul Rubens. La vie de Rubens. (Trad. de l'anglais). 75 pp.
- In: Miscellanea Antverpiana. IV, 57-131.
K. 31282[4]
Michel (Emile). Rubens. Sa vie et son oeuvre. Avec ill. 22 pp.
- In: Lecture pour tous. 1899-1900. I, 157-168, 207-216.
B. 37989
Planche (Gustave). Rubens. Sa vie et ses oeuvres. 32 pp.
- In: Rev. des deux mondes, 1854. VII, 209-240. 615-616.
B. 17492
Rosenberg (Adolf). Rubens. Sein Leben und seine Kunst. 34 blzn.
In: *Rubens (P.P.).* Des Meisters Gemälde in 551 Abb. 1905, IX-XLII.
A. 25464[5]

IV. Biographieën en bronnen tot de biographie.

A. Algemeene.

A.

Biographie de Pierre Paul Rubens. (Suivie du Programme des

fêtes d'inauguration de la statue de Rubens. [S. 1. 1840.] 41 pp.
H. 57697
- Ce livre fut jeté du haut du char des imprimeurs, qui faisait partie de la cavalcade le 22 août 1840.
Calvert (**George H.)** The life of Rubens. Boston, Lee and Shepard; New York, C.T. Dillingham. 1876. 219 blzn. 8°.
H. 15396
F.B. Vie de Pierre-Paul Rubens, chevalier et seigneur de Steen, surnommé le Prince des peintres flamands. Bruxelles, Les principaux libraire[s] du royaume. 1840. 25 pp. 8°. portr.
H. 57694
Gens (P[**ierre**] **A**[**lexandre**]). Pierre-Paul Rubens. Son histoire d'après des documents authentiques. Bruxelles, A. Seghers. 1840. 32 pp. 12°. front.
H. 57686
[**Gobert-Alvin** (**Auguste-Louis-Joseph)**]. Vie de P.P. Rubens, ouvr. entièrement neuf, d'après les données les plus sûres et les plus authentiques; par un homme de lettres. Anvers, Ancelle. 1840. [VI] + 44 pp. + 1 f. 8°. portr.
H. 57681 - Pour le nom de l'auteur, cf,: *Barbier* (*A.A.*). Dict. des ouvr. anon... IV, 1012; Bibliogr. nat. II, 147.
[**Grimbergen (Victor Charles van)**]. Historische levensbeschrijving van Petrus Paulus Rubens... verrykt met veele gewigtige byzonderheden, welken by geen andere schryvers tot heden toe te vinden zyn geweest; nevens eene naauwkeurige opgave zyner schilderyen, berustende in de hoven, kerken, en verdere openbaare gebouwen van Europa, met aanwyzing welke van dezelven in het koper zyn gebragt. Amsterdam, J. Smit. 1774. [VIII] + 410 + [VI] blzn. 8°.
H. 14589
- De opdracht is onderteekend: Johannes Smit,
[**Grimbergen** (**Victor Charles van)**]. Historische levensbeschrijving van P.P. Rubens... benevens eene nauwkeurige opgave zijner schilderijen, berustende in hoven, kerken, en verdere openbaere gebouwen van Europa, met aenwyzing welke van de zelve in het koper zijn gebracht. Nieuwe verm. en verb. uitg. Antwerpen, L.J. de Cort. 1840. XIX + 515 blzn. 8°.
H. 144
- In hetzelfde jaar verscheen, met den naam van den schrijver op het titelbl., dit werk te Rotterdam, bij W. Messchert. Cf. A. 21593.
- De opdracht is onderteekend: Johannes Smit.

Hasselt (**André van).** Histoire de P.-P. Rubens, suivie du Catalogue général et raisonné de ses tableaux, esquisses, dessins et vignettes avec l'indication des lieux où ils se trouvent et des artistes qui les ont gravés. Bruxelles, Soc. des Beaux-Arts. 1840. [VIII] + 394 + [III] pp. 8°. portr.
H. 155

Leven (Het) van Rubens. Brussel, De Nationale Mij. ter verspreyding van goede boeken. 1839. 52 blzn. 12°.
H. 57685

Leven (Het) van den grooten en vermaarden schilder, Petrus Paulus Rubens. Antwerpen, L.P. Delacroix [ ]. [II] + 55 blzn. 8°.
H. 57684

Reiffenberg ([**Frédéric-Auguste-Ferdinand-Thomas**] **de).** Nouvelles recherches sur Pierre-Paul Rubens, contenant une vie inédite de ce grand peintre, par Ph. Rubens, son neveu, avec des notes et des éclaircissemens recueillis. [Bruxelles, M. Hayez. 1837]. 21 pp. 4°.
H. Pfl. 2871 (119, 21)

- Extr. des Nouv. Mém. de l'Acad. roy. des sciences et belles lettres de Bruxelles. 1827. [No 145], 1-21.
A. 272

Rooses (**Max).** Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, E. Bruylant. 1908. 31 pp. 8°. H. 26486

- Extr. de la Biogr. nationale. XX (1908), 317-360.

Roy (**Jean-Joseph van**) Vie de Pierre-Paul Rubens, chevalier et seigneur de Steen, surnommé le Prince des peintres flamands, ou extr. des différents ouvrages publ. sur la vie de ce fameux artiste; suivie d'une liste, par ordre alphabétique, des noms d'un grand nombre de peintres flamands, avec le lieu et la date de leur naissance, ainsi que le lieu ou ils sont décédés... Bruxelles, J. de Mat. 1840. 48 pp. 8°, portr.
A. 57687

[**Sicotti (Fr.)**]. Hommage national à la mémoire de Rubens. Anvers, Ve L.-P. de Lacroix. 1840. 10 pp. 8°.
H. 149

- Avec une lettre autogr. de l'auteur.

[**Sicotti (Fr.)**]. 's Rubens leven. Nationale hulde aan den Prins der Nederlandsche schilders opgedragen. [Vert. uit het Fransch]. Antwerpen, W^e^ L.-P. de Lacroix. 1840. 11 blzn. 8°.
H. 57690

Vie de P.-P. Rubens, publiée à l'occasion du monument à sa mémoire, inauguré à Anvers le 15 août 1840. Bruxelles, C.-J. de Mat. [1840]. 1 f. portr.
H. 57698

Vie de Rubens. Bruxelles, La Soc. nationale. 1838. 48 pp. 12°. portr.
H. 147

B.

Bénézit (E.). Peter-Paul Rubens. 5 pp.
In: Dictionnaire des peintres, sculpteurs, dessinateurs et graveurs... III. [1923], 679-683.
H. 34644

Bellori (Gio[vanni] Pietro). Vita di Pietro Paolo Rubens d'Anversa, pittore. 32 blzn.
In: *Bellori (G.P.).* Vite dei pittori, scultori ed architetti moderni. I. 1821, 225-256.

H. 15407[1]

Bullart (Isaac). Pierre Paul Rubens. Avec portr. 5 pp.
In: *Bullart (I.).* Académie des sciences et des arts, contenant les vies, & les éloges historiques des hommes illustres,... II. 1682, 470-474.
A. 571

Cosyn (A[uguste] J[oseph]). Uit het leven van P.P. Rubens. Fragmenten uit eene te Gent gehouden volksvoordracht. 19 blzn.
ln: De Vl. Kunstbode. 1879, 22-30, 67-71, 117-121.
B. 13821

Descamps (**J[ean]- B[aptiste]**). Pierre-Paul Rubens. Avecill. 30 pp.
In: *Descamps (J.-B.).* La vie des peintres flamands, allemands et hollandois.... I. 1753, 297-326.
H. 137

Duplessis (Georges). Pierre-Paul Rubens. 15 col.
In: Nouv. Biogr. générale... publ. par F. Didot Frères, sous la direction de [F.] Hoefer... XLII. 1863, 835-850.
A. 21841[42]

Dupont (**J[oseph]**). Pierre Paul Rubens. 6 pp.
In: *Dupont (J.).* Rubens-Guide... [1877], 18-23.
K. 20540

Durand-Gréville (L.). Pierre-Paul Rubens. 4 pp.
In: La grande Encyclopédie... XXVIII [ ]. 1108-1111.
A. 22373[28]

Engelberts Gerrits (G[errit]). Petrus Paulus Rubens. 2 blzn.
In: *Engelberts Gerrits (G.).* Biographisch handwoordenboek... II. 1850, 387-388.
A. 9665[2]

Félibien ([**André**]). Pierre Paul Rubens. 52 pp.
In: *Félibien (*[A.]). Entretiens sur les vies et sur les ouvrages des plus excellens peintres anciens et modernes;... Nouv. éd... III. 1725, 404-455.
H. 133

Feller (**F**[**rançois**] **X**[**avier**]**de**). Pierre-Paul Rubens, 3 pp.
In: *Feller (F.X. de).* Dictionnaire historique,... 2e éd.,... VII. 1797, 724-726.
A. 8438[7]
Gillet (**Louis**). Pierre-Paul Rubens. (1577-1640). 28 pp.
In: La peinture. XVIIe et XVIIIe siècles. 1913, 59-86.
H. 40914[7]
Harms (**Antoine Frédéric**). Pierre Paul Rubens. 1 p.
In: *Harms (A.F.).* Tables historiques et chronologiques des plus fameux peintres anciens et modernes... 1742, XIV.
H. 14305
Holterhoff (**Bernard**). Pierre-Paul Rubens. 1577-1640. 25 pp.
- In: Histoire de la peinture en Belgique. 1925, 74-98.
H.53493
Houbraken (**Arn**[**old**]). Petrus Paulus Rubens. Met portr. 13 blzn.
- In: *Houbraken (A.)* De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen... I. 1718, 62-74.
H. 33746[1]
Houbraken (**Arnold**). Petrus Paulus Rubens. Met portr. 13 blzn.
- In: *Houbraken (A.)* De groote schouburgh der Nederlantsche konstschilders en schilderessen... 2e dr. I. 1753, 62-74.
H. 135[1]
Immerzeel, Jr. (**J**[**ohannes**]). Petrus Paulus Rubens. 7 blzn.
- In: *Immerzeel. Jr. (J.).* De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van het begin der vijftiende eeuw tot heden... III. 1843, 33-39.
H. 8455
Ising (**A**[**rnold**]). **Petrus Paulus Rubens.** 1577-1640 Met portr. en ill. 12 blzn.

- In: De Schilderschool. Levensschetsen en kunstwerken van eenige meesters uit de Hollandsche en andere scholen Uitgeg. onder redactie van C. Vosmaer. [1868], 1-12.
H. 17579
Kluyskens (**Hippolyte**). Pierre-Paul Rubens. 10 pp.
In: *Kluyskens (H.).* Les hommes célèbres dans les sciences et les arts, et des médailles, qui consacrent leur souvenir. II. 1859, 293-402.
A. 11100
Kok (**Jacobus**). Pieter Paulus Rubens. 7 blzn. - In: *Kok (J.).* Vaderlandsch woordenboek,... XXV. 1791, 202-208.
K. 7721[bis 25]
Kramm (**Christiaan**). Petrus Paulus Rubens. 14 blzn.

In: *Kramm (C.).* De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegsten tot op onzen tijd... V. 1861, 1395-1408. H. 11898[5]

Ladvocat ([**Jean-Baptiste**]). Pierre-Paul Rubens. 2 pp.

- In: *Ladvocat ([J.-B.]).* Dictionnaire historique, philosophique et critique,... Nouv. éd... IV. 1822, 390-391. A. 9472[4]

Mol (**J**[**ean**] **B. van**). Pierre Paul Rubens.

- In: Le Précurseur, 22 et 23 mai 1877. B. 8498; Miscellanea Antverpiana. IV, 21-25.

K. 31282[4]

Moreri (**Louis**). Pierre-Paul Rubens. 2 pp.

In: *Moreri (L.).* Le grand dictionaire historique, ou le mélange curieux de l'histoire sacrée et profane,... VII. 1740, 226-227.

A. 44[7]

M.V. Pierre Paul Rubens, chevalier, peintre, etc. etc. 4 pp.

In: Iconographie ou vies des hommes illustres du XVIIe siècle. II. 1759, 1-4.

H. 12069

Pauwels-de Vis (**J**[**ean**]). Pierre-Paul Rubens. 3 pp.

In: *Pauwels-de Vis (J.).* Dictionnaire biographique des Belges, hommes et femmes, morts et vivants,... 1843, 198-200.

A. 8448

Petrus Paulus Rubens. 3 blzn.

- In: Nieuwenhuis' Woordenboek van kunsten en wetenschappen, herz., omgewerkt en verm... door Nederlandsche geleerden. VIII. 1863, 230-232. A. 11979[8]

Petrus Paulus Rubens. 3 blzn.

- In: Algemeene Nederl. Encyclopedie voor den beschaafden stand... XII. 1868, 310-312.

A. 14522

Petrus Paulus Rubens. Met plt. 2 blzn.

- In: Winkler Prins' geïll. Encyclopaedie. 3e... dr. XIII. 1910, 788-789.

Pierre-Paul Rubens. 4 pp.

- In: Dictionnaire historique, ou histoire abrégée de tous les hommes, nés dans les XVII Provinces belgiques... II. 1786, 152-155.

A. 8820[2]

Pierre-Paul Rubens. 1 p.

- In: Nouvelle biographie classique, contenant, jusqu'à l'année 1832, la liste des principaux personnages de tous les

pays,... II. 1824, 191.
A. 8443
P.-S. Pierre Paul Rubens. 23 pp.
- In: Biographie universelle, ancienne et moderne,... ouvr., rédigé par une Soc. de gens de lettres et de savants. XXXIX. 1825, 219-241.
A 51[39]
Pierre-Paul Rubens. 2 pp.
- In: Biographie universelle, ou dictionnaire de tous les hommes, qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes,... par une Soc. de gens de lettres. XVII. 1846, 159-160.
A. 8441[17]
Pierre-Paul Rubens. 2 pp.
- In: *Larousse (P).* Grand dictionnaire universel du XIXe siècle... XIII. 1875, 1490-1491.
A. 15116
Pierre-Paul Rubens. Avec portr. 1 p.
- In: Nouveau Larousse illustré... VII [ ], 415.
Pieter Paulus Rubens. 4 blzn.
- In: Algemeen Woordenboek van kunsten en wetenschappen,... bijeenverz. door G. Nieuwenhuis. [VI], 1826, 186-189.
A. 22[6]
Piles (Roger de). La vie de Rubens. 39 pp.
In: *Piles (R. de)*. Dissertation sur les ouvrages des plus fameux peintres. 1681. In fine.
H. 27418
P.P. Rubens. Met afb. en facs. 11 blzn.
- In: De Vl. School. 1877, 93-95, 104-106, 120-123, 138-139.
B. 10930
Roose (George P.-M.). Pieter-Pauwel Rubens. Met ill.
- In: Vl. Leven, 28 Mei 1916, 405-408.
B. 31121
Rooses (**Max).** Petrus Paulus Rubens. 32 blzn.
- In: De Gids. 1891. III, 140-171. B. 8792
Rooses (Max). Rubens jugé d'après sa correspondance. 18 pp.
- In: Acad, roy de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beauxarts. 1906, 477-494.
A. 273
Rooses (**Max**). Rubens jugé d'après sa correspondance. Discours prononcé dans la séance publique de la Classe des Beaux-Arts de l'Acad. roy. de Belgique, le 28 octobre 1908. 12 pp.
- In: Correspondance de Rubens et documents epistolaires

concernant sa vie et ses oeuvres,... VI. 1909, V-XVI.
C. 20241
Rotterdam (Johan van). Eenige groote mannen Belgies: Peeter Pauwel Rubens. Met ill. 4 blzn.
- In: De Vl. School. 1858, 177-180.
B. 10930
Rubens. Avec portr. 7 pp.
- In: Galerie choisie d'hommes célèbres de tous les temps et de toutes les nations... 2e éd... X. 1830, 53-59.
A. 25500[10]
Rubens. 26 pp.
In: Les dieux et les demi-dieux de la peinture. Par T. Gautier, A. Houssage et P. de Saint-Victor. [1863], 195-220.
H. 50137
Rubens.
- In: De Belgische Illustratie. 1871-1872, 387.
B. 13012
Rubens (**Philippe**). Vita Petri Pauli Rubenii. 10 pp.
In: *Reiffenberg (*[*J.-A.-F.-T.*] *de*). Nouvelles recherches sur Pierre-Paul Rubens,... [1837], 4-13.
H. Pfl. 2971 (119, 21)
Siret (**Adolphe**). Pierre Paul Rubens. 1 p.
- In: *Siret (A.).* Dict. historique des peintres de toutes les écoles... 1848, 15.
H. 9392
Siret (Adolphe). Pierre Paul Rubens. 4 pp.
- In: *Siret (A.).* Dict. historique des peintres de toutes les écoles... 2e éd... 1866, 779-782.
H. 12216
Siret (Adolphe). Pierre Paul Rubens. Avec pl. 5 pp.
- In: *Siret (A.).* Dict. historique et raisonné des peintres de toutes les écoles... II. 3e éd... 1883, 223-227.
H. 17991[2]
Soprani (Raffaello). Pietro Paolo Rubens, pittore fiammingo. 2 blzn.
- In: Vite de'pittori, scultori, ed architetti... 2a ed... da C.G. Ratti... I. 1768, 444-445.
H. 8802[1]
Vergers (P.). Petrus Paulus Rubens. 5 blzn.
- In: *Vergers (P.).* Merkwaardige personen uit Neerland's geschiedenis, in tijdsorde verhaald... [1877], 209-213.
A. 17357
Vie (**La**) **de Rubens.**
In: *Chatenay (E. de).* Anvers. Guide du voyageur,... 1840,

11-29.
K. 57678
- Extr. du Plutarque belge.
Weyerman (Jacob Campo). Petrus Paulus Rubens. Met portr. 44 blzn.
- In: *Weyerman (J.C.).* De levens-beschrijvingen der Nederlandsche konst-schilders en konst-schilderessen,... I. 1729, 253-296.
H. 8452

B. Bizondere.

1. De ouders van Rubens.

A.
Francken Az. (**W.**). De Moeder van Pieter Paulus Rubens. Rotterdam, D.J.P. Storm Lotz. 1877. 60 blzn. 8°.
A. 15940
Rubens (Jan). Facs. d'une requête adressée au c^te^ de Nassau pour demander l'autorisation de séjourner quelques jours à Cologne, autorisation accordée et suivie du départ de Siegen, le 2 avril 1577. 1 f.
B. 57689

B.
Bakhuizen van den Brink (R[**einier**] **C**[**ornelis**])**. [Jan Rubens].** 11 blzn.
In: *Bakhuizen van den Brink (R.E.).* Het huwelijk van Willem van Oranje met Anna van Saxen, historisch-kritisch onderzocht. 1853, 133-143.
H. 10124
Linnig (**Ben**). Twee vrouwen: Anna van Saxen en Mayken Pypelinckx. 24 blzn.

- In: Antwerpen's Oudheidkundige Kring. 5e Jaarboek [1923], 52-75.
A. 27959
R.S.V.P. Le père de Rubens. 1 p.
- In: Messager des sciences historiques... 1871, 106.
B. 644
Seghers (Gustaaf). De moeder van Rubens. Biographische schets. 13 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1877, 211-216, 272-278.
B. 13821
Testament (**Het**) der moeder van Rubens. 2 blzn.

- In: Antwerpsch Archievenblad. [1855], 294-295.
K. 12261

2. Geboorte.
(Siegen, Keulen, Antwerpen).

A.

Bakhuizen van den Brink (**R**[**einier**] **C**[**ornelis**]). Les Rubens à Siegen. Ma réponse à L. Ennen et B.C. Du Mortier. Avec un facs. La Haye, M. Nijhoff, 1861. [IV] + XLVII + 34 pp. 8°.
H. 11686

Coremans ([**Victor-Amédée-Jacques-Marie**]). Rubens est né à Cologne. Bruxelles. E. Devroye, 1860. 18 pp. 8°.
H. 21590
- Extr. de la Rev. d'histoire et d'archéologie. II.

Du Mortier (B[**arthélemy**] [**Charles**]). Recherches sur le lieu de naissance de Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, T.-J.-I. Arnold, 1861. [II] + 84 pp. 8°.
H. 11600

Du Mortier (B[**arthélemy**] **C**[**harles**]). Nouvelles recherches sur le lieu de naissance de Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, T.-J.-I. Arnold. 1862, [IV] + 60 pp. 8°.
H. 11711

Ennen (L[**eonard**]). Uber den Geburtsort des Peter Paul Rubens, mit Beilagen. Köln, M. Du Mont-Schauberg, 1861. [II] + 51 blzn. 8°.
H. 16970

Staes (J[**oseph**]). Rubens' geboortehuis. Eenige bladen uit mijn onuitgegeven reisboek. Antwerpen, L. de la Montagne, 1881. 12 blzn. 8°.
Pfl. 2700 (108,25)
- Overdr.: De Vl. Kunstbode, 1881. 529-538.

B.

Branden (**F**[**rans**] **Jos**[**eph**] **van den).** Rubens' geboorteplaats. 3 blzn.
- In: De Eendracht 1877, 10-12.
B. 9037

Branden (F[**rans**] **J**[**ospeh**] **van den)** Peter Pauwels Rubens, geboren poorter der stad Antwerpen. Met nalezing door D.V.S. 1 blz.

- In: De Vl. School. 1877, 85.
B. 10930
Branden (F[rans] Jos[eph] van den). Pierre Paul Rubens, natif d'Anvers.
- In: Le Précurseur, 13 juillet 1877. B. 8498; Miscellanea Antverpiana. IV, 28-30.
K. 31282[4]
Gachet (**Em**[**ile**]). On sait enfin où est né Pierre-Paul Rubens. 14 p.
- In: Compte rendu des séances de la Commission roy. d'histoire ou Recueil de ses Bull. 2e sér. V. 1853, 285-298.
K. 7326
Rubens' geboorteplaats. 1 blz.
- In: De Belgische Illustratie. 1874-1875, 203.
B. 13012
Rubens' geboorteplaats. 2 blzn.
- In: De Eendracht. 1877, 85-86.
B. 9037
- Overdr. uit de Nieuwe Rott. Courant.
Genard P[**ieter**]). L'acte de Cologne du 26 avril 1577 et la lettre de Philippe de Marnix du 18 Mai de la même année, facs.
- In: Bull.-Rubens.,. I. 1882, 47-58. H. 19951[1]
G.M. Le secret de Rubens. Le mystère qui entoure la naissance du grand peintre sera-t-il jamais éclairci?
- In: Neptune, 7 avril 1927.
Hezemans, (J.C.A.). De geboorte- en de doopplaats van Petrus Paulus Rubens. 10 blzn.
- In: De Dietsche Warande. 1879, 284-293.
B. 10499
- Onvoll.
Heymans (**Louis**). Lettres à Jean Nauts [concernant l'origine de Rubens].
- In: L'Office de publicité, 22 et 29 juillet 1877; Le Précurseur, 23 et 31 juillet 1877. B. 8498; Miscellanea Antverpiana. IV, 31-38.
K. 31282[4]
Inscription (Sur une) placée, à Cologne, devant la maison où l'on prétend que P.P. Rubens est né, et à ce sujet quelques observations générales. 2 pp.
- In: Messager des sciences et des arts. 1823, 371-372.
B. 9014
M.C. Waar is P.P. Rubens geboren? Tegenwoordige stand van dit vraagstuk. 3 blzn.
- In: De Nederl. Spectator. 1861, 303-305.
B. 11447

M.C. Waar is Petrus Paulus geboren?
- In: De Nederl. Spectator. 1862, 258-259; B. 11447. De Eendragt, 29 Juni 1862. 102-103.
B. 9037
Nauts (**Jean**). Lettres à L. Hymans [concernant l'origine de Rubens].
- In: Le Précurseur, 15 juillet et 2 août 1877. B. 8498; L'Office de publicité, 5 et 12 août 1877; Miscellanea Antverpiana. IV. 30-31, 38-43.
K. 31282[4]
P. Où Rubens est-il né?
- In: La Métropole, 21 et 22 juillet 1906.
K. 31282[6]
Cf.: Miscellanea Antverpiana. VI.
Pons. La petite histoire. Le secret de Rubens.
- In: La Métropole, 10 avril 1927.
Rubens (Waar is) geboren? 2 blzn.
- In: De Belgische illustratie. 27 Nov. 1875, 74-75.
B. 13012
Staes (**Jos**[**eph**]). Rubens' geboortehuis. 12 blzn.
In: *Staes (J.).* Lof en blaam... 1892, 31-42.
C. 43348[47]
Steyaert (**J. J.**). Geboorteplaats van P.P. Rubens. 1 blz.
- In: De Navorscher. 1856, 75.
B. 16310
T. Kind van Jan Rubbens. 1 blz.
- In: De Navorscher. 1857, 171.
B. 16310
W.P.S. Geboorteplaats van P.P. Rubens. 1 blz.
- In: De Navorscher. 1856, 221.
B. 16310

3. Rubens te Antwerpen.

B.

Hymans (**H**[**enri**]). Une visite chez Rubens, racontée par un contemporain. 3 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 3e sér. t. XIII. 1887, 150-152. A. 273
Hymans (**H**[**enri**]). Een bezoek bij P.P. Rubens in 1621. Met ill. 2 blzn.
In: De VI. School. 1887, 40-41.
B. 10930
Michel (**Emile**). Rubens chez lui. 34 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1898. IV, 651-684.
B. 17492

Rooses (Max). De vreemde reizigers Rubens of zijn huis bezoekende. 9 blzn.

- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 221-229.
H. 19951[5]

4. Het huis van Rubens en zijn buitenverblijf

A.

Blomme (Henri). La maison de Rubens. Reconstitution. (Pavillon de la ville d'Anvers à l'Exposition universelle de Bruxelles 1910). Anvers, [Bellemans 1919]. 8 pp. + XI pl. 4°.
H. 30387

B.

Bernard (Charles). La maison de Rubens. 11 p.
- In: Mercure de France. 1906. III. 357-367. B. 22329 *Bernard (C.)*. Un sourire dans les pierres. 1909, 1-21.
C. 26908

Maison (**La**) **de Rubens à Anvers.** 1 p.
In: Chronique des beaux-arts. II. 1886, 365.
H. 19605

Roeck (**Remy de).** Het 'Steen' van Eleweyt. Met ill. 2 blzn.
- In: Vl. Leven, 18 Juni 1916, 444-445.
B. 31121

Rooses (Max). La maison de Rubens. Avec pl. 15 pp.
- In: Acad. d'archéologie de Belgique. Bull. 1885, 305-319.
A. 18055

Rooses (Max). Het huis van Rubens. Met ill. en pl.
- In: De Vl. School. 1888, 11-17.
B. 10930

Rooses (Max). La maison de Rubens. Avec pl. 21 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 217-231.
H. 19951[3]

Rooses (Max). Het huis van Rubens. Met pltn.
- In: De Vl. Gids. 1910, 193-207.
B. 22891

Rooses (Max). De plakbrief der heerlijkheid van Steen. Met tekst van den plakbrief. 9 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 149-157.
H. 19951[5]

Rousseau (Henry). L'architecture au XVIIe siècle. Hôtel de Rubens à Anvers.

In: Trésor de l'rt belge au XVIIe siècle, II. 1913, 16.
H. 32784

5. Rubens in het buitenland.

A.

Baes (**Edgar**). Le séjour de Rubens et de Van Dyck en Italie. Mémoire en réponse à la question du concours de 1877: Déterminer quelles ont été les influences qu'ont subies, pendant leur séjour en Italie, les artistes flamands P.-P. Rubens et Ant. Van Dyck. Rechercher si, à leur tour, ces peintres n'ont pas aussi exercé une certaine influence sur les artistes italiens. [Bruxelles, Hayez. 1878]. 70 pp. 8°.
Pfl. 2462 (99.12)
- Extr, des Mém. cour. et autres mém., publ. par l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Coll. in-8°. XXVIII.
Boussard (**J**[**oseph**] **F**[**rançois**]). Les voyages pittoresques et politiques de Pierre-Paul Rubens, depuis 1600 jusqu'en 1633, rédigés sur les ms. de la Bibl. de Bourgogne; contenant une foule de particularités intimes en inédites de la jeunesse et des travaux de ce grand peintre, pendant son séjour en Italie et à Rome, et une notice sur la peinture et les antiquités romaines. Précédés de la Chronique rimée des ducs de Brabant, depuis Pepin de Landen jusqu'à Philippe II. Bruxelles, Detrez. 1840. [IV] + 148 pp. 8°. portr.
H. 151

B.

Baschet (Armand). Pierre-Paul Rubens, peintre de Vincent Ier, duc de Mantoue.

- In: Gazette des Beaux-Arts. 1866. I, 401-452; 1867, 305-320; 1868. I. 326-339, 479-495.
H. 22628
Bertolotti (**A.**). La demeure de Pierre-Paul et de Philippe Rubens à Rome. 10 pp.
- In: Bull. Rubens... III. 1888, 244-253.
H. 19951[3]
Extraits (**Deux**) **des registres de la Chancellerie**, ayant rapport aux frais d'entretien de Rubens pendant son séjour en Angleterre, et au joyau que lui offrit Charles Ier à son départ. 3 pp.

- In: *Carpenter (W.H.).* Mémoires et documents sur Antoine van Dyck. P.P. Rubens et autres artistes contemporains,... 1845, 206-208.
H. 8900

Goffin (Arnold). Rubens in Italië. Met pltn. 19 blzn.
- In: Onze Kunst. 1919. II, 61-79.
B. 10930bis

Hymans (H[enri]). Un voyage artistique de Rubens ignoré. 7 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beauxarts de Belgique. 3e sér. t. XXIV. 1892, 402-408.
A. 273

Michiels (Alfred). Rubens en Italie. Dernière partie de son séjour. 18 pp.
- In: Rev. de Belgique. 1869. I, 113-130.
C. 12943

Oldenbourg (Rudolf). Rubens in Italien. 25 blzn.
- In: Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen. 1916, 262-286.
H. 18216

Ruelens (Ch[arles]). Notes sur un voyage en Italie à la recherche de documents relatifs à Rubens. 46 pp.
- In: Bull.-Rubens... II 1883, 233-278.
H. 19951[2]

Ruelens (C[harles]). Rubens à Venise. 11 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 82-92.
H. 19951[3]

Ruelens (**C[harles]**). Un témoignage relatif à P.P. Rubens en Italie. 5 pp.
- In: Bull.-Rubens... IV. 1896, 113-117.
H. 19951[4]

Ruelens (**C[harles]**) **et Génard (P[ieter]).** Arrivée de Rubens en Espagne en 1603. 4 pp.
- In: Bull. Rubens... II. 1883, 81-84.
H. 19951[2]

6. Rubens als diplomaat.

A.

Cruzada Villaamil ([**G.**]). Rubens diplomàtico espan□ol sus viajes à Espan□a y noticia de sus cuadros, segun los inventarios de las casas reales de Austria y de Borbon. Madrid, C. Bailly-Bailliere. [1874]. 386 blzn. 8o.
H. 15239

Gachard ([**Louis Prosper**]). Histoire politique et diplomatique de Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, Office de publicité. 1877. XX + 355 pp. 8o.
H. 18024

B.

Barthélemy (Cte de). Rubens diplomate et homme politique. 4 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1878, 485-498.
B. 644

Gachet (Emile). [La vie de P.P. Rubens et la politique de son temps]. 16 pp.
- In *Rubens (P.P.).* Lettres inédites... 1840. VII-LXXXII.
C. 1964

Galesloot (L[ouis]). Notice sur la mission diplomatique confiée à Pierre-Paul Rubens au mois de janvier 1633, pour prendre part aux négociations avec les Hollandais. 10 pp.
- In: Ann. de l'Acad. d'archéologie de Belgique. 1862, 103-112.
A. 8822

Michel (Emile). Les missions diplomatiques de P. - P. Rubens (1627-1630). 35 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1897. V, 409-443.
B. 17492

7. De vrouwen van rubens:

Isabella Brant en Helena Fourment.

B.

Donnet (Fernand). Quelques lettres inédites concernant Hélène Fourment. 10 pp.
- In: Ann. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique. 1899, 557-566.
A. 8822

Huwelijks-voorwaarden van P.P. Rubens en Helena Fourment. Uitgeg. en toegelicht door M. Rooses. 6 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 189-194.
H. 19951[4]

Mantz (Paul). Hélène Fourment. Avec portr. 8 pp.
- In: Reines (Les) du monde, par nos premiers écrivains. Ouvr. publ. sous la direction de M.J.-G.-D. Armengaud... 1862. [25], 1-8.
A. 16469

Portraits des femmes de Rubens. 1 p.
- In *Larousse (P.).* Grand dictionnaire universel du XIXe siècle... XIII. 1875, 1492.
A. 15116.[13]

Staat van goederen in het sterfhuis van Isabella Brant. Uitgeg. en toegelicht door M. Rooses.
- In Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 154-188.
H. 19951[4]

2. De bloedverwanten van Rubens.

A.

Reiffenberg ([Frédéric - Auguste - Ferdinand - Thomas] de).
Recherches sur la famille de Pierre-Paul Rubens. Bruxelles, M. Hayez. 1830. 12 pp. 4°.
A(H). 272
- Nouv. Mém. de l'Acad. roy. des sciences et belles-lettres de Bruxelles. VI (1830).
Verachter (Frédéric). Généalogie de Pierre Paul Rubens et de sa famille. Anvers. V^e^. L.-P. de Lacroix. 1840. 44 pp. 8°. facs.
K. 153

B.

Afrekeninghen aengaende de kinderen van wylen heer Albert Rubens. [Uitgeg. door M. Rooses].
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 60-68.
H. 19951[5].
Descendants. (**Les**) de Rubens, aujourd'hui en vie.
- In: Le Courrier de la semaine, 14 août 1778.
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV. 43-44.
K. 31282[4].
La famille de Rubens. 2 pp.
In: Nouveau Larousse illustré... VII [], 414-415.
Galesloot (Louis). Quelques renseignements concernant la famille de Pierre-Paul Rubens et le décès de David Teniers. 24 pp.
- In: Ann. de l'Acad. d'archéologie de Belgique. 1867, 340-363.
A. 8822
Génard (**P[ieter**]). Het testament van Jan Brant en Clara de Moy, Rubens' schoonouders. 17 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 219-235.
H. 19951[4]
Génard (**P[ieter**]). Clara del Monte en Deodatus van der Mont. 6 blzn.
In: Rubens-Bulletijn... V. 8910, 5-10.
H. 19951[5]
Michel (**Emile).** La famille de Rubens. 21 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1895. IV, 830-850.

B. 17492
Raadt (J. Th. de). Les seigneuries du Pays de Malines. Berlaer et ses seigneurs. [La famille de Rubens]. 4 pp.

- In: Ann. de l'Acad. d'archéologie de Belgique. XLV (1889), 173-176.
A. 8822
Ruelens (**C**[**harles**]). Le mariage des frères Rubens. 27 pp.
- In: Bull. Rubens... III. 1888, 146-188.
H. 19951[3]
Staet ende inventaris van den sterffhuyse van mijnheer Albertus Rubens ende vrouwe Clara Del Monte. Uitgeg. [en toegelicht] door M. Rooses.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 10-59.
H. 19951[5]
Testament (Het) van Aalbrecht Rubens. [Uitgeg. en toegelicht] door P. Génard.
- In: Rubens-Bulletijn.,. IV. 1896, 253-259.
H. 19954[4]
De verdeeling van Rubens' nalatenschap tusschen Helena Fourment en de voor- en nakinderen van Rubens. Uitgeg. [en toegelicht] door M. Rooses. 17 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 236-252.
H. 19951[4]

9. Het graf van rubens.

A.

Dilis (Emile). Le caveau sépulcral de Rubens. Relation de son ouverture, en 1855, d'après des documents authentiques inédites. Anvers, J. van Hille-de Backer. 1913. 37 pp. 8°.
K. Pfl. 510 (21, 10)
- Extr. du Bull. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique. 1913, 181-215.
[**Lerius (Théodore van)**]. [Le caveau funéraire de P.P. Rubens].
Une rectification. *[In fine:]* Gand, L. Hebbelynck. [1856]. 12 pp. 8°.
K. Pfl. 862 (35, 12)
- Extr. du Messager des sciences historiques. 1856, 105-116.
Verachter (Frédéric). Le tombeau de Rubens. Anvers, Ve L.-P. de La Croix. 1843. [IV] + III + 29 pp. 4° front.
K. 7643

B.

Caveau (Le) funéraire de P.P. Rubens, à Anvers.
In: Messager des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique. 1855, 510-511.
B. 644
Djeppo. Le tombeau de Rubens.
- In: Le Courrier de la Semaine.

K, 31282[4]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV, 19-21.

Djeppo. Le caveau funéraire de P.P. Rubens. Un document inédit.
- In: Le Courrier de la Semaine, 11 mars 1876. K. 31282[4]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana, IV, 18-19.
Fromentin (Eugène). Le tombeau de Rubens. 18 pp.
- In: *Fromentin (E.)* Les maîtres d'autrefois. 1875, 125-142.
H. 15609
Génard (**P**[**ieter**])**.** La première épitaphe de Rubens. Une question d'histoire. Avec pl. 11 pp.
- In: Bull.-Rubens... IV. 1896, 160-270.
H. 19954[4]
Linnig (Ben.). Rubenskapel in de St. Jacobskerk te Antwerpen.
- In: Kunstgids. 1911, 193-198.
H. 41170
[**Opening van Rubens' grafkelder**]. 1 blz.
- In: De Eendragt, 11 November 1855, 48.
B. 9037

10. Rubens' testamenten en nalatenschap.

B.
D. Testament de Rubens. 2 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1891, 500-501.
B. 644
Génard (P[**ieter**])**.** De testamenten van Petrus Paulus Rubens. 8 blzn.
- In: De Vl. School. 1863, 141-148.
B. 10930
Génard (P[**ieter**])**.** Het laatste testament van P.P. Rubens. 17 blz.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 125-141.
H. 19951[4]
Nalatenschap (**De**) van Rubens. 111 blzn.
- In: Antwerpsch Archievenblad. [1865], 69-179.
K. 12261

11. Het geslachtswapen van Rubens.

B.
Génard (P[**ieter**]). Les armes de la famille Rubens. 17 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 65-81.
H. 19951[3]
Génard (P[**ieter**]). De kwartieren van P.P. Rubens. 12 blzn.

- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1895, 142-153.
H. 19951

12. Autografen van Rubens.

A.
Hymans (**Henri**) Deux nouveaux autographes de Rubens. Bruxelles, Hayez. 1900. 11 pp. 8°.
H. Pfl. 984 (40, 9)
- Extr. des Bull. de l'Acad. roy. de Belgique. (Classe des lettres...) 1900, 674-682.

B.
Colmant. Pierre Paul Rubens a-t-il laissé un manuscrit sur les principes du dessin? 5 pp.
- In: Messager des sciences historiques,... 1857, 495-499.
B. 644
[**Hs. van Rubens**]. 1 blz.
- In: De Eendracht, 8 Nov. 1868, 40.
B. 9037

13. Het standbeeld van Rubens.

A.
Stukken (Bekroonde) door de Antwerpsche Rederijkkamer De Olijftak, ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het standbeeld van P.P. Rubens, den 15 Augustus 1840. Antwerpen, J.M. Jacobs zoon. 1840. VIII + 60 blzn. 8°.

C. 146
Bevat: *Blereau (S.*). Redevoering in de openbare zitting van 15 Oogst 1840 Uittreksel van het verslag der Kommissie tot het beoordeelen der stukken voor den prijskamp. *Immerzeel*, *Jr. (J.)*. Lofrede op Petrus Paulus Rubens. *Moens (P.)*. Antwerpen verheerlijkt door de groote mannen, die het heeft voortgebragt. *Conscience* (*H.*). Redevoering uitgesproken bij het beeld van Rubens, op het oogenblik der plegtige inhulding. *Immerzeel, [Jr.] (J.*). Bij het ontvangen van den gouden eerepenning, door de Antwerpsche Rederijkkamer De Olijftak, toegekend aen mijne lofrede op Rubens.

B.
Berigt. omtrent het model tot een standbeeld voor Rubens te Antwerpen te plaatsen. 1 blz.

- In: Algemeene Konst- en Letterbode. 1839, II, 385 B. 643
Blereau (**S.**). Redevoering in de openbare zitting van 15 Oogst 1840. 7 blzn.
- In: Stukken (Bekroonde) door... De Olijftak ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het standbeeld van P.P. Rubens... 1840, I-VII.
C. 146
Burckhardt (**Jacob**). Statue des Rubens. 1 blz.
- In: Burckhardt (J.). Die Kunstwerke der belgischen Städte. 1842, 103.
H. 22477.
Conscience (**Hendrik**). Redevoering uitgesproken bij het beeld van Rubens, op het oogenblik der plegtige inhulding. 6 blzn.
- In: Stukken (Bekroonde) door... De Olijftak, ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het standbeeld van P.P. Rubens... 1840, 53-58.
C. 146
[**Gedenkteeken van Rubens te Keulen**]. **2 blzn.**
- In: Algemeene Konst- en Letter-bode. 1805. I, 81-82.
B. 643
[**Gedenkteeken aen Rubens**]. 4 blzn.
- In: Kunst- en Letter-blad. 1840, 12: 1842, 20, 32; 1843, 68.
B. 654
Statue (**La**) **de Rubens.**
- In: Miscellanea Antverpiana. IV, 170.
K. 31282[4]

14. Iconographie.

B.
Portraits de Rubens. 2 pp.
- In: *Larousse (P.).* Grand dictionnaire universel du XIXe siècle... XIII. 1875, 1491-1492.
A. 15116
Portraits de Rubens. 1 p.
- In: Nouveau Larousse illustré... VII [ ], 414.
Hymans (**Henri**). Rubens d'après ses portraits. Etude iconographique. Avec portr. 23 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 1-23.
H. 19951[2]
Rooses (**Max**). Un portrait de Rubens par Van Dyck. 6 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 238-243.
H. 19951[35]
[**Portret van Rubens, berustende te Sluis**].
- In: De Eendracht, 30 Juli 1871, 12; 13 Aug. 1871, 16.B. 9037

15. Anecdotes en allerlei.

[|**Anekdote** wegen den beroemden schilder van Dyck gedurende zijn leerlingschap bij Rubens]. 1 blz.
- In: Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode... 1794. I, 167.
B. 643

Bauch (Kurt). Beiträge zur Rubensforschung. 6 blzn.
- In: Jahrbuch der preussischen Kunstsammlungen. 1924, 185-190.
H. 18216

Degen door Karel I, koning van Engeland, aan P.P. Rubens geschonken in 1630. [Afb.] 1 blz.
- In: De Vl. School. 1877, 121.
B. 10930

Dehaisnes (Chanoine). Un coffret de Rubens. 3 pp.
- In: Bull. Rubens. I. 1882, 105-107.
H. 19951[1]

Ertborn (**J**[**ozef**]**-C**[**harles**]**-E**[**mmanuel**] **van**). [Was Rubens deken of lid van de Ste-Lucasgilde?] 3 blzn.
- In: *Ertborn (J.-C.-E. van).* Geschiedkundige aanteekeningen aengaende de Ste Lucas Gilde, en de Rederyk-Kamers van den Olyf-tak, de Violieren en de Goud-bloem, te Antwerpen, 2e dr. [1860], 25-27.
A. 269

Even (**Edward van**). Rubens en de Nederduitsche taal. 20 blzn.
- In: Versl. en meded. der Kon. VI. Academie voor taal- en letterkunde. 1899, 142-161.
A. 20541

Finot (**Jules**). Documents relatifs à Rubens, conservés aux archives du Nord.
- In: Bull.-Rubens... III, 1888, 97-144.
H. 19951[3]

Gachard ([**Louis Prosper**]). Particularités et documents inédits de Rubens, 27 pp.
- In: Trésor national..., 1e sér. I. 1842, 157-183.
B. 8493

Génard ([**Pieter**]). L'aiguière de Rubens, dite des archiducs Albert et Isabelle. Avec pl. 23 pp.
- In Bull.-Rubens. I. 1882, 224-246.
H. 19551[1]

Hymans (**Henri**). Zur neuesten Rubensforschung. 8 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. Neue Folge. 1893, 10-17.
H. 12736

N.-C. Quelques idées sur Plutarque et sur plusieurs historiens anciens et modernes, et par induction, sur l'utilité d'écrire une Histoire sur la vie de Pierre-Paul Rubens, et sur les moyens

d'y parvenir. 16 pp.
- In: Ann. belgiques des sciences, arts et littératures. X. 1889, 384-399.
B. 12741
Privilèges (**Les**) **de gravure,** accordés à Rubens. [Publ. par E. Ruelens. 9 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 188-196.
H. 19951[3]
Leven (Uit het) van P.P. Rubens. 1 blz.
In: De Belgische Illustratie. 1869-1870, 95.
B. 13012
Reiffenberg ([**Frédéric-Auguste-Ferdinand-Thomas**] **de**). Sur Rubens. 3 pp.

- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences et belles-lettres de Bruxelles. 1883, 75-77.

A. 273
Reiffenberg ([**Frédéric-Auguste-Ferdinand-Thomas**] **de**). Nouvelles recherches sur Rubens. 10 pp.
- In: Bull. de l'Acad, roy. des sciences et belles-lettres de Bruxelles. 1834. II, 15-24.
A. 273
Rubens (**De nieuwe**). 1 bls. - In: De VI. School. 1869, 108.
B. 10930

V. Critische en esthetische studies.

a. Algemeene.

A.
Burckhardt (**Jacob**). Erinnerungen aus Rubens. Basel, G.F. Lendorft. 1898. [IV] + 332 blzn. 8°.
H. 22478
Haberditzl (**F.M.**). Studien über Rubens. Wien, F. Tempsky; Leipzig, G. Freytag. 1912. 41 blzn. 4°.
H. 25752
- Jahrbuch der kunsthistorischen Samml. des allerhöchtsten Kaiserhauses, 1912, 257-297.
Kehrer (**Hugo**). Peter Paul Rubens. Mit 80 Abb., Briefen des Künstlers und seiner Schrift 'Ueber Nachahmung antiker Statuen'. Gewählt und eingeleitet. München, H. Schmidt. [1919]. 100 blzn. 8°.
H. 57971[I, 12]
Kerchove d'Exaerde ([**François-Antoine-Maximilien] de**). Eloge de Pierre-Paul Rubens,... St. Nicolas, E. Dorey. 1840. 20 pp. 8°.
H. 148

Hennebicq (**Léon**). Rubens, génie occidental. Bruxelles, G. van Oest & Co. 1906. 30 pp. 8°. pl.
H. 56286
Réflexions sur Rubens... Bruxelles, A. Wahlen. 1816. 11 p. 8°.
H. 16963
Reymond (**Marcel**). Caractère italien du génie de Rubens. Grenoble, F. Allier père et fils. 1896. 19 pp. 4°.
H. 24689
- Extr. de la Nouv. Revue, 1 sept. 1894.
Rooses (**Max**). Rubens en de Antwerpsche schilderschool. Twee volksvoordrachten. Gent, Ad. Hoste. 1884, 74 blzn, 8°.
H. Pfl. 2620. (105,20)
Verhaeren (**Emile**). Rubens. Uebertragung von Stefan Zweig. Leipzig, Insel-Verlag. 1983. 14 blzn. [95 pltn.]. 8°.
H. 31762
Verschaeve (**Cyriel**). Rubens. [Trad. du flamand par l'auteur]. Bruxelles, G. van Oest; Paris, G. Crès & Cie; Lille, J. Morand. [1920]. 60 pp. 8°.
C. [H] 37221 []
- Les cahiers de l'amitié de France et de Flandre. [].
Weese (Arthur). Rubens, der grosse Flame... Mit 24 Bildern. [Umschlagzeichn. von F.H. Ehmcke]. München, Delphin-Verlag. [1917]. 22 + [II] blzn.
Pfl. 1930 (78,5)
Wiertz ([**Antoine**]**).** Eloge de Rubens par Wiertz, peintre. 1840. Ms. sur papier. Copie faite et donnée à la Bibl. d'Anvers par I.B. de Bom, aide bibliothécaire. 1841. 40 pp. f^o^. B. 9461
Wiertz ([**Antoine**]**).** Eloge de Rubens. Mémoire couronné à Anvers. Bruxelles et Leipzig, A. Schnée. 1858. 47 pp. 8°.
Pfl. 2678 (108,3)
- Extr. de la Rev. trimestrielle. 1858. IV, 5-36.
- Réimprimé dans: OEuvres littéraires,... 1869, 3-42.
H. 13001
- Pour la copie ms. de cette étude, cf. B. 9461.
Willems (**Camiel**). Rubens, de roem van Antwerpen. Ibid. H. & L. Kennes... 1896. 112 blzn. 8°. portr.
C^[H]^ 24452^98^
- Davidsfonds. 98.
Willems (**J**[**an**] **F**[**rans**]). Redevoering over het karakter van den Nederlandschen schilder, gehouden in het Koninglijk Museum van Antwerpen, ter gelegenheid van de plechtige prijsuitdeeling der Koningl. My. tot aenmoediging der Schoone Kunsten, van Antwerpen, den 18 September 1825. [Antwerpen], H.P. vander Hey. [1825]. 12 blzn. 8°.
H. 57680

B.

Bernard (**Charles).** Rubens peint par lui-même. 6 pp.
- In: *Bernard (C.).* Un sourire dans des pierres... 1909, 101-106.
C. 26908
- Octobre 1906.

Bode (Wilhelm von). Peter Paul Rubens. 30 blzn.
- In: Die Meister der holländischen und vlämischen Malerschulen. 1917, 331-360.
H. 34948

Busken Huet (**C**[**oenraa**]**d)**. Pieter Paulus Rubens.
- In: *Busken Huet (C.).* Litterarische fantasien. Nieuwe reeks. I. 1878, 86-100; C. 14865[5]. Litterarische fantasien en kritieken. V. [], 51-66. C, 17565[5]

Cuyck (J. F[**rans**] **van).** Rubens en de Vlaamsche schilderschool. Voordracht gehouden den 4^{n} Nov. 1883, voor de Heeren leeraars en leerlingen der Normaalschool voor onderwijzers, te Antwerpen. 19 blzn.
- In: De Toekomst. 1883, 547-565.
C. 11346

Du Jardin (**Jules).** Pierre-Paul Rubens. 48 blzn.
- In: L'art flamand. II. La Renaissance. 1897, 1-48.
H. 22482^{2}

Faure (Elie). La Flandre. (Rubens), 26 pp.
- In: *Faure (E.).* Histoire de l'art, III. 1921, 15-41.
H. 41020^{4}

Friedländer (Max). Peter Paul Rubens. Met ill. 11 blzn.
- In: Die niederländischen Maler des 17 Jahrhunderts, Berlin, Propyläen-Verlag. 1925, 5-15.
H.

Fromentin (**Eugène**). Les maîtres d'autrefois. Belgique-Hollande. II. Rubens et l'Ecole flamande. 34 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1876. I, 346-379.
B. 17492

Fromentin (**Eugène)**. Les peintres flamands. Carnets de voyage. [: Pierre-Paul Rubens]. 32 pp.
- In: La Revue de Paris. 1912. I, 240-250, 622-642.
B. 22310

Gillet (**Louis**). Rubens. 22 pp.
- In: Histoire de l'art. 1921. I, 291-312.
H. 23012

Hymans (Henri). Pierre-Paul Rubens. 50 pp.
- In: L'art dans les Pays-Bas. 1926, 209-248.
H. 56815

Immerzeel, Jr. (**J**[**ohannes**]). Lofrede op Petrus Paulus Rubens. 32 blzn.
- In: Stukken (Bekroonde) door... De Olyftak ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het standbeeld van P.P. Rubens... 1840, 5-36.
C. 146

Lemcke (**C**.). Peter Paul Rubens. 61 pp.
- In: Kunst und Künstler des Mittelalters und der Neuzeit. 1877. I, XX-XXII, 3-60.
A. 15761

Lübke (Wilhelm). Die niederländische Malerei im 17. Jahrhundert. 16 blzn.
- In: Grundriss der Kunstgeschichte. 12. Aufl. IV. 1901, 217-232.
H. 24161

Meier-Graefe (Julius). Notizen über Rubens. 7 blzn.
- In: Der Belfried. 1917, 179-185.
B. 34939

Michiels (**Alfred**). Pierre-Paul Rubens. 136 pp.
- In: *Michiels (A.).* Histoire de la peinture flamande et hollandaise. IV. 1848, 167-302.
H. 8724[4]

Minnaert (G[**illis**] **D**[**esideer**]). [Rubens, de prins der Vlaamsche Schilderschool]. 4 blzn.
- In: *Minnaert (G.D.).* Geestesleven en schoonheidszin. II. 1924, 173-176.
A. 24072[9]

Mont (**Pol de**). De schoone kunsten in de Vlaamsche gewesten [: P.-P. Rubens]. Met ill. 12 blzn.
- In: Vlaanderen door de eeuwen heen. I. 1912, 374-385.
K. 26937

Montégut (**Emile**). Impressions de voyage et d'art. II. Souvenirs de Flandre et de Hollande. II. Pierre-Paul Rubens. 12 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1868. VI, 439-450. B. 17492

Mantz (**Paul**). Rubens. 20 pp.
- In: Gazette des Beaux-arts. 1881. I, 5-14; 305-314.
H. 22628

Michiels (**Alfred**). Génie de Rubens. 28 pp.
- In: Gazette des Beaux-arts. 1869. I. 223-237, 331-343.
H. 22628

Reinach (**Salomon**). L'Art en Hollande et en Flandre au XVIIe siècle. 16 pp.
- In: *Reinach (S.).* Apollo. Histoire générale des arts plastiques. 1913, 250-265.

A. 30340

Reinholds (**Joshua**). Het karakter van Rubens, als schilder, geschetst. 3 blzn.

- In: Nieuwe algemene Konst- en Letterbode. 1798. II, 202-204.
B. 643
Robin (**Eugène**). Pierre-Paul Rubens. 16 pp.
- In: Panthéon national. Les Belges illustres. II. 1844, 1-16.
A. 8445
Rooses (Max). Petrus Paulus Rubens. 148 blzn.
- In: *Rooses (M.).* Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool. 1879, 247-394.

H. 16224
Rooses (**Max).** Petrus Paulus Rubens. 40 blzn.
- In: *Rooses (M.).* Oude en nieuwe kunst. I. 1895, 61-100.
C. 24451[139]
Rooses (Max). L'oeuvre de Rubens. 10 pp.
- In: Chronique des beaux-arts. 1886, 523-532.
H. 19605
Rooses (**Max**). P.P. Rubens. 32 pp.
- In: *Rooses (M.).* De oude Hollandsche en Vlaamsche meesters in den Louvre en de National Gallery. 1902, 87-104, 196-209.
H. 26483
Rooses (**Max**). De Vlaamsche meesters der XVIIe eeuw. 32 blzn.
- In: *Rooses (M.).* De schilderkunst van 1400-1800. 1908, 33-64.
H. 26493
Rosenberg (Adolf). Peter Paul Rubens. 40 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. Neue Folge. 1894, 129-136, 225-235; 1895, 61-70, 142-152.
H. 12736
Rosenberg (Adolf). Petrus Paul Rubens. 26 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1896, 110-120, 210-216, 249-256.
H. 12736
Schnaase (**Karl).** Die Malerschule von Antwerpen. [o.a. Rubens]. 55 blzn.
- In: *Schnaase (K.).* Niederländische Briefe. 1834, 232-285.
H. 22561
Springer (Anton). Rubens und die flandrische Kunst. 17 blzn.
- In: *Springer (A.).* Handbuch der Kunstgeschichte. IV. 1914, 280-296.
H. 31057
Stubbe (**A.**). De kunst van Petrus Paulus Rubens. 14 blzn.
- In: Vl. Arbeid. 1927, 24-37.
B. 22862
Thiébault-Sisson. Pierre Paul Rubens.

- In: La Métropole, 13 janvier 1900.
K. 31282[5]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV, 54-55.
Verschaeve (Cyriel). Rubens. 50 blzn.
- In*: Verschaeve (C.)*. Uren bewondering voor groote kunstwerken. V. [ ], 39-88.

A. 38679[5]
Veth (**Jan**). Een inleiding tot Rubens. Met pltn. 9 blzn.
- In: Onze Kunst. 1903. I, 10-18.
B. 10930[bis]
Waagen (**G.F.**). Pierre Paul Rubens. 19 pp.
- In: *Waagen (G.F.)*. Manuel de l'histoire de la peinture. II. 1863, 199-217.
H. 11621[2]
Wauters (A[**lphonse**]**-J**[**ules**]**).** Pierre-Paul Rubens. 21 pp.
- In: *Wauters (A.J.)*. La peinture flamande. 1883, 199-219.
H. 13439[9]
Wauters (**A**[**lphonse**]**-J**[**ules**]**).** Pieter-Pauwel Rubens. Met ill. 19 blzn.
- In: *Wauters (A. J.)*. De Vlaamsche schilderkunst. Uit het Fransch vert. door J. Sabbe... 1887, 159-177.
C. 24451[112]
Wauters (**Alphonse)**. Pierre-Paul Rubens. 24 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 1-24.
H. 20823
Woermann (**Karl**). Die belgische Malerei von 1600bis 1650. Peter Paul Rubens. 17 blzn.
- In: *Woermann (K.)*. Geschichte der Kunst aller Zeiten und Völker. 2 Aufl. V. 1920, 250-266.
H. 45277
Woltmann (**Alfred)**. Peter Paul Rubens. 9 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1877, 261-269, 306-314,
H. 12736
Wyzewa ([**Theodor**] **de**). Rubens (1577-1640). Avec ill.
- In *Wyzewa (T. de)*. Histoire de la peinture. [I]. Les grands peintres des Flandres de la Hollande. 1890, 38-56.
H. 39077[( )]
Zetternam (**Eugeen**). Bedenkingen op de Nederlandsche Schilderschool [: Petrus Paulus Rubens].
- In: Album der St-Lukasgilde, uitgeg. op last harer letterk. afd. De Violieren... Aanhangsel. 1855, 36-40. C. 10554;
Zetternam (E.). Volledige werken met een levensschets van den schrijver door F.J. van den Branden... 1876, 956-961. C. 15234. (1e uitg.: 1855).

b. Bizondere.

A.

Leçon (**Une**) de Rubens, propre à perfectionner tous les artistes. [S. l.n.d.] 4 pp. 8°.
H. 57679
- Extr. de Sa Rev. de Bruxelles.

W[**olffers**] (**A**[**ntoine**] **F**[**rançois**])**.** Pierre-Paul Rubens, par A. F.W. Bruxelles, P. - J. Voglet; Paris, H. Ferret. 1840, 25 pp. 8°.
H. 57688
- Pour le nom de l'auteur, cf.: *Barbier (A.-A.).* Dict. des ouvr. anon. III, 895.

B.

Fromentin (Eugène). Rubens portraitiste. 20 pp.
- In: *Fromentin (E.).* Les maitres d'autrefois. 1876, 105-124.
H. 15609

Génard (**P**[**ieter**])**.** P.P. Rubens. Met ill. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1856, 10-11.
B. 10930

Génard (**P**[**ieter**])**.** Wat men in den vreemde zoo al over Rubens zegt. 4 blzn.

- In: De Vl. School. 1859, 42-45.
B. 10930

Goffin (**Arnold**). Rubens, son génie et son oeuvre. Rubens, missionnaire de la Renaissance catholique. 16 pp.
- In: *Goffin (A).* L'art religieux en Belgique. La peinture des origines à la fin du XVIIIe siècle. 1924, 113-128.
H. 52047

Konrad (Martin). Over den invloed van P.P. Rubens op de Antwerpsche architectuur. 5 blzn.
- In: De Bouwgids. XIX. 1927, 108-112.
H. 55090

Hausenstein (Wilhelm). Die Synthese des Barock: Rubens. 12 blzn.
- In: *Hausenstein (W.).* Der nackte Mensch in der Kunst aller Zeiten und Völker. 533-544.
H. 39034

Houwaert (**V.)**. Rubens. 14 blzn.
- In: De Toekomst. 1877, 350-363.
B. 11346

Ignotus. Causerie artistique.
- In: La Métropole, 16 déc. 1898.
K. 31282[3]
Cf.: Miscellanea Antverpiana. III. 339-240.

Knapp (**Fritz**). P.P Rubens als der Bezwinger und Ueberwinder des romanischen Formalismus. 17 blzn.
- In: *Knapp (F.).* Die künstlerische Kultur des Abendlandes. II. 1922, 343-359.

H. 49746
Mareuil (**Henri).** Metsys et Rubens. 3 pp.
- In: L'Art et les artistes. VII. 1908, 210-212.
H. 22460
Mayer (August L.). Zum malerischen Werk des Rubens. 2 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1922, 117-118.
H. 12736
Oldenbourg (Rudolf). Die Plastik im Umkreis von Rubens. 19 blzn.
- In: Jahrbuch der preussischen Kunstsamml. 1919, 17-35.
H. 18216
Pawlowski (Gustave). Théorie de la figure humaine avec dessins originaux de Rubens. 7 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 227-233.
H. 20823
Thiébault - Sisson. Comment Pierre-Paul Rubens s'est formé et comment il travaillait.
- In: Le Patriote, 12 janvier 1900.
K. 31282[5]
- Ch.: Miscellanea Antverpiana. V, 22-23.
Vachon (**Marius).** Les modèles des maîtres flamands... (Rubens). 14 pp.
- In: La Femme dans l'art. 1893, 345-358.
H. 57955

c. *Rubens als beeldhouwer, graveur, teekenaar, enz.*

B.
Alvin ([**Louis**]). Rapport sur le mémoire de concours concernant l'école de gravure sous Rubens.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1878, 2e sér., t. XLVI, 298-300.
A. 273
Bas-reliëf (**Een**) van Rubens?
- In: De Nederl. Spectator. 1865, 22 B. 11447; De Eendragt, 5 Febr. 1865, 62.

B. 9037
Fétis (Édouard). Rapport sur la question... Apprécier Rubens comme architecte. 7 pp.

- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1870, 2e sér., t. XXX, 161-167.
A. 273
Franck ([Joseph]). Rapport sur le mémoire de concours concernant l'école de gravure sous Rubens. 2 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1878, 2e sér., t. XLVI, 297-298.
A. 273
Klingsor (Tristan). Les dessins de Rubens. 4 pp.
- In: L'Amour de l'art. 1827, 125-128.
Kramm (C[hristiaan]). Rubens, beeldhouwer.
- In: De Eendracht, 25 Juni 1865, 101. B. 9037. De Navorscher. 1865, 139-140.

B. 16310.
Man (Gustave de). Rapport sur la question... Apprécier Rubens comme architecte. 3 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1870, *2*e sér., t. XXX, 158-160.
A. 273
Rooses (Max). Rubens' teekeningen. 3 blzn.
- In: De Vl. School. 1893, 77-79.
B. 10930
Rooses (Max). De teekeningen der Vlaamsche meesters: De druivenpersende boschgod met tijgerin door Rubens. P.P. Rubens (1577-1640). De leerlingen van Rubens. Jordaens en andere historieschilders der XVIIe eeuw. Met pltn. en ill. 40 blzn.
- In: Onze Kunst. 1903. I, 133-135; II, 1-9, 44-50, 133-142, 151-161.
B. 10930bis
Schoy (A.). Rubens architecte et décorateur. Son influence sur l'art aux Pays-Bas (1622-1735). 30 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et des oeuvres... [1889], 177-206.
H. 20823
Siret (Ad[olphe]). Rapport sur le mémoire de concours concernant l'école de gravure sous Rubens. 6 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1878, 2e sér., t. XLVI, 292-297.
A. 273

d. *Rubens' invloed op de Kunst.*

A.
Hymans (Henri). La gravure dans l'École de Rubens... [Bruxelles, F. Hayez. 1879]. 299 pp. 4o pl.

- Mém. couronnés et mém. des savants étrangers, publ. par l'Acad. roy des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. XLII (1879).
A [H] 272
Hymans (Henri). Histoire de la gravure dans l'école de Rubens. Bruxelles, F.J. Olivier. 1879. [II] + VIII + 552 pp. 8° pl. pliantes.
H. 18429

e. *Studies over schilderijen: geschiedenis, beschrijving, enz.*

A.

Collot (J.P.). Notice sur une collection de sept esquisses de Rubens, représentant la vie d'Achille. Paris, F. Didot frères. []. [IV] + 50 pp. 8°.
H. 15105
Rooses (Max). Rubens' mythologische Darstellungen. Wien, Gesellschaft für verfielfältigende Kunst. 1880. XVI blzn. + pltn. f°.
- Abdr. aus den 'Graphischen Künsten'.
H. 17289
Rooses (Max). L'oeuvre de P.P. Rubens. Histoire et description de ses tableaux et dessins. Phototypies par J. Maes. I-V. Anvers, J. Maes. 1886-1892. 5 vol. 4°.

I [Sujets religieux]. 1886.
II [Sujets religieux. Suite]. 1888.
III [Sujets profanes]. 1890.
IV [Sujets profanes. Suite]. 1890.
V [Dessins]. 1892.
Rooses (Max). Deux tableaux de Rubens altérés. [Bruxelles, F. Hayez. 1889]. 8 pp. 8°.
Pfl. 578 (*24*,3)
- Extr. du Bull. de Acad. roy. de Belgique. 3e sér. XVII. (1889), 285-292.
Tableaux (Neuf) de Rubens ou de son école au Musée national de Suède à Stockholm. Ibid., Impr. centrale. 1877. [II] + 8 pp. 4°.
H. 19374

B.

Afdoening (De) van het kruis. Uit het Rekeningboek der Antwerpsche Kolveniersgilde. [Uitgeg. door M. Rooses]. 4 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1910, 230-233.
H. 19951[5]
Afneming (De) van het kruis, naar Rubens. Met ill.

- In: De Belgische Illustratie. 1872-1873, 259.
B. 13012
Alvin ([**Louis Joseph**]**).** Sur un tableau de P.P. Rubens, représentant le Christ au tombeau, peint pour l'église des Capucins de Bruxelles, et placé aujourd'hui au Musée roy. de Belgique, n° 164 du cat.. éd. de 1845. 11 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1846. I, 797-807; II, 181.
A. 273
Antal (**Friedrich).** Zwei flämische Bilder der Wiener Akademie. 16 blzn.
- In: Jahrbuch des preussischen Kunstsamml. 1923, 57-72.
H. 18216
Berggruen (Oscar). L'oeuvre de Rubens en Autriche. 39 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889]. 125-163.
H. 20823
Beschryvinge van de schilderyen door P.P. Rubens eertyts voor onse marbere kercke [de voormalige Jezuiten-kerk] geschildert tot plafons van onder tegen de galerye en boven de galerye tegen den opper zolder, die met de selve kercke door den blixem ontsteken iammerlyck verbrant syn int iaer 1718 den 18 July... Hs. uitgeg. door M. Rooses. 45 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... III. 1888, 265-309.
H. 19951^{3}
Bode (**Wilhelm**). Neue Gemälde von Rubens in der Berliner Galerie: ‘Diana mit Nymphen im Bade von Satyrn überrascht’, ‘Die Landschaft mit dem Turm’, ‘Die Landschaft mit dem Schiffbruch des AEneas’. 6 blzn.
- In: Jahrbuch der kön. preussischen Kunstsamml. 1904, 102-107.
H. 18216
Bode (**Wilhelm**). Kritik und Chronologie der Gemälde von Peter Paul Rubens. 5 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1901, 200-204.
H. 12736
Bode (**Wilhelm von**). Ein neuaufgefundenes Bildnis von Rubens' erster Gattin Isabella Brant. 3 blzn.
- In: Jahrbuch der kön. preussischen Kunstsamml. 1914, 221-223.
H. 18216
Bredius (**A**.). Een Rubens (?) in het Museum te Montauban. Met 2 pltn. 1 blz.

- In: Onze Kunst. 1904. II, 122.
B. 10930bis

Bredius (**A.**). Un Rubens (?) au musée de Montauban. 1 p.
- In: L'Art flamand et hollandais. II. 1904, 117.
H. 51042
Breton (**Jules**). La ‘Vocation de Saint-Bavon’ de Rubens. 3 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1892, 373-375.
B. 644
- Extr. de: *Breton* (*J.*). La vie d'un artiste. Art et nature.
Brockwell (**M.W**.). A newly discovered Rubens portrait. 1 blz.
- In: Burlington Magazine. 1921, 285.
H. 54464
Burckhardt (**Jacob**). Peter Paul Rubens. 6 blzn.
- In: *Burckhardt (J.)*. Die Kunstwerke der belgischen Städte. 1842, 77-82.
H. 22477
Buschmann (**P**[**aul**]). Rubens en Van Dyck in het Ashmolean Museum te Oxford. Met pltn. en ill. 35 blzn.
- In: Onze Kunst. 1916. I, 1-24, 41-51.
B. 10930bis
Cartault (**A**[**ugustin**]). L'oeuvre de Rubens au Louvre. 23 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1886], 85-107.
H. 20823
Copies (**Les**) **du tableau** ‘Le chapeau de paille’ de Rubens. 1 p.
- In: Messager des sciences et des arts. 1824, 325.
B. 9014
D. Tableaux de Rubens, évalués à Gand 1668. 1 p.
- In: Messager des sciences historiques... 1890, 481.
B. 644
D. Une toile de Rubens détruite. 2 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1891, 377-377.
B. 644
Découverte d'un tableau [‘La naissance de Jésus-Christ’] de Rubens [à Montreuil (Hainaut)]. 1 p.
- In: Messager des sciences historiques et archives des arts. 1845, 303.
B. 644
Donnet (**Fernand**). Un vol de tableaux de Rubens en l'an II de la République. Les collections artistiques de la famille Peeters. 116 p.
- In: Ann. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique. 1923, 29-144.
A. 8822
Esquisse de Rubens [: Le Christ triomphant de la mort et du pêché]. 2 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1875, 95-96.
B. 644.
Even (Ed[**ward**] **van).** Renseignements sur un tableau que Rubens exécuta, en 1633, pour le couvent des Dames blanches, à Louvain. 6 pp.

- In: Bull.-Rubens... I. 1882, 99-104.
H. 19951[1]
Fierens-Gevaert (H.). Pierre-Paul Rubens 12 pp.
- In: *Fierens-Gevaert (H.).* La peinture au Musée ancien de Bruxelles. 1913, 36-47.
H. 25686
F.J. De Heilige Familie, tafereel door P.P. Rubens. Met ill. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1866, 45.
B. 10930
Fromentin (**Eugène**). Rubens au Musée de Bruxelles. 14 pp.
- In: *Fromentin (E.).* Les maîtres d'autrefois. 1876, 39-52.
H. 15609
Fromentin (**Eugene**). Rubens à Malines. 12 pp.
- In: *(Fromentin (E.).* Les maîtres d'autrefois. 1876, 53-74.
H. 15609
Fromentin (Eugène). La ‘Descente de croix’ et la ‘Mise en croix’. 10 pp.
- In: *Fromentin (E.).* Les maîtres d'autrefois. 1876, 75-94.
H. 15609
Fromentin (**Eugène**). Rubens au Musée d'Anvers. 10 pp.
- In: *Fromentin (E.).* Les maîtres d'autrefois. 1876, 95-104.
H. 15609
Fromentin (Eugène). Les maitres d'autrefois. Rubens au Musée d'Anvers.
- In: L'Escaut, 12 nov. 1893.
K. 31282[2]
Cf. Miscellanea Antverpiana. II, 157-158.
Fry (**Roger).** A portrait by Rubens. 4 blzn.
- In: Burlington Magazine. 1922, 284-287.
H. 54464
Gabriels (J.). Het Spaansch hoedeken. 6 blzn.
- In: Vl. Arbeid. 1926, 379-384.
B. 22862
Gachard ([**Louis Prosper**]**).** Les tableaux de Rubens et de Van Dyck enlevés de Bruxelles par le duc de Marlborough. 4 pp.
- In: Bull. - Rubens... II. 1883, 279-282.
H. 19951[2]
Gauchez (Léon). Rubens en Angleterre. 14 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres.., [1889], 164-176.
H. 30823
Geffroy (**Gustave**). Rubens [au musée du Louvre]. 6 pp.
- In: *Geffroy (G.).* Les Musées d'Europe, I. [1902], 93-98.
H. 26837[1]
Geffroy (**Gustave**). Rubens [à la National Gallery de Londres]. 5 pp.

- In: *Geffroy (G.).* Les musées d'Europe. II [1903], 96-100.
H. 26837[2]
Geffroy (**Gustave**). Rubens [au Musée de Bruxelles]. 6 pp.
- In: *Geffroy (G.).* Les musées d'Europe. V [1905], 33-38.
H. 26837[5]
Geffroy (**Gustave**). Rubens [au Musée d'Anvers]. 14 pp.
- In: *Geffroy (G.).* Les musées d'Europe. V [1905], 99-112.
H. 26837[5]
Geffroy (**Gustave**). Pierre-Paul Rubens [au Musée de Madrid]. 9 pp.
- In: *Geffroy (G.).* Les musées d'Europe. VII [1908], 134-142.
H. 26837[7]
Geffroy (**Gustave**). Rubens [au Kaiser Friedrich Museum de Berlin]. 11 pp,
- In: *Geffroy (G.).* Les musées d'Europe. IX [1910], 46-56.
H. 26837[9]
Génard (**Pierre**). [Rubens à l'église de Notre-Dame à Anvers].
- In: *Génard (P.).* Notice des oeuvres d'art qui ornent l'église de Notre Dame à Anvers. 1867. Passim.
K. 12298
[**Geschiedenis van Rubens' Oordeel van Salomo**]. 1 blz.
- In: De Eendracht, 6 Sept. 1874, 20.
B. 9037
Glück (**Gustav**). Rubens' Kreuzaufrichtungsaltar. 24 blzn.
- In: Belgische Kunstdenkmäler. II. 1923, 164-184.
H. 51092
Göthe (**G.**). L'histoire d'un tableau. Trad. du suédois. 13 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 289-301.
H. 19951[3]
Goovaerts (**A.**) **et Stein** (**Henri**). Le n° 427 du musée du Louvre. L'adoration des Mages de Rubens provenant des Annonciades de Bruxelles. 52 pp.
- In Bull.-Rubens... III. 1883, 13-64.
H. 19951[3]
Gratama (**G.D.**). Het portret van Jan Neyen door Rubens. Met plt. en ill. 6 blzn.
- In: Onze Kunst. 1918. II, 41-46.
B. 10930bis
[**Herstelling van Rubens' schilderij:** De afdoening van het kruis]. 1 blz.
- In: De Eendragt, 6 April 1851, 90.
B. 9037
[**Herstelling van Rubens' schilderijen:** De Kruisafneming en de Kruisrichting]

- In: De Eendragt, 7 Sept. 1851, 32.
B. 9037

[**Herstelling van Rubens' schilderijen, te Antwerpen.**] 1 blz.
- In: De Eendragt, 26 Nov. 1854, 52.
B. 9037
Hofstede de Groot. Mededeelingen. 4 Nov.
- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1910, 273-276.
H. 19951[5]
Hymans (**H**[**enri**]). Sur un tableau de Rubens attribué au Titien. 6 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 3e série t. XXI. 1891, 295-300.
A. 273.
Hymans (**Henri**). Un Rubens à retrouver. 8 pp.
In: Gazette des Beaux-Arts. 1896. I, 71-78.
H. 22628
Hymans (**Henri**). Autour d'un tableau de Rubens. Avec note complémentaire de M. Rooses. 9 pp.
- In: Acad. roy. de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. 1907, 394-402. A. 273; Bull. Rubens... V. 1910, 237-268.
H. 19951[5]
Hymans (**Henri**). A propos de la Junon de Rubens. 5 pp.
- In: Acad. roy. de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. 1909, 88-92.
A. 273
J.G. Rubens' St-Rochus en de pestlijders in Sint-Maartenskerk te Aalst.
- In: De Toerist, 1 Mei 1925, 137-138.
Jouret (**Théodore**). L'oeuvre de Rubens à l'Ermitage impérial de Saint-Petersbourg. 8 pp.
In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 108-115.
H. 20823
Kehrer (**Hugo**). Rubens' Auferstehungsaltar in der Kathedrale von Antwerpen. 6 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1928, 157-162.
H. 12736
Kervijn de Volkaersbeke (**Ph**.). St-Baefs bekeering. Eene schilderij van P.P. Rubens, te Gent. 2 blzn.
- In: De VI. School 1855, 175-176.
B 10930
Konody (.P G.). Rubens' portrait and the 'Battle of Ivry'. 5 blzn.
- In: *Konody (P.G.).* The Uffizzi Gallery. 1912, 247-251
H. 40518

Kramm (**C**[**hristiaan**]). Kunstgeschiedenis. [Over Rubens' schilderij: De vrouw met het stroohoedje]. 3 blzn.
- In: De Navorscher. 1868, 363-365.
B. 16310
- Cf: *Ising (A.).* Petrus Paulus Rubens... Blz. 8.
Lauwers (**F.).** Het werk van Rubens. 2 blzn.
- In: De VI. School. 1880. 14-15.
B. 10930
Leclerq (Emile). Rubens au Musée de Bruxelles. 31 pp.
- In: Rev. trimestrielle. IX (1862), II. 108-138.
B. 10246
Lenain (Louis). L'Adoration des bergers, tableau de Rubens à la cathédrale de Soissons. Avec une pb 13 pp.
- In: Acad. roy de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des scienes morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. 1909, 347-359.
A. 273
Lerius (**Theodore van**). [Rubens à la Cathédrale d'Anvers].
- In: *Lerius* (*Th. van*). Notre-Dame d'Anvers avant la seconde invasion française en 1794. 1841. Passim.
K. 7632
Lerius (Théodore van). [Rubens à l'église St Jacques à Anvers].
- In: *Lerius* (*Th. van*). Notice des oeuvres d'art de l'église paroissiale et ci-devant insigne collégiale de St. Jacques à Anvers. 1855. Passim.
K. 10478
Lettre par laquelle la classe des beaux-arts est consultée sur les moyens de conservation à employer pour les deux grands tableaux de Rubens, placés dans la cathédrale d'Anvers. 2 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des scienes et belles-lettres de Bruxelles. 1847. I, 255-256.
A. 273
Lützow (C. von). Ein wiedererkanntes Bild von Rubens. 3 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. VIII. 1897, 74-76.
H. 12736
Madou ([**Jean Baptiste**]). Rapport sur la restauration des tableaux de Rubens. 3 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des scienes, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1854. I, 175-177.
A. 273
Marsy (**Cte de)**. Deux tableaux de Rubens, à Château-Thierry (Aisne). 1 p.
- In: Acad. d'archélogie de Belgique. Bull. 1890, 706.
A. 18055
Meesterstuk (**Rubens' godsdienstig**) meesterstuk.
- In: Het Handelsblad, 1 Dec. 1896.
K. 31282[3]
- Cf. Miscellanea Antverpia. III, 136.

Meyer (**Julius).** 'Neptun und Amphitrite' von Rubens. 18 blzn.
- In: Jahrbuch der Kön. preussischen Kunstsamml. II. 1881, 113-130.
H. 9037
Michel (Emile). L'oeuvre de Rubens en Allemagne. 25 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 60-84.
H. 20823
Michel (Emile). Rubens au Musée de l'Ermitage. 15 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 259-273.
H. 20823
Michel (**Émile).** Rubens et la Galerie de Médicis. 42 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1897. III, 71-112.
B. 17492
Michiels (Alfred). Le Chapeau de paille, de Rubens. 4 pp.
- In: Gazette des Beaux-arts. 1874. I, 25-28.
H. 9037
[**Museum van Antwerpen.** Een schilderij van Rubens. Het portret van G. Gevartius]. 1 blz.
- In: De Eendracht, 21 Maart 1875, 76.
B. 9037
Muls (**Jozef).** Beschouwingen over Rubens zooals hij is te München in de Pinakotheek. 22 blzn.
- In: Versl. en meded. der Kon. Vl. Acad. voor taal- en letterkunde 1926, 168-189.
A. 20541
Mycielski (George). Le premier tableau de Rubens en Pologne 6 pp.
- In: Bull.-Rubens... IV. 1910, 267-272.
H. 19951[5]
N.-C. Discussion critique sur une anecdote relative à la Descente de croix, tableau de P.P. Rubens. 11 pp.
- In: Ann. belgiques des sciences, arts et littératures. V. 1820, 55-65.
B. 12741
Neeffs (**Emmanuel).** L'oeuvre de P.-P. Rubens à Malines. 25 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1876, 2e sér., t. XLII, 200-242.
A. 273
Nève (J.) Quelques portraits de la Galerie d'Arenberg: [Portraits par Rubens], 4 pp.
- In: Ann. de l'Acad. d'archéologie de Belgique. 1897, 275-278.
A. 8822
Oldenbourg (**Rudolf**). Die niederländischen Imperatorenbilder im Königlichen Schlosse zu Berlin. 10 blzn.
- In: Jahrbuch der preussischen Kunstsamml. 1917, 203-212
H. 18216

Oldenbourg (Rudolf). Zur 'Judith' von Rubens. 3 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1921, 66-68.
H. 12736
[**Ontdekking eener schilderij op hout van Rubens**]. 1 blz.
- In: De Eendracht, 26 Nov. 1865, 44.
B. 9037
[**Ontdekking eener schilderij van Rubens, in Finland**]. 1 blz.
- In: De Eendracht, 30 Jan. 1870, 64.
B. 9037
O.-L.-V. Hemelvaart, tafereel van P.-P. Rubens. Met ill. *2* blzn.
- In: De Vl. School. 1866, 136-137.
B. 10930
O.-L. Vrouwekerk, te Antwerpen. De afdoening van het kruis, tafereel van P.P. Rubens. 3 blzn. Met ill.
- In: De Vl. School. 1866, 173-175,
B. 10930
Perre (**E. van de**). Christus' geboorte in de kunst van Rubens. Met ill. 2 blzn.

- In: Ons Volk ontwaakt. 1911, 158-159.
B. 40648
Pièces relatives aux peintures du plafond de Whitehall. 13 pp.
- In: *Carpenter (W.H.).* Mémoires et documents sur Antoine Van Dyck, P.P. Rubens et autres artistes contemporains,... 1845, 208-220.
H. 8900
Pièces (**Deux**) **relatives** à la restauration des grands tableaux de Rubens: 1° Lettre de M. le gouverneur de la province d'Anvers. 2° Rapport de la commission de surveillance pour la restauration des grands tableaux de Rubens, adressé à M. le Gouverneur. Président: F. de Braekeleer, secrétaire: N. de Keijser. 3 pp.

- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1854. I, 124-126.
A. 273
Pinchart (**Alex**.). Les tableaux de Rubens dans l'église de l'Oratoire à Rome. 5 pp.
- In: Bull. Rubens. I. 1882, 109-113.
H. 19951[1]
Redlich (**Paul**). Unterhandlungen über den Verkauf des Rübensschen Gemäldes in der Kapuzinerkirche zu Aachen. 10 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 247-256.
H. 19951[5]
- Overdr. uit: Beiträge zur neuern Geschichte Aachens, 1899.
Regemorter (**Van**). Rapport fait par la commission spéciale chargée de surveiller les travaux de restauration des grands tableaux de Rubens. Extraits. 6 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1849. I, 567-572.
A. 273

Restauration du tableau 'Le Christ entre les larrons' de Rubens, par Van Brée. 2 pp.
- In: Messager des sciences et des arts. 1824, 325-326.
B. 9014
Reul (**Xavier de**). L'oeuvre de Rubens en Belgique. 19 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 34-52.
H. 20823
Rogghé (**W**[**illem**]). Iets over Rubens' Sint Rochus. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1888, 170-171.
B. 10930
Rooses (**Max).** Het portret van Jan Brant in de Pinacotheek van Munchen. 23 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 115-137.
H. 19951[5]
Rooses (**Max**). Portret der kinderen uit Rubens' tweede huwelijk. 3 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 158-160
H. 19951[5]
Rooses (Max). La Galerie du marquis de Léganès 8 pp.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 164-171.
H. 19951[5]
Rooses (Max). Les Rubens de la Galerie du duc de Richelieu. 11 blzn.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 138-148.
H. 19951[5]
Rooses (Max). OEuvre de Rubens. Addenda et corrigenda. Tableaux. Ventes. Dessins.
- In: Bull.-Rubens. V. 1910, 172-204, 279-330.
H. 19951[5]
Rooses (Max). L'histoire de Decius Mus. 11 pp.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 205-215.
H. 19951[5]
Rooses (Max). Les contrats passé entre Rubens et Marie de Médicis concernant les deux galeries du Luxembourg. 5 pp.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 216-220.
H. 19951[5]
Rooses (**Max**). Exposition de l'art flamand du XVIIe siècle au Palais du Cinquantenaire à Bruxelles en 1910. [Rubens]. 11 pp.
- In: L'Art flamand et hollandais. 1911, 1-11.
H. 51042
Rooses (**Max).** Un nouveau Rubens. 7 pp.
In: L'Art flamand et hollandais, 1912, 93-99.
H. 51042
Rooses (**Max).** Een nieuwe Rubens. Met pltn.
- In: Onze Kunst. 1912, II. 101-106.
B. 10930bis
Rooses (**Max**). L'histoire de quelques oeuvres de Rubens. 2 pp.

- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 85-86.
H. 19951[2]
Rooses (Max). De bekeering van Sint Bavo, door Rubens. Met plt. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1888, 73-74.
B. 10930
Rooses (Max). Deux tableaux de Rubens altérés. 8 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy, des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 3e sér. t. XVII. 1889, 285-292.
A. 273
Rooses (Max). Les nouveaux Rubens. 6 pp.
- In: Bull.-Rubens... IV. 118-123.
H. 19951[4]
Rooses (Max). L'oeuvre de Rubens. Addenda. [Suivi de:] Reproductions d'oeuvres de Rubens par la gravure et par la photographie.
- In: Bull.-Rubens... IV. 1896, 207.218.
H. 19951[4]
Rooses (**Max**). OEuvre de Rubens. Addenda et corrigenda.
- In: Bull.-Rubens... IV. 1896, 271-298.
H. 19954[4]
Rooses (**Max**). Die vlämischen und niederländischen Meister in der Ermitage zu St. Petersburg. 12 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende kunst. Neue Folge 1902, 43-48, 117-122.
H. 12736
Rooses (**Max**). Rubens of van Dyck? Met plt.
- In: Onze Kunst. 1903. II, 115-117.
B 10930bis
Rooses (**Max**). Note complémentaire à la lecture de Hymans intitulée: Autour d'un tableau de Rubens. 3 pp.
- In: Acad. roy. de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. 1907, 400-402.
A. 273
Rooses (**Max**). OEuvres de Rubens. Addenda.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 69-10.2
H. 19951[5]
Rooses (**Max**). De man in Oostersch gewaad uit het Museum van Cassel. 12 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 103-114.
H. 19951[45]
Rousseau (**Jean**). L'oeuvre de Rubens en Espagne. 7 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 53-59.
H. 20823
Rousseau (**Jean**). L'oeuvre de Rubens en Italie. 9 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 116-124.
H. 20823

Rubens (**un nouveau**) au Musée de Bruxelles. 1 p.
- In: Messager des sciences historiques... 1878, 239.
B. 644
- Extr. de l'Athenaeum belge.
Ruelens (**C[harles]**). Rapports sur un voyage en France (1881) 21 pp.
- In: Bull.-Rubens. I. 1882, 114-134.
H. 19951[1]
Ruelens (**C**[**harles]**). Recherches dans les bibliothèques de France. Rapports adressés à la Commission par le secrétaire. [Sur un deuxième voyage en France (1882). 10 pp.
- In: Bull.-Rubens. I. 1882, 161-170.
H. 19551[1]
Ruelens (**C[harles]**). Un tableau égaré de Rubens. 5 pp.
- In: Bull.-Rubens... I. 1882, 300-304.
H. 19951[1]
Ruelens (**Charles**). Le portrait de Richardot au Louvre. 7 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 218-224.
H. 19951[2]
Quetelet (**[Adolphe]**). Rapport de la Commission chargée de l'examen des moyens de conservation des grands tableaux de Rubens. 3 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences et belles-lettres de Bruxelles. 1847. II, 385-387.
A. 273
Sallet (**A. von**). Rubens' Nil-Bilder. 3 blzn.
- In: Jahrbuch der kön. preussischen Kunstsamml. 1882, 223-225.
Schilderij (**De**) **van Rubens,** in de Onze-Lieve-Vrouwekapel van Sint-Jacobskerk, te Antwerpen. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1866, 122-123.
B. 10930
[Schilderij (**Over het**) **Rubens** aan het hof van Engeland, door de Biefve]. 1 blz.
- In: De Eendragt, 30 Juli 1848, 20.
B. 9037
Schilderijen van Rubens. 3 blzn.
- In: De Eendracht, 28 Dec. 1873, 51; 25 Jan. 1874, 60; 5 April 1874, 79.
B. 9037
[**Schilderijen** (**Twee**) **van Rubens,** te Milanen]. 1 blz.
- In: De Eendragt, 12 Sept. 1858, 31.
B. 9037
Seigneur (Le) **voulant foudroyer le monde,** de Rubens. 2 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1882, 488-489.
B. 644

Tableau (**Un**) **de Rubens** [dans l'église de Notre-Dame, à Cassel]. 2 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1875, 270-271.
B. 644
- Extr. de l'Echo du Parlement.
Tietze (**Hans**). Ein neues Helene Fourment Bildnis von Rubens. 1 blz.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1921, 18.
H. 12736
Valentiner (**Wilhelm R**.) Gemälde des Rubens in Amerika. 16 blz.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1912, 181-187.
H. 12736
Valentiner (Wilhelm R.). Gemälde des Rubens in Amerika.
- In: *Valentiner (W.R.)* Aus der niederländischen Kunst. 1914, 145-170. Met ill.
H. 31560
[**Vervanging eener schiiderij van Rubens door eene kopij**]. 1 blz.
- In: De Eendragt, 9 Oct. 1859, 36.
B. 9037
Vente des Rubens du duc de Marlborough et de C.J. Nieuwenhuys. 4 pp.
- In: Bull.-Rubens... III. 1888, 93-96.
H. 19951[3]
Verplaatsing der schilderijen van Rubens in O.L.V. kerk te Antwerpen. 1 blz.

- In: De Eendragt, 23 April 1848, 94.
B. 9037
Verschaeve (**Cyriel**). Rubens' Verrijzenis in Onze Lieve Vrouwkerk te Antwerpen. Met plt. 4 blzn.
- In: Dietsche Warande en Belfort. 1924. I, 447-450.
B. 19849
Voll (**Carl**). Zum kleinen Jüngsten Gericht von Rubens in der Alten Pinakothek. 13 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 234-246.
H. 19551[5]
- Overdr. uit: Beil. zur Allgemeinen Zeitung, Munchen 21 Juni 1906.
Werk (**Het**) **van Rubens.** 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1879, 182-183.
B. 10930
Wetter (**G. van**). Rubens et Breughel. A propos de la ‘Lapidation de Saint-Etienne’. 3 pp.

- In: Le Thyrse et les Chants de l'aube. 1920, 313-315.
B. 28338
Wit (**Jacobus de**). [Werken van Rubens in de Antwerpsche Kerken].
V. *Wit (J. de)*. De kerken van Antwerpen. 1910. Passim.
C. 15449[25]

f. *Leermeesters en voorgangers.*

B.
Fromentin (**Eugène**). Les maîtres de Rubens. 12 pp.
- In: *Fromentin (E.)*. Les maîtres d'autrefois. 1876, 27-38,
H. 15609
Michiels (**Alfred**). Les maîtres de Rubens. 26 pp.
- In: *Michiels (A.)*. Histoire de la peinture flamande et hollandaise. IV. 1848, 141-166.
H. 8724[4]
Rooses (**Max**). Rubens' voorgangers. 36 blzn.
- In: *Rooses (M.)*. Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool. 1879, 211-246.

H. 16224
Wauters (**A.J.**). Les précurseurs de Rubens. 6 pp.
- In: *Wauters (A.J.)*. La peinture flamande. 1883, 193-198.
H. 13439[9]

g. *Leerlingen, medewerkers en tijdgenooten van Rubens.*

A.
Michiels (**Alfred**). Rubens et l'École d'Anvers. Origine de l'École d'Anvers. Les maîtres de Rubens. Pierre-Paul Rubens, Van Dyck, Jordaens, Snyders, les trois Teniers, Diepenbeck, Van Thulden, Quellyn le Vieux, Jean van Hoeck. Autres élèves de Rubens. Ses antagonistes: les conservateurs; les révolutionnaires. Ses imitateurs. L'École de Rubens à la seconde génération. Artistes de divers genres formés par le grand homme. Paris, A. Delahays. 1854.
[IV] + IV + 57 6 pp. 8°.
H. 15590

Michiels (**Alfred**). Rubens et l'Ecole d'Anvers. 4e éd. rev. et augm. Paris, H. Loones. 1877. VII + 379 pp. 8o. H. 15559

Rooses (**Max**). Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kunst. Antwerpen, Wed. de Backer; Gent, A. Hoste. 1884. [II] + 134 blzn. 8o pltn. facs.
H. 19029

Siret (**Adolphe**). Raphaël et Rubens et les peintres de leur école. Gand, de Busscher frères. 1849. [IV] + 68 pp. 8o.
H. 15767 - Extr. des Ann. de la Soc. roy. des beaux-arts et de littérature de Gand.

B.

Bertolotti (**A.**). P.-P. Rubens, Corneille de Wael, Jean Roos, Antoine van Dyck. Lettres et renseignements inédits. 20 pp.
- In: Bull. Rubens... III. 1888, 197-216.
H. 19951[3]

Boussard (**F**[**rançois**] **J**[**oseph**]). Préface historique sur la découverte du ms. épistolaire relatif à la correspondance entre P.-P. Rubens et un abbé de Gembloux [-Ch. R. d'Ursel]. 6 pp.
- In: *Rubens (P.-P.*). Les leçons de P.-P. Rubens,... 1838, 17-22.
H. 150
- Cf.: *Quérard (J.M.).* Les superchéries Iitt. dévoilées. III, 471.

Cuyck (**H. van**). Nikolaas Rockox, de Jongere, burgemeester van Antwerpen in de XVIIe eeuw [: Nikolaas Rockox, de Jongere en Petrus Paulus Rubens]. 7 blzn.
- In: Ann. d'archéologie de Belgique. 1881, 370-376.
A. 8822

D[**uyse**] (**Pr**[**udens**] **van**). Quinet en Rubens. 1 blz.
- In: De Eendragt, 25 Nov. 1855, 49.
B. 9037

Feyer (**F.M.G. de**). Rembrandt en Rubens. 7 blzn.
- In: Gentsche Studentenalmanak, uitgeg. door het taalminnend Studentengenootschap ‘'t Zal wel gaan’. 1895... [1894], 9-15.
C. 18342

Fierens-Gevaert ([**Hippolyte**]). Rubens et son école. Etude. 116 pp.
- In: Trésor de l'art belge au XVIIe siècle. I. 1912, 9-124.
H. 32784

Génard P[**ieter**]). Petrus Paulus Rubens en Willem Panneels. 4 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn. I. 1882, 220-223.
H. 19551[1]

Gillet (**Louis**). Les contemporains de Rubens. 15 pp.
- In: La peinture. XVIIe et XVIIIe siècles. 1913, 87-101.
H. 40914[7]
Havard (**Henry**). Rubens et Duquesnoy. 2 pp.
- In: *Havard* (*H.*). La terre des Gueux. 1879. 379-380.
K. 27061
Havard (**Henry**). L'école flamande du XVIIe siècle. 8 pp.
- In: Musée (Le) d'art. [I], 217-224.
H. 51761[I, 6]
Havelaar (**Just**). Rubens, Van Dyck en Jordaens. 20 blzn.
- In: Onze Eeuw. 1910. IV, 435-454.
B. 39684
Holterhoff (**Bernard**). Les contemporains et les successeurs de Rubens. 32 pp.

- In: *Holterhoff* (*B.*). Histoire de la peinture en Belgique.
H. 53493
Justi (**Carl**). Rubens und der Cardinal Infant Ferdinand. 18 blzn.
- In: Zeitschrift für bildende Kunst. 1880, 225-234, 261-269.
H. 12736
Maeterlinck (**Louis**). Le siècle de Rubens. 15 pp.
- In: L'art et les artistes. 1911, 241-256.
H. 22460
Michiels (**Alfred**). L'école d'Anvers.
- In: *Michiels* (*A.*). Histoire de la peinture flamande. VII-IX. 1868-1874.
H. 12307
Michiels (**Alfred**). L'École de Rubens à la seconde génération. Fragment. 18 pp.
-: Rev. de Belgique. 1870. I, 41-58.
C. 12943
Neefs (**Emmanuel**). Sculpteurs malinois du XVIIe siècle[: Luc Fayd'herbe et P.-P. Rubens]. 5 pp.
- In: Messager des sciences historiques... 1875, 165-166, 176-177, 197.
B. 644
Oldenbourg (**Rudolf**). Jan Boeckhorst und Rubens. 13 blzn.
- In: Jahrbuch der kön. preussischen Kunstsamml. XXXVI. 1915, 162-174.
H. 18216
Planche (**Gustave**). A propos de Véronèse et de Rubens. Avec une lettre du c^te^ de Nieuwerkerke. 6 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1854, VIII, 834-839.
B. 17492
Rooses (**Max**). Rubens' school. 26 blzn.
- In: *Rooses* (*M.*) Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool. 1879, 395-520.

H. 16224

Rooses (**Max**). De historieschilders uit Rubens' tijd. 57 blzn.
- In: *Rooses (M.).* Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool. 1879, 521-577.

H. 16224
Rooses (**Max**). Petrus-Paulus Rubens en Balthasar Moretus. Met pltn. 121 blzn.

- In: Rubens-Bulletijn. I. 1882, 203-219, 275-299; II. 1883, 48-80, 125-176-211.

H. 19551[1-2]
Rooses (**Max**). De Antwerpsche schilderschool tot aan den dood van Rubens. Een paar voordrachten, gehouden op de twee zondagen, welke de Rubensfeesten in Augustus 1877 voorafgingen.
- In: De Toekomst. 1884, 17-24, 65-68, 134-138, 176, 228-232, 294-296.
B. 11346
Rooses (**Max**). De opvolgers van Rubens.
- In: De Toekomst. 1884, 393, 442-447, 483-486, 550-555, 584-587.
B. 11346
Rooses (**Max**). Pierre-Paul Rubens et Balthasar Moretus. 20 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 207-226.
H. 20823
Rooses (**Max**). Trois pages d'histoire rubénienne: L'homme en costume oriental du Musée de Cassel. Le portrait de Jean Brant à la Pinacothèque de Munich. Le donateur du Martyre de saint André à l'Hospice des Flamands à Madrid. 16 pp.
- In: Acad. roy. de Belgique. Bull. de la Classe des lettres et des sciences morales et politiques et de la Classe des beaux-arts. 1900, 252-267.
A. 273
Rooses (**Max**). Rubens en Ophovius. 3 blzn.
- In: Rubens-Bulletijn.., V. 1910, 161-163.
H. 19951[5]
Sancho. Van Dyck et Rubens.
- In: Le Matin, 23 mars 1899.
K. 31282[4]
Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV, 191.
Seghers (**Gustaaf**). Rubens en Vondel. 22 blzn.
In: Nederl. Dicht- en Kunsthalle. 1883-1884, 670-691.
B. 17530
Waagen (G.F.). Les contemporains et les élèves de Rubens. 77 pp.
- In: *Waagen (G.F.).* Manuel de l'histoire de la peinture. II. 1863, 218-294.
H. 11621[2]

Wauters (**A.J.**). Van Dyck et les élèves de Rubens. 25 pp.
- In: *Wauters (A.J.).* La peinture flamande. 1883, 220-244.
H. 13439[9]

h. *Graveerders en teekenaars naar Rubens.*

A.
Basan (**F.**). Catalogue des estampes gravées d'après P.P. Rubens avec une méthode pour blanchir les estampes les plus rousses, & en ôter les taches d'huile.
Nouv. éd. corr... Paris, De Lonnel... 1777. [IV] + LX + 260 pp. 8°.
H. 142

B.
Hymans (**Louis**). Les graveurs de Rubens. 14 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, savie et ses oeuvres... [1889], 234-247.
H. 20823
Hymans (**Henri**). Sur une gravure d'après Rubens non décrite. Avec pl. 8 pp.

- In: Ann. de l'Acad. roy. d'archéologie de Belgique. 1907, 267-274.
A. 8822
Hymans (**Louis**) Rubens et la gravure sur bois. 10 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et des oeuvres... [1889], 248-257.
H. 20823
Teekening (**Over de**) **naer Rubens' Afneming van het kruis,** door F. Wagner].
1 blz.
- In: De Eendragt, 7 Jan. 1855, 64.
B. 9037

VI. Rubens in de literatuur.

a. *Proza.*

1. Nederlandsche taal.

B.
B.L. Een onechte Rubens. Een kunsthistorische schets. 10 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1874, 337-346.
B. 13821

Rubens in een klooster. 4 blzn.
- In: De School- en Letterbode. 1844, 69-72.
B. 8496
Sleeckx (**D**[**omien**]). Schilderslegenden. 4 blzn.
- In: *Sleeckx* (*D.*). De straten van Antwerpen. 4e dr. II. 1878, 192-195.
C. 17971

2. Fransche taal.

Berthoud (**S. Henry**). Pierre-Paul Rubens. I-II. Bruxelles, Soc. belge de librairie... 1840. 2 t. en 1 vol. 8o.
I. [IV] + 266 pp.
II. [IV] + 257 pp.
C. 154
Berthoud (**S. Henry**). Les femmes des Pays-Bas et des Flandres: Les filleules de Rubens. Des cheveux blonds à une fenêtre. Joanna de Lewarden. La chanteuse de Rotterdam. Paris, Garnier frères. 1862. [IV] + 455 pp. 8o.
C. 25430
Offel (**Horace van**). Le secret de Rubens. [3e mille]. Paris, A. Michel. [1927]. 256 pp. 8o.
C. 57434

b. *Poëzie.*

1. Nederlandsche taal.

A.

H[asselt] (**C[opes**] **v[an**]). Aan Antwerpen. [Z.p.n.j.]. 2 blzn. 8o.
C. 57693
Immerzeel, Jr. (**J[ohannes**]). Nederland, één en onverdeelbaar in kunsten en letteren. Toast. [Z.p.n. dr.], 1840. 2 blzn. 8o.
C. 57700
Koninck (**L[odewijk**] **de**), Galerij van vaderlandsche tafereelen, opgehangen rond de wieg van P.P. Rubens, Splichal-Roosen. 1878. VII + 157 blzn. 8o. [23,6 × 15.8].
C. 16755
Rijswijck (**Th**[**eodoor] van**). Rubens en Van Dyck of de reis naer Itaelje, eene Brabantsche volksvertelling. Gedrukt voor de leden der Sint Lukas Akademie. Antwerpen. J.P. van Dieren & Cie. 1842. 14 blzn. 8o. front.
C. 27964

Rijswijck (**Th[eodoor] van**). Zamenspraek tusschen Rubens en eenen burger dezer stad; ter gelegenheid der verplaetsing van het standbeeld op de Groenplaets. Een gedicht voor het volk. Antwerpen, J.P. van Dieren en Cie. 1843. 12 blzn. 8°.
C. 27963

B.

Ackere (**Maria van**)**, geb. Doolaeghe**. Rubens' oude dienstmeid (Historisch). 2 blzn.
- In: *Ackere* (*M. van*), geb. *Doolaeghe.* Jongste dichtbundel... 1884, 169-170.
C. 19600

Bie (**Cornelis de**). Petrus Paulus Rubbens, edel schilder van Antwerpen. Met portr. 4 blzn.
- In: *Bie* (*C. de*). Het gulden cabinet vande edel vry schilderconst... 1661, 56-59.

C. 131

Cort (**Frans de**). Aan Antwerpen. Met portr. van J.P. Rubens. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1877, 88-89.
B. 19849
- Opgelegd koor voor den wedstrijd van samenzang tijdens de Rubensfeesten. Getoonzet door P. Benoit.

Duyse (**Prudens van**). Op de plaetsing van Rubens standbeeld. 3 blzn.
- In: *Duyse (P. van).* Vaderlandsche poëzy. II. 1840, 183-185.
C. 1671

Duyse (Prudens van). Rubens. 14 blzn.
- In: *Duyse (P. van).* Vaderlandsche poëzy. III. 1840, 49-62.
C. 1671

Duyse (Prudens van). Rubens, 1 blz.
- In: *Duyse (P. van).* Vaderlandsche poëzy. III. 1840. 64.
C. 1671

Duyse (**Prudens van**). Rubens en zijn berispers. 5 blzn.
- In: *Duyse (P. van).* Vrolijkheid. Poëzie... 1853, 52-56.
C. 40846

Duyse (Prudens van). Rubens grafkelder geopend. October 1855. 5 blzn.
- In: *Duyse (P. van).* Nagelaten gedichten... I. 1882, 110-114.
C. 17564[1]

Duyse (Prudens van). Rubens' afdoening van 't Kruis. 6 blzn.
- In: *Duyse (P. van).* Nagelaten gedichten... IV. 1883, 2-7.
C. 17564[4]
Hoeck (**M. van**). Rubens op 't Groen Kerkhof. 1 blz.
- In: Dietsche Warande en Belfort. 1919, 212.
B. 19849
Immerzeel [**Jr.**] (**J**[**ohannes**]). Bij het ontvangen van den gouden eerepenning, door de Antwerpsche Rederijkkamer De Olijftak, toegekend aen myne lofrede op Rubens. 2 blzn.
- In: Stukken (Bekroonde) door... De Olijftak, ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het Standbeeld van P.P. Rubens... 1840, 59-60.
C. 146
Karsman (**Jacob**). Onder het borstbeeld van P.P. Rubens. 1 blz.
- In: *Karsman (J.)* Gedichten. 1884, 61.
C. 19936
Laet (**Johan Alfried de**). Aen Rubens. 1 blz.
- In: *Laet (J.A. de).* Gedichten... 1848, 53,
C. 17137
Maesen (**M**[**arten**] **J**[**acob**] **vander**). Ter inhuldiging van P.P. Rubens' borstbeeld door de Maetschappij der Kunstvrienden, en geplaetst in den hof van het Museum, den 19 November 1816. 4 blzn.
- In: Antwerpschen Almanak van Nut en Vermaek voor het jaer 1817;... [1816], 69-72.
C. 1654
Moens (**Petronella**). Antwerpen verheerlijkt door de groote mannen, die het heeft voortgebragt. 15 blz.
- In: Stukken (Bekroonde) door De Olijftak, ter gelegenheid van de plegtige inhuldiging van het standbeeld van P.P. Rubens... 1840, 37-51.
C. 146
Montagne (**V**[**ictor**] **A**[**lexander**] **dela**). Aan Rubens. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1877, 65.
B. 19849
Nierstrasz, Jr. (**Johan Leonhard**). Rubens. 3 blzn.
- In: Nederl. Dichterhalle. Bloemlezing... door J.F.J. Heremans. I. 1858, 240-242.

G. 24451[32]
Oever (**Karel** v**an den**). Petrus Paulus Rubens. 5 blzn.
- In: Vl. Arbeid. 1912, 179-183.
B. 22862
Piek (**André**). Aan Antwerpen. Tijdens het 3de Rubens-Eeuwfeest.
- In: De Vl. Kunstbode. 1877, 401.
B. 13821
Rijswijck (**Jan van**). [**1818-1869**]. Brief van Rubens aan de regering van Antwerpen.

- In: *Rijswijck* (*J. van*). Politieke zweepslagen of verzameling uit de geestige hekelrijmen 1861, 55-62. C. 3342; Dichten prozawerken uitgeg. door M. Rooses. II, 885, 207-211.
C. 21501
- Overdr. uit: De Grondwet, 22 Januari 1858.
- 1856.
Rijswijck (**Jan van**). [**1853-1906**]. Rubens en de Vlaamsche School herdacht, ter gelegenheid van het III[e] eeuwfeest des onsterfelijken Meesters. 1577-1878.

- In: De Koophandel, 17 Augustus 1877; *Rijswijck (J. van)*. Geschriften, redevoeringen en brieven... I. 1908, 11-16.
C. 22998[1]
Someren (**R**[**eyner**] **H[endrik] van**). De lof van Petrus Paulus Rubens, 7 blzn.

-: Gedichten en verhandelingen van het Kon. Genootschap van tael- en dichtkunde te Antwerpen. 1825, 211-217.
A. 270
Stoops (**Alex**.). Rubens' geboorte herdacht. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1877, 92.
B. 19849
- Cantate getoonzet door E. Wambach en uitgevoerd tijdens de Rubensfeesten in den Katholieken Kring te Antwerpen.
Weerdt (**Andreas de**). Rubens, Van Dyck et ceterae. 3 blzn.
- In: *Weerdt (A. de.)*. Zevende reeks nieuwe liedjes... 1873, 29-31.
C. 21290
Weerdt (**Ernest de**). Rubens. 1 blz.
- In: *Weerdt* (*E. de)*. Uit de eenzaamheid. 1914, 59.
C. 30805
Willems ([**Jan**]**-Frans**). Rubens. Ode. 4 blzn.
- In: Antwerpschen Almanach van Nut en Vermaek voor het jaer 1817... [1816], 66-69.
C. 1654
Willems ([Jan]-Frans). Aen Antwerpen ter feestviering van Rubens. 5 blzn.
- In: Hulde der letterkundigen van Antwerpen aen P.P. Rubens... 1840, [127-131].

B.(C.) 37789
Willems (**J**[**an**] **F**[**rans**]**).** Aen de stad Antwerpen, ter feestviering van Rubens, in het jaer 1840. 2 blzn.
- In: Nederduitsch letterkundig Jaerboekje voor 1841, 89-90.
C. 1699[8]

2. Fransche taal.

A.

Hymne imprimé sur le char d'imprimerie à l'honneur de Rubens, le 24 août 1840. [Anvers, 1840]. 1 f.
C. 57699

Marcellis (**Charles**). Aux Anversois. Liège, Riga. 1840. 11 pp. 8°.
C. 57696

Modave (**J**[**ean**] **G**[**eorges**]). Eloge de Rubens à l'occasion de l'inauguration de sa statue sur la place de Sainte-Walburge à Anvers. Liège, Jeunehomme frères. 1840. 12 pp. 8°
C. 57682

Rutgeers (**Louis Joseph Napoléon Marie).** Eloge en vers de Pierre Paul Rubens. Pièce couronnée par la Soc. roy. des sciences, lettres et arts d'Anvers à l'occasion de la fête bisséculaire et de l'inauguration de la statue de P.P. Rubens, le 15 août 1840. Anvers, J. Jouan. 1840. [V] + 12 + [VII] pp. 8°
C. 158
- Avec une lettre autogr. de l'auteur.

Rutgeers (**L**[**ouis**] **J**[**oseph**] **N**[**apoléon**] **M**[**arie**]). Eloge en vers de Pierre Paul Rubens. Pièce couronnée par la Soc. roy. des sciences, lettres et arts d'Anvers à l'occasion de la fête bisséculaire et de l'inauguration de la statue de P.P. Rubens, le 15 août 1840. Bruxelles, A. Labroue et Cie. 1854. 24 pp. 4°.
C. 24875

B.

Dubois (**Eugène**). Invocation à Rubens. 1 p.
- In: *Dubois (E.).* OEuvres complètes... I. 1873, 193.
C. 14607[1]

Geelhand (Louis Adolphe). Pierre-Paul Rubens. 14 pp.
- In: *[Geelhand (L. A.)].* Les gloires du pays,... par L. Schoonen. 1843-44, 365-378.
C. 9616

Le Mayeur ([**Adrien Jacques Joseph**]). [Rubens]. 2 pp.
- In: *Le Mayeur ([A.J.J.]).* La gloire belgique,... II. 1830, 5-6.
C. 9439

Potvin (**Ch**[**arles**]). Rubens - 29 juin 1877 17 pp.
- In: Revue de Belgique. 1877. II, 324-340.
B. 12943

Verhaeren (Émile). Aux Flamandes de Rubens. 1 p.
- In: La jeune Belgique. 1881-1882, 205.
C. 17897
Verhaeren (Émile). Rubens. 5 pp.
- In: Groot Nederland. 1907. I, 129-133.
B. 22293

c. *Tooneel.*

1. Nederlandsche taal.

A.

Bergen (**Edward van**). Rubens' jeugd. Tooneelschets in een bedrijf. 's Gravenhage, J. Ykema. 1877. 32 blzn. 8°.
C. 21337
Brée (Matthys I[**gnatius**] **van).** Brouwer's gevangenis op het Kasteel van Antwerpen. Blijspel met zang in een bedrijf door wijlen M.I. van Brée,... uitgeg. door E. Rosseels. Antwerpen, J. van Ishoven [&] J.B.F. Verstrepen. 1849. 35 blzn. 8°.
C. 10139
Duyse (**P**[**rudens**] **van**). Rubens menschlievendheyd. Oorspronkelijk tooneelspel met zang, in drie bedrijven en zes tafereelen. Antwerpen, Gebr. Dewever. 1840. [IV] + 86 blzn. 8°.
C. 57677
Lattin (Gust[**aaf**] **de) en Laer** (**Frans van**). 67269. Antoon van Dyck. Tooneelspel in 5 bedrijven, 6 tafereelen... Antwerpen, L. dela Montagne. 1899. [IV] + 96 + XV blzn. 8°.
C. 22068
Rosseels (**Emm**[**anuel**]). Adriaan Brouwer, zangspel. Antwerpen, C.H. Schetsberg. 1861. 53 blzn.
C. 11288

2. Fransche taal.

A.

[**Geelhand (Louis Adolphe)**]. Rubens et van Dyck à Saventhem. Comédie-vaudeville en deux actes, par L. Schoonen, représentée pour la première fois au Théâtre Roy. du Parc, le 25 janvier 1845. Bruxelles, D. Raes. 1845. 44 + [IV] pp. 8°.
C. 8870
- Pour le nom de l'auteur, cf.: Bibliogr. nat. II, 106; III, 394.

Potvin (Ch[arles]). La mère de Rubens. Drame en cinq actes, en vers. Bruxelles [&] Leipzig, Merzebach & Falk. 1876. 80 pp. 8°.
C. 16168

- Werd herdr. in: *Potvin (C.).* Essais de littérature dramatique en Belgique, 1e sér. Drames historiques. 1880, 327-404. C. 17476.
Schollaert (**François**). Rubens et Van Dyck. Comédie en un acte et en vers. Anvers, L.J. de Cort. 1840. 90 pp. front. C. 152
Stupuy (**H**[**ippolyte**]**).** Rubens, ou la jeunesse de Van Dyck. Pièce en trois actes en vers, représentée pour la première fois au Théâtre Roy. des Galeries Saint-Hubert, le 13 mars 1857. Bruxelles, Libr. internationale 1857. [X] + 77 pp. 8o.
C. 10896
Tétet-Arbeltier. L'apothéose de Rubens. Cantate, en tableaux et scènes lyriques... Anvers, Ve L.-P. de Lacroix. 1840. 16 pp. 8o.
C. 57691

d. *Mengelingen.*

A.
Album. Album en l'honneur de Rubens. [Prospectus. Anvers, 1840]. 4 pp. 4o.

B. 57701
- Avec une lettre autogr. de l'avocat L. Jacobs, concernant l'Album ms. de Rubens, et une carte d'entrée spéciale.
Hulde der letterkundigen van Antwerpen aen P.P. Rubens. [Met teekn. door W.J. Vertommen, J. Sevrin en L. Carolus. Antwerpen]. 1840, 115 ffnc. 4o
B[C]. 37789
- Bevat o.a.: *Willems* (*[J.]-F.).* Aen Antwerpen ter feestviering van Rubens.
- Dit hs. was de bijdrage der Antwerpsche Vlaamsche schrijvers. aan de laterij-tentoonstelling, ingericht om de kosten te dekken voor het vervaardigen van den ‘Rubenswagen’ naar een teek. van dezen meester, ter gelegenheid van het tweehonderdjarig jubelfeest van zijn afsterven.

VII. Rubens in de muziek.

B.
Benoit (**Peter**). In den Haag. Uitvoering der Rubens-cantate, op 30 Mei 1878. Brief aan A.J. Cosyn. 9 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1878, 324-332.
B. 13821
Keurvels (**Edward**). De Rubens-Cantate van Peter Benoit, 10 blzn.

- In: De Eendracht. 1877, 17-18, 41-43, 52-54, 59-60.
B. 9037

Marteau (**W. de**). 25e verjaardag der inhuldiging van Rubens' Standbeeld, te Antwerpen. Cantate. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1865, 113.
B. 10930
Rubens-Cantate (**De**). in Holland. Uitvoering te 's Gravenhage, op 30 Mei 1878. 3 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1878, 305-307.
B. 13821
Vrye (**H. de).** Benoit's Rubens-Cantate. 4 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1877, 423-426.
B. 13821

VIII. Verzamelingen en tentoonstellingen

A.

Catalogue de la plus précieuse collection d'estampes de P.P. Rubens et d'A. Van Dyck, qui ait jamais existé, tant pour la beauté des épreuves que pour la rareté des pièces qui s'y trouvent, et qui sont unique dans leur genre, etc. Le tout recueilli avec beaucoup de fraix et de soins, par messire Del-Marmol, en son vivant conseiller au Conseil Souverain de Brabant; Précédé du catalogue des tableaux, dessins, sculptures et autres objets rares, lesquels ont été trouvés à la mortuaire du fameux peintre, le chevalier P.P. Rubens, l'an 1640, orné de son portrait. [S. l.], 1794. 16 + 180 pp. 8o.
H. 11626
Catalogue des ouvrages de peinture, sculpture, architecture, gravure, dessin et littérature, exposé au salon de l'Album en l'honneur de Rubens, à Anvers. Ibid., L.J. de Cort. 1840. 56 pp. 8o.
H. 57695
- 2 ex.; Au 1er ex. est joint: Exposition Album en l'honneur de Rubens. Tirage au sort des objets exposés. [Liste des] numéros sortis. 2e ex. Avec suppl. ms. de 4 pp.
Catalogue of the works of art in the possession of Sir Peter Paul Rubens, at the time of his decease; together with two letters from Sir Balthazar Gerbier, and a facs. of an original unpublished letter from himself. 2d ed., enlarged. For private circulation. [Privately printed by D. Turner. Yarmouth, Sloman]. 1839. [IV] + IV + 22 blzn. 8o.
H. 157
Exposition de tableaux et d'objets d'art anciens ouverte, à l'occasion du 3me centenaire de Pierre-Paul Rubens sous le patro-

nage de la ville d'Anvers dans les salons d'exposition, rue de Venus, par la Soc. roy. pour l'encouragement des beaux-arts avec le concours de divers amateurs le 19 août 1877. Catalogue. Anvers, J.-E. Buschmann. [1877]. 153 pp. 8°.
H. 18922
- Tiré à 50 ex.

Exposition de tableaux et d'objets d'art anciens ouverte, à l'occasion du 3me centenaire de Pierre-Paul Rubens, sous le patronage de la ville d'Anvers dans les salons d'exposition, rue de Venus par la Soc. roy. pour l'encouragement des beaux-arts avec le concours de divers amateurs, le 19 août 1877. Catalogue.... Anvers, J.-E. Buschman. [1877]. 155 pp. 8°.
H. 57704

L'OEuvre de P.P. Rubens. Catalogue de l'exposition, organisée sous les auspices de l'Administration communale d'Anvers par l'Acad. d'archéologie de Belgique. Gravures, photographies, dessins, documents, etc. 2e éd. Anvers, G. van Merlen. 1877. XVI + 197 pp. 8°.
H. 18921

Rooses (**Max**). Catalogus van Rubens' werken in gravuur en fotografie tentoongesteld in het Museum van Schoone Kunsten te Antwerpen. Ibid., J.E. Buschmann. 1890. 170 blzn. 8°.
H. 24360

Rooses (**Max**). Catalogue de l'oeuvre de Rubens en gravure et en photographie exposé au Musée des Beaux-Arts à Anvers. Ibid., J.E. Buschmann. 1890. 162 pp. 8°.
H. 24360bis

Smith (**John**). A catalogue raisonné of the works of the most eminent dutch, flemish, and french painters; in which is included a short biographical notice of the artist, with a copious description of their principal pictures; a statement of the prices at which such pictures have been sold at public sales on the continent and in England; a reference to the galleries and private collections in which a large portion are at present; and the names of the artist by whom they have been engraved; to which is added, a brief notice of the scholars and imitators of the great masters of the above schools. II. [Rubens]. London, Smith and son, 1830. VIII + LXII + 420 blzn. 8°.
H. 16948

Tentoonstelling van oude schilderijen en andere kunstgewrochten ter gelegenheid van P.P. Rubens' 3e eeuwfeest on-

der bescherming van de stad Antwerpen geopend in de zalen der Venusstraat door de Kon. Mij. ter aanmoediging der schoone kunsten met medewerking van liefhebbers, den 19n Augustus 1877. Catalogus... Antwerpen, J.-E. Buschmann. [1877]. 155 blzn. 8o.
H. 18569
Voorhelm Schneevoogt (C.G.). Catalogue des estampes gravées d'après P.P. Rubens, avec l'indication des collections où se trouvent les tableaux et les gravures. Haarlem, Loosjes. 1873. VIII + 256 pp. 8o.
H. 14550

B.
Binyon (Laurence). Catalogue du duc de Buckingham (1635). - In: Rubens-Bulletijn... V. 1910, 277-278.
H. 19951[5]
[Exposition (L') des gravures d'après les oeuvres de Rubens]. - In: Le Précurseur. 2 juillet 1877.
K. 31282[4]
Cf.: Miscellania Antverpiana. IV. 25-26.
Lambotte (Paul). Tentoonstelling van werken van Vlaamsche en Belgische meesters te Londen. II. Rubens en zijn tijdgenooten. Met pltn. 2 blzn. - In: Onze Kunst. 1906. II, 98-99.
B. 10930bis
Michiels (Alfred). Catalogue des tableaux et dessins de Rubens avec l'indication des endroits ou ils se trouvent. Paris, A. Delahays. 1854. [IV] + 51 pp. 8o.
H. 15590bis
Rooses (Max). De Vlaamsche kunst in de 17**e** eeuw tentoongesteld in het Jubelpaleis te Brussel in 1910 [: Rubens, Van Dyck, Jordaens]. Met pltn. - In: Onze Kunst. 1911. I, 1-12, 41-49
B. 10930bis
Siret (Adolphe). Catalogue complet des oeuvres connues de P.P. Rubens avec l'indication des musées et des églises où elles se trouvent et celle des artistes qui les ont gravées. 30 pp. - In: *Siret (A.).* Dict. historique des peintres de toutes les écoles... 2e éd.... 1866, 782-811.
H. 12226
Wauters (A[lphonse] J[ules]). Le siècle de Rubens et l'exposition d'art ancien. - In: Rev. de Belgique. 1910. II, 193-210, 312-326; III, 57-76.
C. 12943

IX. Het land van Rubens.

A.

Busken Huet (**C**[**oenraa**]**d).** Het land van Rubens. Belgische reisherinneringen. Amsterdam, J.C. Loman Jr. 1879. VIII + 421 blzn. 4°
K. 16859

Cosyn (*Arthur*). Au beau pays de Rubens et de Teniers. (Elewyt, Peuthy, Eppeghem, Perck, Bergh). Bruxelles, F. van Buggenhoudt. 1923. 84 pp. 8° reprod.
H. 370161[]
- Publ. du Touring Club de Belgique. [].

X. Rubensfeesten in 1827, 1840 en 1877.

A.

B[**ruyn**] (**M**[**arius**] **D**[**idericus**] **d**[**e**]**).** Algemeene historische feestwijzer voor het tweede eeuwfeest ter eere van Petrus Paulus Rubens, door M.D.d.B. Antwerpen, L.J. de Cort. 1840. 96 blzn. 8° front.
K. 57683
- Voor den naam van den schrijver, cf.: *Doorninck (J.I. van*). Vermomde en naamlooze schilders... I, 391.
- Op schutbl.: Het feestvierend Antwerpen.

Chatenay (Eugène de). Anvers. Guide du voyageur, augmenté de la Vie de Rubens, d'un Programme des fêtes, d'un Catalogue critique et raisonné de l'Exposition de peinture et du Tableau des nouvelles heures des départs. Bruxelles, E. Landoy. 1840. [IV] + 68 pp. 8°.
K. 57678

Festival musical à l'occasion de la fête bisséculaire de P.P. Rubens. Programme du 18 et 19 août 1840. [Anvers], Ancelle. [1840]. 35 pp.
K. 57692

Stad Antwerpen. Groote gemeentefeesten ter gelegenheid van de 300ste verjaring der geboorte van P.P. Rubens van 17 tot 27 Augusti 1877. 24 blzn. 8°.
K. 20554

Dupont (J[**oseph**]). Rubens-Guide. Guide complet de l'étranger à Anvers. Monuments, statues, musées, collections particulières, cercles, théâtres, bals publics, skating-rink, ateliers d'artistes, environs, promenades, trams voitures de place, hôtels, cafés, restaurants, etc. Biographie de P.P. Rubens. Programme complet des Fêtes de Rubens. Anvers, J. Theunis. [1877]. 192 pp. 19°.
K. 20540

Gaedertz (Theodor). Rubens und die Rubensfeier in Antwerpen. Leipzig, W. Engelmann. 1878. [IV] + 42 blzn. 8°.
K. 19633

B.

Cornelissen (**N.**). Fêtes de Rubens. Une leçon de style lapidaire. - In: Le Précurseur, 15 août 1877.
K. 31282[4]
Cf: Miscellanea Antverpiana. IV, 44-45.
Cosyn (A[**uguste**] **J**[**oseph**]). Herinneringen aan de Rubensfeesten. 8 blzn.
- In: De Banier. 1877. III, 312-319.
B. 15245
Cosyn (A[uguste] J[oseph]). Rubens derde eeuwfeest. Antwerpen, 18 tot 28 Augusti, 1877. 9 blzn.
- In: De Vl. Kunstbode. 1877, 417-422, 461-463.
B. 13821
- Overdr. uit: Het Nieuws van den dag, 22 Aug.-3 Sept. 1877.
Génard (P[**ieter**]**).** 300ste verjaardag van P.P. Rubens' geboorte. 2 blz.
- In: De Vl. School. 1875, 166-167.
B. 10930
Herinnering aan de Antwerpsche Rubensfeesten van 1877. Met ill. 2 blzn.
- In: De Vl. School. 1884, 165-166.
B. 10930
Keurvels (Hendrik). Rubensfeesten. 5 blzn.
- In: De Eendracht. 1877, 49-52, 60-61.
B. 9037
Prachtwagen van Rubens. 1 blz.
- In: De Eendracht, 12 Juli 1877, 7.
B. 9037
Rubensfeesten. 6 blzn.
- In: De Eendracht. 1877, 15-16, 31-32, 43-44.
B. 13821
Rubensfeesten (**De**) te Antwerpen. Met ill.
- In: De Belgische Illustratie, 25 Aug. 1877, 371-374.
B. 13021
Rubensviering in 1827. 2 blzn.
- In: Antwerpsch Archievenblad. 1927, 159-160.
K. 12261
[**Rubensfeesten**.] 9 blzn.
- In: Kunst- en Letter-Blad. 1840, 44, 52, 56, 60, 72, 76.
B. 654
Spilbeeck (**Désiré van)**. Stad Antwerpen. Groote gemeentefeesten ter gelegenheid der 300e geboorteverjaring van P.P. Rubens. Met ill. 18 blzn.

- In: De Vl. School. 1877, 156-158, 180-183, 187-190, 193-200.
B. 10930
Tardieu (Charles). Les fêtes du troisiéme centenaire de Rubens à Anvers. 9 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], 25-33.
H. 20823

XI. Mengelingen.

A.

Erläuterung eines von Peter Paul Rubens an Nicolas Claude Fabri de Peiresc gerichteten Dankschreibens. Nebst einer Kupfertafel. St. Petersburg. Kaiserl. Akad. der Wissenschaften, 1835. 28 blzn. + uitsl. plt. 4°.
H. 57702
- De voortitel luidt: Uber ein Schreiben Rubens' an Peiresc.
- Overdr. uit: Mém. de l'Acad. impériale des sciences de St. Petersbourg. Sciences politiques etc.
Liste de souscription pour le tirage au sort de tous les objets d'art qui composent l'exposition dite Album en l'honneur de Rubens. [Anvers, L.J. de Cort. 1840]. 4 pp. fol.
B. 57702
Liste[**s**] des artistes dont les ouvrages composent l'Album de Rubens, signatures autogr. [Anvers, 1840]. [84] pp. fol.
B. 57703
Oldenbourg (**Rudolf**). Peter Paul Rubens. Sammlung der veröffentlichten oder zur Veröffentlichung vorbereiteten Abhandlungen über den Meister. Hrsg. von W. von Bode. München und Berlin, R. Oldenbourg. 1922. VIII + 220 blzn. 8°

H. 55227
Rooses (**Max**) Etudes rubéniennes. Bruxelles, F. Hayez, 1890. 43 pp. 8°.
Pfl. 565 (23,15)
- Extr. du Bull. de l'Acad. roy. de Belgique. 3e sér. 1887, 369-382; 1889, 348-363; 1890, 483-493.
Rubens-Bulletijn. Jaarboeken der Ambtelijke Commissie ingesteld door den Gemeenteraad der stad Antwerpen voor het uitgeven der bescheiden betrekkelijk het leven en de werken van Rubens. I-V. Antwerpen, [I-III] Wed. de Backer; Brussel, C. Muquardt. [IV:] Wed. de Backer. [V:] J. van Hille-de Backer. 1882-1910. 5 dln. - Bulletin-Rubens. Ann. de la Commission officielle instituée par le Conseil Communal de la ville d'Anvers pour la publ. des documents relatifs à la vie et aux

oeuvres de Rubens. I-V. Anvers. [I-III:] Vve de Backer; Bruxelles, C. Muquardt: [IV:] Vve de Backer; [V:] J. van Hille-de Backer. 1882-1910. 5 vol. 8°.
H. 19951

B.

Alvin (**L**[**ouis**]. Rapport sur le mémoire de concours concernant les influences subies par P.P. Rubens et A. Van Dyck pendant leur séjour en Italie. 8 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1877, 2e sér. t. XLIV, 263-270. A. 273

Codex diplomaticus Rubenianus. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1879, 130.
B. 10930

Correspondance de P.P. Rubens.
- In: Le Matin, 9 déc. 1898.
C. 31282[3]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. III, 238-239.

Jameson ([**A**.]). [Inl. 15 blzn.].
V. *Waagen ([G.F.]).* Peter Paul Rubens,... 1840, V-XIX.
H. 14473

J.K. Jr. Max Rooses' Rubens-boek. 5 blzn.
- In: Elsevier's geïll. maandschrift. 1904. I, 72-76.
B. 22255

Michiels (**Alfred**). Lettre à M. van Camp, rédacteur en chef du journal le Précurseur.
- In: Le Précurseur, 8 août 1877.
K. 31282[4]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV. 41-42.

Nieuwerkerke (**Cte de**). Lettre à G. Planche. 2 pp.
- In: *Planche (G.).* A propos de Véronèse et de Rubens.

[**Rapport de la**] Commission pour réunir l'oeuvre de Rubens en gravure ou en photogravure. 1 p.
- In: Rubens-Bull... IV. 1896, 124.
H. 19951[4]

Rooses (**Max**). Etudes rubéniennes. 41 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 3e sér. t. XIII. 1887, 369-382, t. XVIII. 1889, 348-363, t. XIX. 1890, 483-493.

R[**ooses** (**M**[**ax**]). Rubens' brieven. 1 blz.
- In: De Vl. School. 1888, 81.
B. 10930

Rooses (Max). Varia Rubeniana: Een schilderij aan Rubens toegedicht door Vondel. Het portret van Cornelis Arnoldus aan Rubens toegeschreven. Een schilderij van Adriaan Brouwer

in Rubens' bezit. Frédéric II, roi de Prusse, collectionneur. Littérature. 8 blzn.

- In: Rubens-Bulletijn... IV. 1896, 195-207.
H. 19951
Rooses (Max). Rubens-literatuur: Jacob Burckhardt, Erinnerungen aus Rubens.
- Emile Michel. Rubens, sa vie, ses oeuvres et son temps.
- In: De Vl. School. 1900, 112-113.
B. 10930
Rooses (Max). Table des oeuvres de Rubens mentionnées dans les 5 volumes du Bulletin Rubens. 22 pp.
- In: Bull.-Rubens... V. 1910, 331-352.
H. 19951[5]
Reulens (**C**[**harles**]). Beiträge zur niederländischen Kunstgeschichte von Herman Riegel. Berlin, Weidemann. 1882. 2 vol. 6 pp.
- In: Bull.-Rubens. I. 1882, 247-252.
H. 19551[1]
R[**uelens] (C**[**harles]**). Peter Paul Rubens als Gelehrter, Diplomat, Künstler und Mensch. Ein Characterbild von F. Goeler von Ravensburg. 4 blzn.
- In: Bull.-Rubens,.. II. 1883, 149-152.
H. 19951[2]
Ruelens (**C**[**harles]**). La vie de Rubens par Roger de Piles. 19 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 157-175.
H. 19951[2]
Ruelens (**Charles**). Brieven van Nederlandsche kunstenaars. Met facs. 6 blzn.

- In: De Vl. School. 1888, 81-86.
B. 10930
Siret (**Adolphe**). Rapport sur le mémoire de concours concernant les influences subies par P.-P. Rubens et A. van Dyck pendant leur séjour en Italie. 2 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. 1877, 2e sér. t. XLIV, 270-271.
A. 273
S[**pyers**] (**F**[**rederik**] **A**|**ntoon**]). P.P. Rubens en A. Van Dyck. 1 blz.
- In: Bijdragen der Gazette van Gend voor letteren, kunsten en wetenschappen... 1837, 21.
B. 55776
S[**pyers**] (**F**[**rederik**] **A**[**ntoon**]). Historische levensbeschrijving van Petrus Paulus Rubens,... Door V.G. 2 blzn.
- In: Bijdragen der Gazette van Gend voor letteren, kunsten en wetenschappen... 1838, 83-84.
B. 55776
Stappaerts (**F**[**élix**]), Rapport sur l'OEuvre de P.P. Rubens à Malines par E. Neeffs. 4 pp.
- In: Bull. de l'Acad. roy. des sciences, des lettres et des

beaux-arts de Belgique. 1876. 2e sér., t. XLII, 197-200.
A. 273
Véron (**Eugène).** Avant propos. Introduction 17 pp.
- In: Pierre-Paul Rubens, sa vie et ses oeuvres... [1889], III-XIX.
H. 20823
Walter. Anvers et Rubens.
- In: Le Précurseur, 2 févr. 1876.
K. 31282[4]
- Cf.: Miscellanea Antverpiana. IV, 17-18.

XI. Bibliographie.

B.

Brunet (**Jacques-Charles)**. Pierre Paul Rubens. 3 vol.
- In: *Brunet (J.C.).* Manuel du libraire et l'amateur de livres... IV. 1922, 1442-1444.
B. 48212[4]
Graesse (**Jean George Théodore**). Pierre Paul Rubens. 1 p.
- In: *Graesse (J.G.T.).* Trésor de livres rares et précieux ou nouveau dictionnaire bibliographique... VI, 1e part., 1865, 184.
13894

Addenda.

A.

Anniversaire (Le 300me**)**. de Pierre Paul Rubens. Compte rendu officiel des fêtes organisées par la ville d'Anvers du dimanche 5, jusqu'au lundi 27 août, publié par G. Lagye. Anvers, Mees & Co. 1877, 90 pp. 8o.
H. 57988
Génard (**P**[**ieter**]). Aanteekeningen over den grooten meester en zijne bloedverwanten. Antwerpen, P. Cockx. 1877. 512 blzn. 4o. portr.
H. 17311
Goeler von Ravensburg (**Fr**[**ie**]**dr**[**ich**]). Rubens und die Antike. Seine Beziechungen zum classischen Alterthum und seine Darstellungen aus der classischen Mythologie und Geschichte. Eine kunstgeschichtliche Untersuchung. Mit sechs Tafeln in Lichtdruck. Jena, H. Costenoble. 1882. [XII] + 224 blzn. 8o
H. 19124

B

Album en l'honneur de Rubens. *2* pp.
- In: Messager des sciences historiques de Belgique. 1840, 287-288.
B.V. f. 644
Baudelaire (**Charles**). Les phares. 1 p.
- In: *Baudelaire* (*C.).* Les fleurs du mal... Nouv. éd. 1898, 95.
C. 21797
Beauvois (**Roger**). De l'art et les artistes en Belgique [: Petrus Paulus Rubens].

In: Rev. de Paris. 1735. III, 237-266; IV, 302-333. Passim.
Beetemé (G[uillaume]). Rubens et son école. portr. pl. ill. 61 pp.
- In: *Beetemé (G.).* Anvers, métropole du commerce et des arts... 1886, 143-204.

K. 20072
Beetemé (**G**[**uillaume**]). Rubens et son école. portr. pl. ill. 56 pp.
- In: *Beetemé (G.).* Anvers, métropole du commerce et des arts... 2e éd. I. 1887, 184.
K. 20529[1]
Bergerat (Emile). De l'Escault à l'Amstel et de Rubens à Rembrandt. Lettres belges et néerlandaises. 40 pp.
- In: *Bergerat (E.).* Souvenirs d'un enfant de Paris. III. 1912, 5-44.
C. *2*5576[3]
Berggruen (**Oscar**). **L**' oeuvre de Rubens en Autriche. 45 pp.
- In: L'Art. 1878. II, 153-160; IV, 309-311. 1886 II, 81-88, 101-109.
H. 16891
Bergmann (**Anton**). [Petrus Paulus Rubens].
- In: *Bergmann (A.).* Geschiedenis der stad Lier... 1873, passim.
K. 14626
Carr (**J. Comyns**). Les dessins de Rubens au British Museun. 8 pp.
- In: L'Art. 1877. IV, 265-272.
H. 16891
Cartault (**A**.) L'oeuvre de Rubens au Louvre; la Galerie Médicis, la Kermesse. 8 pp.
- In: L'Art. 1877. III, 317-324.
H. 16891
Cartault (**A**.) L'oeuvre de Rubens au Louvre. 8 pp.
- In: L'Art. 1882. IV, 21-28.
H. 16891
Collin de Plancy (J[**acques**]). Rubens chez Velasquez. 15 pp. In: *Collin de Plancy (J.).* Légendes des artistes... 1842, 33-47.
C. 57973
Coremans (**[Victor-Amédée-Jacques-Marie])**. Rubens est né à Cologne. 16 pp.

- In: Rev. d'histoire et d'archéologie. 1860, 376-391.
B. 11273
Ecoles allemande, **flamande et hollandaise**. [: Petrus Paulus Rubens]. 2 pp.
- In: Rev. britannique. 1861. III, 221-222.
B. 641
- Overdr. uit Quarterly Review.
Epée (L') de Rubens, avec pl. 2 pp.
- In: Rev. de Bruxelles, août 1840, 88-89.
B. 651
Flament (**Albert**). Tableaux de Belgique: Rubens. 3 pp.
- In: La Rev. de Paris, 1 juillet 1927, 226-229.
B. 22310
Foppens (**Joannes Franciscus**). Petrus Paulus Rubens. Met portr.
- In: *Foppens (J.F.).* Bibliotheca Belgica,... II. 1739, 1006-1007.
A. 85
Génard (**P[ieter]**), [Petrus Paulus Rubens]. 9 pp.
- In: *Génard (P.).* Anvers à travers les âges... [II. 1892], 583-591.
K. 20996[2]
Gens (Eugène). Petrus Paulus Rubens. 9 pp.
- In: *Gens (E.).* Histoire de la ville d'Anvers... 1861, 588-596.
K. 11301
Hasselt (**André van**). Histoire de la vie et des ouvrages de Pierre-Paul Rubens. 223 pp.
- In: Rev. de Bruxelles, juin 1840, 99-189; juillet 1840, 1-133.
B. 651
Hasselt (**André van)**. Albert Dürer. A propos de son voyage en Belgique. [: Van Eyck et Rubens]. 3 pp.
- In: Rev. de Bruxelles, octobre 1838, 82-84.
B. 651
Hugo (**Victor).** Lettres du 22 août 1837. 13 pp.
- In: *Hugo (V.*). OEuvres inédites. En voyage. France et Belgique. 8e éd. 1892, 117-129.
C. 17597
Hymans (Henri). Les graveurs de Rubens. 9 pp.
- In: L'Art. 1877. III, 224-233.
H. 16891
Hymans (**Henri**). Rubens et la gravure sur bois. 7 pp.
In: L'Art. 1884. II, 53-59.
Jouret (**Théodore**). L'oeuvre de Rubens à l'Ermitage impérial de Saint-Pétersbourg. 8 pp.
- In: L'Art. 1878. I, 217-224.
H. 16891
Leclercq (**Emile**). Histoire de la peinture: Rubens et l'école d'Anvers. 13 pp.
- In: Patria Belgica. Encyclopédie nationale... publ. sous

la direction de E. van Bemmel... III. 1875, 627-639.
C. 15229[3]
Lemonnier (**Camille**). Rubens en Jordaens te Dresden.
In: Kunst en Leven. I. 1902-1903, 15-20.
Lemonnier (Camille). La Pêche miraculeuse et l'Adoration des mages, de Rubens. 3 pp.
- In: *Lemonnier* (*C.).* La Belgique. 1888, 136-138. K. 21220
Lemonnier (**Camille**). La descente de croix et L'élévation en croix, de Rubens.

- In: *Lemonnier* (*C.).* La Belgique. 1888, 187-188. K. 21220
Lemonnier Camille). Rubens. 6 pp.
- In: *Lemonnier (C.).* La Belgique. 1888, 198-203.
K. 21220
Lemonnier (**Camille**). Le Saint Bavon de Rubens 4 pp.
- In: *Lemonnier (C.).* La Belgique. 1888, 282-285.
K. 21220
Lemonnier (**Camille**). Un chef-d'oeuvre de Rubens: Saint Roch. 1 p.
- In: *Lemonnier (C.).* La Belgique. 1838, 303.
K. 21220
Linnig (**Ben.)**. Ons Oud-Antwerpen. Twee vrouwen. Rond de geboorte van Peter Pauwel Rubens.
- In: Het Handelsblad, 1, 8, 15, 22, 29 Mei en 12 juni 1929.
Maeght (**Joh. de).** Rubens te Elewyt. Een bezoek aan het Steen.
In: Het Laatste Nieuws, 18 Mei 1927.
Maeght (**Joh. de**). Rubens, Teniers en Van Dyck. Elewyt, Perk en Saventhem.

- In: Het Laatste Nieuws, 27 Juli 1927.
Michel (Emile). Rubens au Musée de Munich, 17 pp.
In: L'Art. 1883. III, 87-95, 144-151.
H. 16891
Michel (Emile). Rubens au Musée de l'Ermitage. 16 pp.
- In: L'Art. 1888. II, 101-116.
H. 16891
Montégut (Émile). Impressions de voyage et d'art. Souvenirs de Flandre et de Hollande: Pierre - Paul Rubens. 12 pp.
- In: Rev. des deux mondes. 1868. VI, 439-450.
B. 17492
Monument de Rubens. 2 pp.
In: Rev. de Bruxelles, avril 1840, 136-137.
B. 651
Monument (**Le) de Rubens.** 3 pp.
- In: Le Polygraphe belge,... 1835, 167-169.
B. 648
Orpen (**William**). The pride of Flanders. The art of Rubens. 14 blzn.

- In: *Orpen* (*W.).* The outline of art. [1923], 97-110.
H. 53465
O.S. Nouveaux documents pour la vie de Pierre-Paul Rubens. 21 pp.
- In: Rev. britannique... 1863. III, 173-193.
B. 641
- Extr. de 'The Edinburgh Revieuw.'
Pierre-Paul Rubens. 14 pp.
- In: Rev. belge. 1835, 300-313.
B. 649
Pirenne (**H**[**enri**]). [Petrus Paulus Rubens]. 3 pp.
In: *Pirenne (H.).* Histoire de Belgique. IV. 1911, 466-468.
K. 23055[4]
Reiffenberg ([**Frédéric - Auguste - Ferdinand - Thomas**] **de)**.
Lieu de naissance de Rubens. 2 pp.
In: Le Polygraphe belge,... 1835, 30, 38.
B. 648
Reul (**Xavier de**). L'oeuvre de Rubens en Belgique. 25 pp.
- In: L'Art. 1877. III, 265-275; 289-302.
H. 16891
Rubenus (**Philippus).** Petro Pavllo Rvbenio fratri suo et Isabellae Brantiae nvptiale foedus animo et stilo gratvlator. 3 blzn.
- In: *Asterius (S.).*.. Homiliae... 1615, 118-120.
F. 40830
Rubens sterfbed. Met ill. 2 blzn.
- In: De Belgische Illustratie, 11 Nov. 1882, 89-90.
B. 13013
Rubens beoordeeld. 1 blz.
- In: De Belgische Illustratie, 31 Maart 1883, 262.
B. 13013
Rubens. Pose de sa statue à Anvers. 1 p.
- In: Rev. de Bruxelles. 1843, 372.
B. 651
Rubens et Van Dyck à Manchester (Exhibition des trésors d'art). 2 pp.
- In: Rev. britannique... Ed. franco-belge. Nouv. sér. 1857. II, partie belge, 19-20.
B. 641
R[uelens] (**C**[**harles**]). Missions diplomatiques de Rubens. 2 pp.
- In: Rev. d'histoire et d'archéologie. 1860, 104-105.
B. 11273.
Rooses (**Max**). Pierre-Paul Rubens & Balthasar Moretus. 33 pp.
- In: L'Art. 1885. II. 225-233, 1886. I, 37-60.
H. 16891
Rousseau (**Jean).** L'oeuvre de Rubens en Italie. 9 pp.
- In: L'Art. 1878. I, 193-201.
H. 16891

Rousseau (**Jean)**. L'oeuvre de Rubens en Espagne. 15 pp.
- In: L'Art. 1878. I, 202-216.
H. 16891
Ruelens (**C**[**harles**]). Les amis de Rubens: I. Nicolas Rockox. 60 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 24-47, 89-124.
H. 19951[2]
R[**uelens (C**[**harles**]). Rubens et le médailler de Ch. de Croy. 6 pp.
- In: Bull.-Rubens... II. 1883, 212-217.
H. 19951[2]
S. (Ed.). Eloge de Pierre-Paul Rubens. 7 pp.
- In: Rev. belge... XIX (1841), 398-404.
B. 649
- 14 juillet 1840.
Schayes (**A**[**ntoine**]**-G**[**uillaume**]**-B**[**ernard**]). Lieu de naissance de Rubens. 2 pp.
- In: Le Polygraphe belge,... 1835, 6-7.
B. 648
Schoy (Auguste). Rubens architecte et décorateur, son influence sur l'art aux Pays-Bas. 31 pp.
- In: L'Art. 1881. I, 153-157, 174-179, 193-200, 217-225, 241-243.
H. 16891
Silvester (Théophile). Pierre-Paul Rubens. portr. ill. facs.
- In: Histoire des peintres de toutes les écoles, [VI]. Ecole flamande... 1864, 9-32.
H. 15060[6]
S[**pyers**] (**F**[**rederik**] **A**(**ntoon**]). P.P. Rubens. 3 blzn.
- In: Bydragen der Gazette van Gend voor letteren, kunsten en wetenschappen... 1838, 12-14.
B. 55776
Taine (**H**[**ippolyte]**). [Petrus Paulus Rubens].
- In: *Taine (H.).* Philosophie de l'art. I-II, 3e éd. 1881, passim.
H. 18302
Tardieu (**Charles).** Les fêtes du troisième centenaire de Rubens à Anvers. 8 pp.
- In: L'Art. 1877. III, 234-238; 260-262.
H. 16891
Timmermans (**Felix)**. [Petrus Paulus Rubens]. 2 blzn.
- In: *Timmermans (F.).* Schoon Lier. [1927], 112-113.
C. 57983
Verhaeren (**Emile)**. Rubens. 7 pp.
- In: *Verhaeren (E.).* Toute la Flandre. [III]. Les héros... 1908, 97-73.
C. 26286[3]
Wauters (**Alphonse)**. Pierre-Paul Rubens. 29 pp.
- In: L'Art. 1877. III, 202-208; 216-223; 241-254.
H. 16891

Register

Ackere (Maria van), geb. Doolaeghe. 63.
Alvin (Louis). 42, 45, 75.
Autal (Friedrich). 45.
Baes (Edgar). 26.
Bakhuizen van den Brink (Reinier Cornelis). 21, 22.
Barthélemy (Cte de). 28.
Basan (F.). 61.
Baschet (Armand). 26.
Bauch (Kurt). 34.
Baudelaire (Charles). 78.
Beauvois (Roger). 78.
Beetemé (Guillaume). 78.
Bellori (Giovanni Pietro). 16.
Bénézit (E.). 16.
Benoit (Peter). 68.
Bergen (Edward van). 67.
Bergerat (Emile). 78.
Berggruen (Oscar). 12, 45, 78.
Bergmann (Anton). 78.
Bernard (Charles). 25, 37.
Berthoud (S. Henry). 62.
Bertolotti (A.). 26, 58.
Bie (Cornelis de). 63.
Binyon (Laurence). 71.
B.L... 61.
Blereau (S.). 32, 33.
Blomme (Henri). 25.
Bode (Wilhelm von). 37. 45.
Boussard (Joseph François). 9, 26, 58.
Branden (Frans Joseph van den). 22, 23.
Bredius (A.). 45, 46.
Bree (Matthys Ignatius van). 67.
Breton (Jules). 46.
Brockwell (M.W.). 46.
Brunet (Jacques-Charles). 77.
Bruyn (Marius Desiderius de). 72.
Bullart (Isaac). 16.

Burckhardt (Jacob). 33, 35, 46.
Buschmann (Paul). 46.
Busken Huet (Coenraad). 37, 72.
Calvert (George H,). 14.
Carleton (Dudley). 10.
Carpenter (W.H.). 10, 27.
Carr (J. Comyns). 78.
Cartault (Augustin). 12, 46, 78.
Chatenay (Eugène de). 20, 72.
Collin de Plancy (Jacques). 78.
Collot (J.P.). 44.
Colmant. 32.
Conscience (Hendrik). 32, 33.
Cornelissen (N.). 73.
Coremans (Victor-Amédie-Jacques-Marie). 22, 78.
Cort (Frans de). 63.
Cosyn (Arthur). 72.
Cosyn (Auguste Joseph). 16, 73.
Cruzada Villaamil (G.). 27.
Cuyck (H. van). 58.
Cuyck (J. Frans van). 37.
D. 31, 46.
Dehaisnes (Chanoine). 34.
Del-Marmol. 69.
Depiles. 9.
Descamps (Jean-Baptiste). 16.
Dilis (Emile). 30.
Dillon (Edward) 11.
Djeppo. 30, 31.
Donnet (Fernand). 28, 46.
Dubois (Eugène). 66.
Du Jardin (Jules). 37.
Du Mortier (Barthélemy Charles). 22.
Duplessis (Georges). 16.
Dupont (Joseph). 16, 72.
Durand-Gréville (L.). 16.
Duyse (Prudentius van) 58, 63, 67.
Engelberts Gerrits (G.). 11, 16.
Ennen (Leonard). 22.

Ertborn (Jozef-Charles-Emmanuel van). 34.
Even (Edward van). 34, 46.
Faure (Élie). 37.
F.B. 14.
Félibien (André). 16.
Feller (François Xavier de). 17.
Fétis (Édouard). 42.
Feyer (F.M.G. de). 58.
Fierens-Gevaert (Hippolyte). 47, 58.
Finot (Jules). 34.
F.J. 47.
Flament (Albert). 79.
Foppens (Joannes Franciscus). 79.
Franck (Joseph). 42.
Francken Az. (W.). 21.
Friedländer (Max). 37.
Fromentin (Eugène). 31, 37, 41, 47, 57.
Fry (Roger). 47.
Gabriels (J.). 47.
Gachard (Louis Prosper). 27, 34, 47.
Gachet (Emile). 10, 23, 28.
Gaedertz (Theodor). 73.
Galesloot (Louis). 28, 29.
Gauchez (Léon). 12, 47.
Gautier (Théophile). 20,
Geelhand (Louis Adolphe). 66, 67.
Geffroy (Gustave). 11, 47, 48.
Génard (Pieter). 23, 27, 29, 31, 34, 41, 48, 58, 73, 77, 79.
Gens (Pierre Alexandre). 14, 79.
Gerbier (Balthazar). 69.
Gevaerts (J.C.). 9.
Gillet (Louis). 17, 37, 59.
Glück (Gustav). 48.
G.M. 23.
Gobert-Alvin (Auguste-Louis-Joseph). 14.
Goeler von Ravensburg (Friedrich). 11, 77.
Göthe (G.). 48.
Goffin (Arnold). 27, 41.
Goovaerts (A.). 48.
Graesse (Jean George Théodore). 77.

Gratama (G.D.). 48.
Grimbergen (Victor Charles van). 14.
Haberditzl (F.M.). 35.
Harms (Antoine Frédéric). 17.
Hasselt (André van). 79.
Hasselt (Copes van). 15, 62.
Hausenstein (Wilhelm). 41.
Havard (Henry). 59.
Havelaar (Just). 59,
Hennebicq (Léon). 36.
Hezemans (J.C.A). 23.
Hoeck (M. Van). 64.
Hofstede de Groot. 49.
Holterhoff (Bernard). 17, 59.
Houbraken (Arnold). 17.
Houssaye (Arsène). 20.
Houwaert, (V.). 41.
Hugo (Victor). 79.
Hymans (Henri). 11, 12. 24, 27, 32, 33, 34. 37, 43, 44, 49, 61, 79.
Hymans (Louis). 23, 24, 61.
Ignotus. 41.
Immerzeel Jr. (Johannes). 17, 32, 38, 62, 64.
Ising (Arnold). 17.
Jacobs (L.). 68.
Jameson (A.). 13, 75.
J.G. 49,
J.K. Jr, 75.
Jouret (Théodore). 12, 49, 79.
Justi (Carl). 59.
Kerstman (Jacob). 64.
Kehrer (Hugo). 35, 49.
Kerckove d'Exaerde (François-Antoine-Maximilien de). 35.
Kervijn de Volkaersbeke (Ph.). 49.
Keurvels (Edward). 68.
Keurvels (Hendrik). 73.
Keymeulen (Louis van). 12.
Keyser (N. de). 52.
Klingsor (Tristan). 42.
Kluyskens (Hippolyte). 17.

Knackfuss (H.). 11.
Knapp (Fritz). 42.
Kok (Jacobus). 17.
Koninck (Lodewijk de). 62.
Konody (P.G.). 49.
Konrad (Martin). 41.
Kramm (Christiaen). 17, 42, 50.
Ladvocat (Jean-Baptiste). 18.
Laer (Frans van). 66.
Laet (Johan Alfried de). 64.
Lagye (Victor-A.). 12.
Lambotte (Paul). 71.
Larousse (Pierre). 19, 28, 33.
Lattin (Gustaaf de). 66.
Lauwers (F.) 50.
Leclercq (Emile). 50, 79.
Le Mayeur (Adrien Jacques Joseph). 66.
Lemcke (C.). 38.
Lemonnier (Camille). 80.
Lenain (Louis). 50.
Lerius (Théodore van). 30, 50.
Linnig (Ben). 21, 31, 80.
Lübke (Wilhelm). 38.
Lützow (C. von). 50.
Madou (Jean Baptiste). 50.
Maeght (Joh. de). 80.
Maenen (Marten Jacob vander). 64.
Maeterlinck (Louis). 59.
Man (Gustave des. 42.
Mantz (Paul). 28, 38.
Marcellis (Charles). 66.
Mareuil (Henri). 42.
Marsy (Cte de). 50.
Marteau (W. de). 69.
Mayer (Auguste L.). 42.
M.C. 23, 24.
Meyer (Julius). 51
Meier-Graefe (Julius) 38.
Michel (Emile) 12, 13, 24, 28, 29, 51, 80.

Michiels (Alfred). 27, 38, 50, 57, 58, 59, 71, 75.
Minnaert (Gillis Desideer). 38.
Modave (Jean George). 66.
Moens (Petronella). 32, 64.
Mol (Jean B. van). 32, 64.
Mont (Pol de). 38.
Montagne (Victor Alexander dela). 64.
Montégut (Emile). 38, 80.
Moreri (Louis). 18.
Muls (Jozef). 51.
M.V. 18.
Mycielski (George). 51.
Nauts (Jean). 24.
Neeffs (Emmanuel) 51, 59.
Nève (J.). 51.
Nierstrasz, Jr. (Johan Leonhard). 64.
Nieuwerkerke (Cte de) 59.
Oever (Karel van den). 64.
Offel (Horace van) 62.
Oldenbourg (Rudolf). 27, 42, 51, 52, 59, 74.
Orpen (William). 80.
Pauwels-de Vis (Jean) 18,
Pawlowski (Gustave). 12, 42.
Perre (E. van de). 52.
Piek (André). 64.
Piles (Roger de). 19.
Pinchart (Alex). 52.
Pirenne (Henri). 81.
Planche (Gustave). 13, 59.
Pons. 24.
Potvin (Charles) 66, 67.
Quetelet (Adolphe). 55.
Raadt (J.Th. de). 29.
Redlich (Paul). 52.
Regemorter (Van). 52.
Reiffenberg (Frédéric-Auguste-Ferdinand-Thomas de). 15, 29. 35, 81
Reinach (Lalomon). 38.
Reinholds (Joshua). 39.
Reul (Xavier de). 12, 52, 81.
Reymond (Marcel). 36.

Rijswijck (Jan van). 64.
Rijswijck (Jan van). 65.
Rijswijck (Theodoor van). 62, 63.
Robin (Eugène).
Roeck (Remy de). 25.
Rogghé (Willem). 52.
Roose (George P.M.). 19.
Rooses (Max). 9, 12, 13, 15, 19, 25, 22, 36, 39, 43, 44, 53, 54, 57, 58, 59, 60, 70, 71, 74, 75, 81.
Rosenberg (Adolf). 10, 13, 39.
Rosseels (Emmanuel). 67.
Rotterdam (Johan van). 20.
Rousseau (Henry). 25.
Rousseau (Jean) 12, 54, 81.
Roy (Jean. Joseph van) 15.
Rubens (Jan). 21.
Rubens (Petrus-Paulus) 9, 10, 11.
Rubens (Philippe) 20, 81.
Ruelens (Charles) 9, 10, 11, 27, 30, 55, 75, 81, 82.
Rutgeers (L.J.N.M.) 66.
Sallet (A. von) 55.
Sancho. 60.
Schayes (A.G.B.), 82.
Schnaase (Karl), 39.
Schollaert (François) 68.
Schoy (A.) 42, 82.
Silvestre (Théophile) 82.
Siret (Adolphe) 20, 43, 58, 71, 75
Seghers (Gustaaf) 21, 60.
Sicotti (Fr.) 15.
Sleeckx (Domien). 62.
Smith (John). 70.
Someren (R.A. van).
Soprani (Raffaello). 20.
Spilbeek (Désiré van). 73.
Springer (Anton). 39.
Spyers (F.A.). 75, 82.
Staes (Joseph). 22, 24.
Stappaerts (Félix). 75.
Steyaert (J.J.). 24.

Stoops (Alex.). 65.
Stubbe (A.) 39.
Stupuy (Hippolyte). 68.
Taine (Hippolyte). 82.
Tardieu (Charles). 12, 74, 82.
Télet-Arbeltier. 68.
Thiébault-Sisson. 39, 42.
Tietze (Hans). 56.
Timmermans (Felix). 82.
Vachon (Marius). 42.
Valentiner (Wilhelm R.). 56.
Vanzype (Gustave). 13.
Verachter (Frédéric). 29, 30.
Vergers (P.). 20.
Verhaeren (Emile) 36, 67, 82.
Verschaeve (Cyriel). 30, 40, 56.
Véron (Eugène). 12, 77.
Veth (Jan). 40.
Vischer (Robert). 13.
Voll (Karl). 56.
Voorhelm Schneevoogt (C.G.). 71.
Vrye (H. de). 69.
Waagen (Gustav Friedrich).
Walter. 77.
Wauters (Alphonse Jules). 40, 57, 61, 71, 82.
Weerdt (Andreas de). 65.
Weert (Ernest de). 65.
Weese (Arthur). 36.
Wetter (G. van). 56.
Weyerman (Jacob Campo). 21.
Wiertz (Antoine). 36.
Willems (Camiel). 36.
Willems (Jan Frans). 36, 65.
Wit (Jacobus de). 57.
Woermann (Karl). 40.
Wolffers (Antoine François). 41.
Woltmann (Alfred). 40.
Wyzewa (Theodor de). 40.
Zetternam (Eugeen). 40.

Museum Plantin-Moretus
Tentoonstelling over het Antwerpsche Geestesleven in Rubens' tijd.
Catalogus.

Inleiding.

Deze tentoonstelling, ingericht in het Museum Plantin-Moretus, ter gelegenheid van de 350e verjaring van Rubens' geboorte, heeft tot doel, in ruimer mate dan totnogtoe het geval was, te doen uitschijnen, dat de grootmeester onzer schilderkunst in het Antwerpen van de eerste helft der 17e eeuw, niet alleen omringd was van een schitterende groep vakgenooten, op wie hij overmachtig zijn persoonlijken stempel drukte, waar tevens rondom zich een rijke schaar van hoogstaande geleerden aan trof, waaronder verscheidene van internationale beteekenis, in wier wetenschappelijke studiên hij zeer ernstig belang stelde. In dit opzicht wil de tentoonstelling het beeld volledigen van den kunstenaar en zijn tijd, dat gedurende deze feestdagen te Antwerpen wordt opgewekt.

Het Huis Plantin-Moretus was voor een dergelijke tentoonstelling als van zelf aangewezen.

De vriendschapsbetrekkingen, die Balthasar Moretus onderhield met P.P. Rubens, zijn broeder Philips, zijn schoonvader J. Brant, en heel zijn kring (C. Gevaertius, J. Hemelarius, Aub. Miraeus, A. Schottus, J. Woverius, en zoo veel anderen) maakten van de oude woning van Plantin als een academische vergaderplaats van de toenmalige Antwerpsche artistieke en wetenschappelijke beroemdheden. Van de persen der Moretus-drukkerij werden de negen tienden van de literaire voortbrengselen van het Antwerpsche post-Lipsiaansche humanisme de wereld ingezonden. En voor een groot aantal van die uitgaven heeft P.P. Rubens met Balthasar Moretus samengewerkt om ze door zinrijke en zwierig-decoratieve titelprenten en versieringen te maken tot karaktervolle voorbeelden van het Antwerpsche Renaissance-boek.

Om redenen van practischen aard hebben wij voor deze tentoonstelling alleen gebruik gemaakt van boeken en handschriften, die tot de verzamelingen van het Museum Plantin-Moretus behooren. Van elk werk hebben wij, over het algemeen, slechts één uitgave tentoongesteld, al zijn er in de meeste gevallen veel meer in de Museumbibliotheek aanwezig. Ook hebben wij ons in dezen catalogus beperkt tot een minimum van bibliographische bijzonderheden.

Dit belet evenwel niet, dat ons overzicht, al is het daardoor niet heelemaal volledig, toch bijna al de namen van de voortreffelijkste godgeleerden, taalkundigen, historici, archaeologen, medici en andere Antwerpsche geleerden, alsook de titels van een zeer aanzienlijk gedeelte van de geschriften uit dat tijdvak vereenigt.

Met erkentelijkheid vermelden wij hier, dat een aantal prenten en andere bescheiden ons werden geleend door de E.H. Bestuurders van het O.L. Vrouwe-College en van het St-Ignatiusgesticht te Antwerpen.

Voor verdere uitweidingen over het onderwerp van deze tentoonstelling veroorloven wij ons te verwijzen naar het hoofdstuk ‘Het Geestesleven te Antwerpen’, dat wij schreven voor het werk ‘Rubens en zijne Eeuw’ (L.J. Kryn. Brussel).

MAURITS SABBE.

I. Werken waarvoor P.P. Rubens titelprenten en andere versieringen teekende.

1 - **Aedo y Gallart (Don Diego de).** El memorable y glorioso Viaje del infante Cardenal D. Fernando de Austria.
A. 2081
Antwerpen: J. Cnobbaert. 1635.

2 - **Aguilonius (Franciscus d').** Opticorum libri sex Philosophis juxta ac Mathematicis utiles.
A. 946
Antwerpen: J. Moretus. 1613.

3 - **Bauhusius (Bernardus**). Poemata.
A. 1142
Antwerpen: Balth. Moretus. 1634.

4 - **Biblia Sacra.** Biblia Sacra cum glossa ordinaria a Strabo Fuldensi.
A. 4130
Antwerpen: J. Meursius. 1634.

5 - **Bidermanus** (**Jacobus).** Heroum epistolae, Epigrammata et Herodias.
A. 1144
Antwerpen: Balth. Moretus. 1634.

6 - **Bie (Jac. de**). Imperatorum Romanorum numismata aurea a Julio Caesare
A. 3488
Antwerpen:
Gér. Wolschaten 1615
Henri Aerstens 1615

7 - **Blosius** (**Ludovicus).** Venerabilis patris D. Ludovici Blosii cura et studio R.D. Antonii de Winghe illustrata.
A. 784
Antwerpen: Balth. Moretus. 1632.

8 - **Borja** (**Franc. de**). Las Obras en Verso.
A. 993
Antwerpen: B. Moretus. 1663.

9 - **Bosius (Jac**.). Crux triumphans et gloriosa.
A. 777
Antwerpen: Balth. & Joh. Moretus. 1617.

10 - **Boyvin** (**Jean**). Le Siège de la ville de Dole capitale de la Franche-Comté et son heureuse délivrance.
A. 369
Antwerpen: Balth. Moretus. 1638.

11 - **Cabillavus** (**Balduinus**). Poemata.
A. 1142
Antwerpen: Balth. Moretus. 1634.
(Zie n^{r} 3).

12 - **Chifflet (Phil.**). Sacrosancti et Oecumenici Concilii Tridentini... Canones et decreta.

A. 1489
Antwerpen: Balth. Moretus. 1640.

13 - **Corderius** (**Balth**.). Catena sexaginta quinque graecorum patrum in S. Lucam.

A. 780
Antwerpen: Plantin. 1628.

14 - **Corderius** (**Balth.**). Catena Patrum graecorum in Sanctum Joannem.
A. 774
Antwerpen: Balth. Moretus. 1630.

15 - **Dionysius (S.)**. Opera S. Dionysii Areopagitae cum scholiis... et notis theologicis illustrata.
Antwerpen: Balth. Moretus. 1634.
I-II vol.

16 - **Gevaertius (C.)**. Pompa Introïtus honori Serenissimi Principis Ferdinandi Austriaci.
B. 13
Antwerpen: J. Meursius. 1642.

17 - **Goltzius** (**Hub.**). Graeciae Universae Asiaeque minoris et insularum nomismata... cum indice geographico.
A. 2029
Antwerpen; Jac. Biaeus. 1618.

18 - **Goltzius** (**Hub**.). Icones imperatorum romanorum.
A, 1315
Antwerpen: Balth. Moretus. 1645.

19 - **Goltzius** (**Hub**.). Romanae et graecae antiquitatis monumenta e priscis... numismatibus eruta.
A. 950
Antwerpen: Balth. Moretus. 1645.

20 - **Haeftenus** (**Benedictus**). Regia via Crucis.
Zaal XIX. 88
Antwerpen: Balth. Moretus. 1635.

21 - **Haraeus (Franciscus**). Annales ducum seu principum Brabantiae... tomi tres.

A. 1341
Antwerpen:
Balth. Moretus
Joan. Moretus. 1623
Jo. Meursius.

22 - **Haraeus (Franciscus**). Annales ducum seu principum Brabantiae... tomus tertius.
A. 1341
Antwerpen; Plantin. 1623.

23 - **Havre (Joan**. **van)**. Arx virtutis sive de vera animi tranquillitate satyrae tres.

A. 1212
Antwerpen: Plantin. 1627.

24 - **Hugo** (**Herman**). Obsidio Bredana Armis Philippi IIII... Ambr. Spinolae perfecta.

A. 948
Antwerpen: Plantin. 1626/1629.

25 - **Lessius** (**Leonardus)**. De Justitia et Jure ceterisque Virtutibus Cardinalibus... (Editio quarta.).
A. 557
Antwerpen: Balth. & Jo. Moretus. 1617.

26 - **Lessius** (**Leonardus**). Sacrae Theologiae in Academia Lovaniensi... opuscula.

A 561
Antwerpen
Balth. Moretus
Joan. Moretus. 1626.
Jo. Meursius.

27 - **Lipsius** (**Justus**). Opera omnia.
A. 1156
Antwerpen: Balth. Moretus. 1637.

28 - **Longus a Coriolano (Franç**.). Summa Conciliorum omnium.
A. 562
Antwerpen
B. Moretus.
Jo. Moretus. 1623.
Jo. Meursius.

29 - **Luitprandus**. Opera quae extant.
A. 799
Antwerpen: B. Moretus, 1640.

30 - **Maphaei (Barberini).** Poemata.
R. 366
Antwerpen: B. Moretus, 1634.

31 - **Marselaer (Fredericus de**). Legatus... ad Philippum IV.
A. 940
Antwerpen: Plantin, 1666.

32 - **Mascardus** (**Augustinus).** Silvarum libri IV ad Alexandrum principem Estensem S.R.E. Cardinalem.
A. 322
Antwerpen: Plantin, 1622.

33 - **Missale** Monasteriensis Ecclesiae.
A. 1317
Antwerpen: B. Moretus, 1632.

34 - **Missale** Romanum ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini restitutum...
A. 2893
Antwerpen: Apud Societatem librorum officii Ecclesiastici: Prostant apud Hier. Verdussen.

35 - **Morgues** (**Math**. **de**). Diverses pièces pour la Défense de la Royne Mère du Roy... Louys XIII.
B. 832
Antwerpen; Plantin. 1637.

36 - **Petra Sancta** (**Silvester a**). De Symbolis heroïcis libri IX.

A. 825
Antwerpen: B. Moretus, 1634.

37 - **Rechten (Gelrische).** Gelresche Rechten des Ruremundtsche Quartiers.
B. 829
Ruremundt: Johan Hompes, 1620.

38 - **Rios (Bartholomaeus de los**). De Hierarchia Mariana libri sex.
A. 787
Antwerpen: B, Moretus, 1641.

39 - **Rosweydus** (**Herib)**. Generale Kerckelycke historie van de gheboorte onses H. Jesu Christi...
A. 3803
Antwerpen: J. Cnobbaert, 1623.

40 - **Rubens** (**Philippus**). Electorum libri II. In quibus antiqui Ritus emendationes Censurae (Portret van Philips Rubens).
A. 978
Antwerpen: Jo. Moretus, 1608.

41 - **Rubens** (**Phil.**). S. Asterii Amasiae Homiliae graece et latine nunc primum editae.
A. 1163
Antwerpen: Jo. Moretus, 1615.

42 - **Sarbievius** (**Sarbiewski Math. Casimirus).** Lyricorum libri IV epodon lib. unus alterque Epigrammatum.
A. 828
Antwerpen: B. Moretus, 1632.

43 - **Scribani** (**Carolus**). Politico-Christianus Philippo IV (Institutio politica Christiana).
A. 3828
Antwerpen: Mart. Nutius, 1624.

44 - **Seneca.** (**L. Ann.**). Opera quae exstant omnia (Portretten van: Justus Lipsius. Stervende Seneca in het bad. Borstbeeld van Seneca.
A. 1328
Antwerpen: J. Moretus, 1615.

45 - **Simonius (Steph.).** Silvae Urbanianae seu Gesta Urbani VIII.
A. 1525
Antwerpen, Moretus 1637.

46 - **Thomas a Jesu.** De Contemplatione divina libri sex.
A. 1730
Antwerpen
B. Moretus.
Jo. Moretus. 1620.
Jo. Meursius.

47 - **Torniellus** (**Augustinus**). Annales sacri et ex profanis praecipui ab orbe condito ad eundem Christi passione redemptum...
A. 786
Antwerpen
B. Moretus.
J. Moretus. 1620.
J. Meursius.

48 - **Tristan (Joan**.). La Peinture de la Sérénissime princesse Isabelle, Claire, Eugènie.

A. 381
Antwerpen: Plantin, 1634.

II. Boeken en handschriften van Rubens' tijdgenooten.

d'Aguilonius (**Franciscus. S.J.**). (Brussel 1566 † Antwerpen 1617).

49 - Opticorum libri sex Philosophis juxta ac Mathemathicis utiles.
A. 946
Antwerpen. Plantin 1613.
(Zie boeken met titelprent naar Rubens).

Bauhusius (**Bernardus, S.J.**). (Antwerpen 1575 † Id. 1619).

50 - Epigrammatum selectum libri. V.
A. 1098
Antwerpen. Plantin 1616.

51 - Epigrammatum libri V. Editio altera...
A. 1109
An*t*werpen, Plantin 1620.

52 - ... Epigrammata. (In samenwerking met Balduinus Cabillavus). In hetzelfde werk: Poemata, van Carolus Malapertus.
A. 1142
Antwerpen, Plantin 1634.
(Zie boeken met titelprent naar Rubens).

Beyerlinck Laurentius. (Antwerpen 1578 † Id. 1627).

53 - Apophthegmata Christianorum.
A. 865
Antwerpen, Plantin 1608.

54 - Catholycke antwoorden op de daeghelycxe vraegen der ghepretendeerde gereformeerde.
A. 3651
Antwerpen, Hier. Verdussen 1609.

55 - Seminarii Antverpiensis Parentalia in funere R.P. Joannis Miraei Antverpiensium episcopi suique institutoris...
R. 473
Antwerpen, Plantin 1611.

56 - Opus Chronographicum orbis universi a mundi exordio usque ad annum M.D.CXI.
A. 2892
Antwerpen, H. Verdussen 1611.

57 - Oratio in funere Illustr. D. Mathiae Hovii III archipiescopi mechliniennis.
A. 998
Antwerpen, Plantin 1620.

57[2] - Laudatio funebris D. Philippi III Hispanarum et indiarum Regis...

A. 998
Antwerpen, Plantin 1620.

57[3] - Sereniss. principis Alberti austriae archiducis VII Brabantiae ducis I Laudatio funebris...
A. 998
Anvers, Plantin 1621.

58 - Magnum theatrum vitae humanae...
B. 1233
Keulen Ant. & Arn. Hieratus 1631.
(7 vol.).

59 - Het Leven en de Mirakelen van de H. Bischoppen Eligius Willibrordus, Norbertus, Apostelen van deze Nederlanden...
A. 3022
Antwerpen F. Lechien 1651.

Bochius (**Joannes**). (Brussel 1555 † Antwerpen 1609).

60 - Panegyrici in Antverpiam sibi et regi obsidione restitutam.
A. 1690
Antw. Plantin. 1587.

61 - Epigrammata funebria ad Chr. Plantini manes. Cum nonnullis aliorum ejusdem argumenti Elogiis.
A. 1357
Antw. Plantin 1590.

62 - Descriptio publicae gratulationis Spectaculorum et ludorum in adventu Ser. Principis Ernesti an. MDXCIIII.
A. 941
Antw. Plantin 1595.

63 - Historica narratio Profectionis et Inaugurationis Ser. Belgii principum Alberti et Isabelli Austriae Archiducum.
Zaal XIX. 92
Antw. Plantin. 1602.

64 - In psalmos Davidis variae observationes.
A. 1014
Antw. Plantin. 1608.

65 - Psalmorum Davidis Parodia Heroica.
A. 870
Antw. Plantin. 1608.

Bollandus Johannes. S.J. (Julémont (Luik) 1596 † Antwerpen 1665).

66 - Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur quae ex Latinis & Graecis aliarumque gentium antiquis monumentis collegit, digessit, notis illustravit J. Bollandus...
B. 823

Antwerpen } 1643 tot 1694.
Brussel } 1643 tot 1694.
Tongerloo } 1643 tot 1694.
(53 vol.).

Bolswert Boëtius a. (Bolswert (Friesland) ± 1580 † Antwerpen 1633).

67 - Duyfkens ende Willemynkens Pelgrimagie tot haren beminden binnen Jerusalem.
A. 3278
Antwerpen. Hier. Verdussen. 1627.

68 - Id. id. id.
A. 3282
Antwerpen. Henri Aertssens. 1638.

69 - Id. id. id.
A. 4027
Antwerpen. H. Aertssens. 1643.

70 - Le Pélérinage de deux Soeurs Colombelle et Volontairette vers le Bien-aimé dans la Cité de Jérusalem.
B. 2333
Z.n.; Z.j.

Brant (**Joannes**). (Antwerpen 1559 † Id. 1639).

71 - C. Julii Caesaris quae exstant... notae J. Brantii Antverpiani...
B. 1188
Francfort, C. Marnius 1606.

72 - Senator sive de perfecti et veri senatoris officio Libri duo.
A. 1184
Antwerpen, Plantin 1633.

Brisselius (**Joannes, S.J.**). (Leuven 1582 † Rome 1634).

73 - C. Scribani Meditationes e Belgica in Latinam... conversae à Joannes Brisselio.
A. 2347
Antw. Erfg. M. Nutius & Jan Meursius 1615.

Cathius (Arnoldus, S.J.) (Leeuwarden 1576 † Roermonde 1620).

74 - Canticum Canticorum Salomonis paraphrasi continua enarratum: additis notis ad usum concionatorum et lectorum pietatem.
A. 1022
Antwerpen, Plantin 1625.

Chifflet (**Jean-Jacques**). (Besançon † 1660).

75 - Lacrymae prisco ritu fusae in exsequiis Serenis. Archiducis Alberti Pii Belgicae Sequanicique principis.
A. 998
Antwerpen, Plantin 1621. (Zie n^{r} 57).

75[1] - De Linteis Sepulchralibus Christi servatoris Crisis Historica.
A. 1006
Antwerpen, Piantin 1624.

76 - Portus Iccius Julii Caesaris demonstratus.
A. 1202
Antwerpen, Plantin 1627.

77 - Unitas fortis ab Exc^{mo} D. Marchione de Leganes MDCXXII.
A. 1202
Antwerpen, Plantin 1628.

78 - Insignia Gentilitia Equitum ordinis Velleris aurei.
Les Blasons des armoiries de tous les chevaliers de l'ordre de la Toison d'Or.
A. 802^{2}
Antwerpen, Plantin 1632.

79 - Acia Cornelii Celsi propriae significationi restituta: Alphonsus Nunez regius archiater defensus.
A. 1865
Antwerpen, Plantin 1633.

79^{2} - Geminiae matris sacrorum titulus sepulcralis explicatus; verus exequiarum ritus una detectus.
A. 1865
Anwerpen, Plantin 1634.

80 - Recueil des traittés de paix, trèves et neutralité entre les Couronnes d'Espagne et de France.
A. 999
Antwerpen, Plantin 1643.

81 - Vindiciae Hispanicae in quibus arcana Regia, politica, genealogica Publico pacis bono luce publicantur.
A. 316
Antwerpen, Plantin, 1645.

82 - Opera politica et historica.
A. 800
Antwerpen, Plantin 1650.

83 - Lotharingia masculina, adversus anonymum parisiensem...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1648.

83^{2} - Commentarius Lothariensis, quo praesertim Barrensis Ducatus imperio asseritur, Jura ejus regalia sereniss, princ. Carolo III...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1649.

83^{3} - Ad Vindicias Hispanicas Lampades Historicae, contra novas Marci Antonii Dominici cavillationes...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1649.

83^{4} - Stemma Austriacum annis abhinc millenis Hieronymus Vignerius priores novem Gradus elucubravit.
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1650.

83[5] - De Pace cum Francis ineunda Consilium a praeteritorum exemplis...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1650.

83[6] - Alsatia. jure proprietatis et protectionis, Philippo IV, Regi catholico vindicata...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1650.

83[7] - Tenneurius Expensus; ejus Calumniae palam repulsae. Subjuncta est Appendix ad Corollarium de Baptismo Clodovei I. Regis...
A. 1544
Antwerpen, Plantin 1652.

84 - De ampula Remensi nova et accurata disquisitio, Parergon de unctione regum.
A. 1514
Antwerpen, Plantin 1651.

84[2] - Lilium Francicum, veritate Historica, Botanica, et Heraldica illustratum.
A. 1514
Antwerpen, Plantin 1658.

85 - Anastasis Childerici I. Francorum Regis, sive Thesaurus sepulchralis Tornaci Nerviorum effossus, & Commentario illustratus...
A. 1382[5]
Antwerpen, Plantin (B. Moretus) 1655.

86 - Le faux Childebrand relegué aux fables: Childebrandus fictus ad larvas amandatus.
A. 1382[5]
Antwerpen, Plantin (B. Moretus) 1659.

87 - Trophaeum Hispanicum. (Handschrift voor een deel van J.J. Chifflet's *Opera politico historica*).
Ms. 270

Chifflet, (**Jean**) (zoon van J.J.) (Besançon 1614 † Doornik 1666).

88 - Apologetica paraenesis ad Linguam sanctam. -
A. 1744
Antwerpen Plantin 1642.

89 - Apologetica dissertatie de Juris utriusque architectis, Justiniano, Triboniano Gratiano et S. Raymondo.
A 1865
Antwerpen Plantin 1651. (Zie N[r] 79).

89[2] - Annulus Pontificius Pio papae II assertus.
A. 1865
Antwerpen Plantin 1658.

89[3] - Aqua Virgo, fons Romae celeberrimus et prisca religione sacer - opus aedilitatis M. Agrippae in vetere annulari gemma.
A. 1865
Antwerpen Plantin 1662.

89[4] - Judicium de fabula Joannae papissae.
A. 1865

Antwerpen Plantin 1666.

89[5] - Vetus Imago Sanctissimae Deiparae in Jaspide viridi operis anaglyphi inscripta Nicephoro Botaniatae...
A. 1865
Antwerpen, Plantin.

90 - Joannis Macarii Abraxas accedit Abraxas Proteus.
A 318
Antwerpen Plantin 1657.

91 - Socrates, sive de Gemmis ejus imagine coelatis...
A. 320
Antwerpen Plantin 1661.

Chifflet, (Jules) (zoon van J.J.) (Besançon † 1610 † Dôle 1676).

92 - Le voyage du Prince Don Fernande Infant d'Espagne...
A. 4189
Antwerpen. J. Cnobbaert 1635.

93 - Audomarum obsessum et liberatum anno M.D.C. XXX VIII.
B 2251
Antwerpen Plantin 1640

93[1] - Les marques d'honneur de la maison de Tassis -
A 1311
Antwerpen Plantin 1645.

94 - Aula sacra principum Belgii sive Commentarius de Capellae Regiae in Belgio Principiis Ministris Ritibus atque universo apparatu.
A. 1211
Antwerpen Plantin 1650.

95 - Breviarium Historicum Inclyti Ordinis Velleris aurei...
A. 802[2]

Chifflet, (**Laurent**) S.J. (Besançon 1598 † Antwerpen 1658).

96 - La couronne de roses de la royne du ciel.
A. 1482
Antwerpen, Plantin 1638.

97 - Recueil des oeuvres Spirituelles.
A. 4040
Antwerpen, W[e] J. Cnobbaert 1649.

98 - Tres exercicios espirituales muy devotos.
A. 1060
Antwerpen, Plantin, 1653.

99 - Essai d'une parfaite grammaire de la langue Françoise.
A. 3548
Antwerpen. J, van Meurs.

Chifflet (**Philippe**). (Broeder van J.J.) (Besançon 1597 † 1657).

100 - Le Siège de la Ville de Breda de H. Hugo, trad. par Ph. Chifflet.

A. 948
Antwerpen, Plantin 1631. (Zie N[r] 24)).

101 - Concilii Tridentini Paulo III, Julio III et Pio IV pontificis maximus celebrati. Canones et decreta.
A. 1489
Antwerpen, Plantin 1640. (Zie n^{r} 12).

102 - Imitation de Jesus Christ de Th. a Kempis, trad. par Phil. Chifflet.

A. 1422
Antwerpen, Plantin 1644.

Costerus, Franciscus (S.J.) (Mechelen 1532 † Brussel 1619).

103 - Libellus Sodalitatis: Hoc est Christianarum Institutionum libri quinque...
A. 154
Antwerpen, Chr. Plantin 1586.

104 - Cinquante méditations de toute l'histoire de la passion de notre seigneur...
A. 1794
Antwerpen C. Plantin 1587.

105 - De Universa Historia Dominicae passionis meditationes quinquaginta...
A. 233
Antwerpen, Ch. Plantin 1587.

106 - Vijftich meditatien van de gantsche historie der Passie en des lijdens... Jesu Christi...
A. 106
Antwerpen, Plantin 1587.

107 - Het Boecxken der Broederschap dat is: vijf boecken der Christelijke leeringen voor de Broederschap der H. Maget Maria...
A. 882
Antwerpen, C. Plantin 1587.

108 - De Cantico Salve Regina Septem meditationes...
A. 1129
Antwerpen, C. Plantin 1587.

109 - De vita laudibus Deiparae Mariae virginis meditationes quinquaginta...
A. 1129
Antwerpen, C. Plantin 1587.

110 - Le livre de la Compagnie, c'est à dire les cinq livres des institutions chrestiennes...
A. 1477
Antwerpen, C. Plantin 1588.

111 - Enchiridion controversiarum praecipuarum nostri temporis de religione...
B. 2563
Keulen, Birckmann 1589.

112 - In hymnum ave maris Stella meditationes...

A. 916
Antwerpen, C. Plantin 1589.

113 - Meditatien op den Lofsanck Weest gegroet sterre der zee.
(Vertaling van Fr. Costerus' *In Hymnum Ave Maris Stella* door God. Van den Berghe. Niet vermeld bij De Backer-Sommervogel).
Ms. 70

114 - Seven Meditatien op den Lofsanck salve Regina.
R. 620
Antwerpen, Plantin 1590.

115 - Cinquante méditations de la vie et louanges de la vierge Marie mère de Dieu...
A. 99
Antwerpen, Plantin 1590.

116 - Vijftich Meditatien van het leven ende lof der moeder Godts.
A. 107
Antwerpen, Plantin 1590.

117 - Schildt der Catholijcken teghen de Ketterijen...
A. 867
Antwerpen, Plantin 1591.

118 - Seyndt-Brief aen de edele ende wijse heeren representerende de staten ende Raedt van Holland...
A. 3376
Antwerpen, Joach. Trognesius 1598.

119 - Antwoorde op de Hollandsche sententie tegen Peeter Panne.
R. 569
Antwerpen, Joach. Trognesius 1598.

120 - Apologia Catholica, dat is Catholijcke antwoorden op een Kettersch boecxken Gaspari Grevinchovij,...
A. 4273
Antwerpen, Joach. Trognesius 1598.

121 - Sica Tragica comiti Mauritio à Jesuitis ut aiunt Calvinistae Leydae intentata nuper Germanice à Franç. Costero...
A. 2393
Antwerpen, Jac. Trognesius 1599.

122 - Een Cort tractaet van den Af-Laet ter oorsaecken des overghesonden Jubilaei Anno 1603...
A. 2468
Brussel, J. Mommaert 1603.

123 - Apologia contra Franciscum Gomarum.
B. 3221
Keulen. Birckmann 1604.

124 - Apologia Catholica.
B. 2564
Keulen, Birckmann 1604.

125 - Cathechismus, Dat is, De Christelijcke leeringhe in maniere van 't samen-sprekinghe tusschen den meester ende den Discipel...
A. 3614
Antwerpen, Plantin 1604.

126 - Het Cabinet der ghebeden.
A. 2552
Antwerpen, Joach. Trognesius. 1604.

127 - Antwoorde Franc. Costeri... veur het eerste deel van sijn handboeck ghenaemt Schild en Catholijcken tegen Franc. Gomarum...

A. 860
Antwerpen, Plantin. 1604.

128 - Verantwoorde Franc. Costeri... van het tweede deel sijns Schildts der Cath. van de H. Schrifture... teghen Franc. Gomarum...
A. 3558
Antwerpen, Gheleyn Janssens. 1605.

129 - Het nieu Testament onses Heeren Jesu-Christi, met korte uytlegginghe...
A. 3154
Antwerpen, Joach. Trognesius. 1614.

130 - Sermoonen op alle de Epistelen van de Son-Daghen van den gheheelen Iare...
A. 2659
Antwerpen, Hieron. Verdussen. 1616.

131 - Catholiicke Sermoonen op alle de Heylich-daghen des jaers.
A. 2664
Antwerpen, Joach. Trognesius. 1616.

132 - Catholiicke sermonen op de Evangelien van de Sondaghen.
A. 2658
Antwerpen, Jacob Trognesius. 1617.

133 - Vierthien Catholiicke Sermoonen op de epistelen ende Evangelien der Sondagen van den Advent tot den vasten.
A. 2043 Antwerpen, J. Trognesius. 1618.

134 - Catholiicke Sermoonen op de Epistelen ende Evangelien van de Sondagen naer Sinxen tot den Advent.
A. 2041
Antwerpen, Jac. Trognesius. 1618.

135 - Viifthien catholiicke Sermoonen op de epistelen ende evangelien der Sondagen van den Vasten tot de H. Driivuldicheyt.
A. 2036
Antwerpen, Joach. Trogenius. 1618.

David, Johannes, S.J. (Kortrijk 1545 † Antwerpen 1613).

136 - Christelycken Bie-Corf der H. Roomscher Kercke...
A. 2415
Antwerpen. Martin Nutius. 1598.

137 - Veridicus Christianus
A. 826
Antwerpen. Plantin. 1601.

138 - Schild-wacht tot seker Waer-Schouwinghe teghen de valsche Waersegghers. Tooveraers.
A. 830
Antwerpen. Plantin. 1602.

139 - Christelycken Waerseggher, de principale stucken van 't Christen geloof...
A. 812
Antwerpen. Plantin, 1603.

140 - Occasio arrepta neglecta hujus commoda: illius incommoda.
A. 1205
Antwerpen. Plantin. 1605.

141 - Lot van Wysheid ende goed Geluck: op drye hondert ghemeyne sprekwoorden...
A. 306
Antwerpen. Plantin. 1606.

142 - Paradisus sponsi & sponsae: in quo messis myrrhae et aromatum ex instrumentis ac mysterijs Passionis Christi colligenda.
Zaal XIX. 87
Antwerpen. Plantin. 1607.

143 - Toets-steen || tot Beproevinghe ende oeffeninge der gheender Die haer tot de volmaecktheyt des Christen levens begheren te begheven.

A. 3732
Antwerpen. M. Nutius. 1607.

144 - Duodecim specula Deum aliquando videre concinnata desideranti.

A. 1236
Antwerpen. Plantin. 1610.

145 - Pancarpium Marianum Septemplici Titulorum serie distinctum ut in B. Virginis odorem curramus & Christus formetur in nobis.
A. 1235
Antwerpen. Plantin. 1618.

146 - Virtutum et vitiorum pugna.
(Onvoltooid werk in handschrift, z.j., copie van Balthasar Moretus. Niet vermeld bij De Backer-Sommervoghel).
Ms. 115

Della Faille, Johannes, S.J. (Antwerpen 1597 † Barcelona 1654).

147 - In Academia Matritensi Collegii Imperialis Regii Matheseos Prof. Theoremata de centro gravitatis partium circuli et ellipsis.
A. 2854
Antwerpen. J. Meursius. 1632.

Gevaertius. J. Caspar (Antwerpen 1593 † Id. 1666).

148 - Eelectorum libri III in quibus plurima veterum scriptorum loca obscura... explicantur.
Zaal vreemde drukkers 101
Parijs, Seb. Cramoisy. 1619.

149 - Inscriptiones arcuum triumphalium et pegmatum Antverpiae erectorum honori... Ferdinandi Austrii.
A. 815
Antwerpen, Moretus 1635.

150 - Pompa introïtus honori serenissimi principis Ferdinandi Austriaci....

B. 13
Antwerpen, J. Meursius, 1642.
(Zie Boeken met versieringen naar Rubens).

151 - Inscriptiones honori Serenissimi principis Leopoldi Gulielmi archiducis Austriae... etc.
A. 1852
Antwerpen, 1648.

152 - Regum et imperatorum romanorum numismata aurea argentea, aerea a Romulo et C. Iul Caesare usque ad Iustinianum Aug.
A. 3148
Antwerpen, Hendrik Aertsens. 1654.

153 - Hymenaeus Pacifer, sive theatrum Pacis Hispano-Gallicae a S.P.Q. Antverpiensi.
A. 1496
Antwerpen, Plantin. 1661.

154 - Icones et inscriptiones honori... dynastae D. Francisci de Moura Cortereal, marchionis Castello-Rodericii....
A. 1496
Antwerpen, Plantin. 1663.

155 - Oratio funebris in exequiis Philippi IV....
A. 2686
Antwerpen, Plantin. 1666.

156 - Haereseos Expugnatori D. Joanni Miraeo fatis functo, olim. Antverp. praesuli.
A. 2063
Antwerpen, Hier. Verdussen. S.D.

Gouda, Johannes de, S.J. (Utrecht 1571 † Brussel 1630).

157 - Leughenen ende Beuselen bij Dosynen, Michaelis Hogii tegen het Beraedt, wat gheloove... men behoort 't Aenveerden. P. Leonardi Lessii aenghetelt ende wederleyt door Johannes de Gouda.
A. 699
Antwerpen. Plantin. 1612.

158 - Tale ende Redenen Joannis de Gouda... Voor het Beraedt... teghen de misluckte montstoppinghe M. Mich. Hogii.
A. 1276[2]
Antwerpen, Plantin. 1613.

Haren, Jan. (Valencijn ± 1540 † 1620),

159 - Les causes justes et équitables, qui ont mues Jean Haren,... de quitter la religion Reformée.
H. 3285
Antwerpen, Pierre Bellère. 1586.

160 - De wettige... redenen die Jan Haren... gheroert hebben. om te verlaten die... Reformeerde religie...
R. 630
Antwerpen, H. Wouters. 1586.

Hemelarius, Joannes. (Den Haag 1580 † Antwerpen 1655).

161 - Angeli Custodis ad Hugonem Grotium super Nupero eius carcere paraeneticon...
R. 209
Antwerpen, Plantin, 1621.
(Opdracht van den schrijver aan B. Moretus).

162 - Elogia Laboris et Constantiae.
Ms. 328
(Handschrift opgedragen aan Balth. Moretus door J. Hemelarius).

163 - Imperatorum Romanorum numismata aurea a Julio Caesare ad Heraclium... ex Musaeo Excell. Principis Caroli Croyi ducis Arschotani.
A. 4169
Antwerpen, P. & J. Bellerus. 1627.

Hugo, (**Herman**) S.J. (Brussel 1588 † Rhinberg 1629).

164 - De prima scribendi origine et universa rei literariae antiquitate.
A. 653
Antwerpen Plantin 1617.

165 - ...De vera fide capessenda ad neo-evangelicam synodum Dordracenam.
A. 873
Antwerpen, Plantin 1620

166 - Pia desideria emblematis elegiis et affectibus s.s. Patrum illustrata.

A. 3293
Antwerpen, Hendr. Aertsens 1624.

167 - Obsidio Bredana armis Philippi IIII auspiciis Isabellae ductu Ambr. Spinolae perfecta.
A. 1555 Antwerpen Plantin 1626.

168 - Sitio de Breda rendida a las armas del rey don Phelipe IV a la virtud de la Infante Dona Isabel, al valor del marques Ambr. Spinola.

A. 1513
Antwerpen Plantin 1627.

169 - Pieux Désirs imités des Latins... mis en lumière par Boëce a Bolswert.
A. 2198
Antwerpen Corn, Woons 1627.

170 - Goddelijcke Wenschen verlicht met Sinne-beelden, Ghedichten en vierighe uyt-spraecker der oudvaders...
A. 2151

Antwerpen Hendrik Aertssens 1629.

171 - De militia equestri antiqua et nova ad regem Philippum IV libri quinque....
Zaal Oude Banden 45
Antwerpen Plantin 1630.

172 - Vita Joannis Berchmanni a Virgilio Cepario italice scripta latine reddita....
A. 1028
Antwerpen Plantin 1630.

173 - Vita P. Caroli Spinolae S.J. pro Christiana religione in Japonia mortui: italice scripta latine reddita
A. 1013
Antwerpen Plantin 1630.

174 - Le siege de la ville de Breda conquise par les armes du roi Philippe IV par la direction de l'Infante Isabelle...
A. 948
Antwerpen Plantin 1631. (Zie N^{r} 24).

Lessius (**Leonardus**). (Brecht 1554 † Leuven 1623).

175 - De Justitia et Jure coeterisque virtutibus cardinalibus libri quatuor.

A. 556 Antwerpen, Plantin 1609.

176 - Quae fides et religio sit capessenda Consultatio.
A. 164 Antwerpen, Plantin 1609.

177 - De gratia efficaci decretis divinis libertate arbitrii et praescientia Dei conditionata Disputatio apologetica.
A. 997
Antwerpen, Plantin 1610.

178 - Beraedt wat Gheloof ende Religie men behoort t'aenvaerden. (Vertaald door P. Thomas Sailly).
A. 702
Antwerpen, Plantin 1611.

179 - De Antichristo et ejus praecursoribus disputatio apologetico gemina: qua refutatur Praefatio monitoria falso ut creditur adscripta magnae Britanniae regi.
A. 1024
Antwerpen, Plantin 1611.

180 - Disputatio de statu vitae deligendo et religionis ingressu questionibus XII comprehensa.
A. 2315^{2}
Antwerpen, Plantin 1613.

181 - Disputatie van Antichrist ende siine voor- looperen, waermede wederleyt wordt de voorredene.... toeghedicht den Coning van Groot Britannien.
A. 713
Antwerpen, Plantin 1613.

182 - Hyigasticon seu vera ratio valetudinis bonae et vitae una cum sensuum, iudicii & memoriae integritate ad extremam senectutem conservandae.
A. 2315[2]
Antwerpen, Plantin 1616. (Zie N[r]180).

183 - De summo bono et Aeterna Beatitudine hominis libri quatuor.
A. 1034
Antwerpen, Plantin 1616.

184 - De perfectionibus moribusque divinis libri XIV; quibus pleraque sacrae Theologiae mysteria breviter ac dilucide explicantur.
A. 996
Antwerpen, Plantin 1620.

185 - Theologi opuscula varia in unum corpus redacta quorum indicem quinta pagina invenies.
B. 812
Paris, J. Meiat 1626.

186 - Sacrae Theologiae in Academia Lovaniensi quondam Professoris opuscula; quibis pleraque sacra theologiae mysteria explicantur.
A, 561
Antwerpen, Plantin 1626. (Zie N[r] 26).

Lipsius, Justus.
Overijssche 1547 † Leuven 1606).

A. Werken van J. Lipsius.

187	- Variarum lectionum libri IIII.	A. 1749
	Antwerpen, Plantin 1569.	
188	- Antiquarum lectionum Commentarius.	A. 1053
	Antwerpen, Plantin 1575.	
189	- Epistolicarum Quaestionum libri V...	A. 638
	Antwerpen, C. Plantin 1577.	
190	- Justi Lipsii electorum liber I..,	A. 1749

	Antwerpen, Plantin 1580. (Zie N^{r} 187).	
191	- Satyra Menippaea Somnium.	A. 380
	Antwerpen, Pluntin, 1581.	
192	- Saturnalium Sermonum Libri duo.	A. 62
	Antwerpen, C. Plantin 1582.	
193	- Twee Boecken vande stantvasticheyt. (Nederlandsch door J. Moerentorf).	A. 614
	Antwerpen, Chr. Plantin 1584.	

194	- Deux livres de la Constance. Leiden, Chr. Plantin 1584.	A. 58
195	- De Constantia libri duo. Leiden, Plantin 1584.	A. 302
196	- De Amphitheatro Liber. Leiden, Chr. Plantin 1584.	A. 1398[2]
197	- Opera omnia quae ad criticam proprie spectant. Quibus accessit: Electorum liber secundus, novus nec ante editus. Antwerpen, C. Plantin 1585.	A. 1570
198	- De Amphitheatro liber. Antwerpen, Chr. Plantin 1585.	A. 1573
199	- De recta pronunciatione latinae linguae dialogus... Antwerpen, Chr. Plantin 1586.	A. 34
200	- Epistolarum selectarum Centuria prima. Antwerpen, Chr. Plantin 1586.	A. 525
201	- Inscriptionum Antiquarum quae passim par Europam liber (auctore Martino Smetio) Accessit Auctarium a Justo Lipsio... Leiden, Fr. Raphelenguis 1588.	A. 2649[2]
202	- Justi Lipsii animadversiones in Tragoedias quae L. Annaeo Senecae tribuuntur. Leiden, Plantin 1588.	R. 468

203	- Politicorum sive Civilis doctrinae libri sex. Zaal XIX n° 97 Leiden, Raphelengius 1589.	
204	- Leges regiae et Leges X. Virales. Leiden, Raphelengius 1589.	A. 1213
205	- Adversus Dialogistam Liber de Una Religione. Leiden, Fr. Raphelengius 1590.	A. 1382^{2}
206	- Epistolarum Centuriae duae. Leiden, Raphelengius 1590.	A. 1400
207	- Mellificium duplex ex media philosophia petitum: Leiden, Fr. Raphelengius 1591.	A. 765
208	- Epistolica institutio, excepta e dictantis ejus ore. Adjunctum est Demetrii Phalerei ejusdem argumenti scriptum. Leiden, F. Raphelengius 1591. (Zie n^{r} 206).	A. 1400
209	- Justi Lipsi ad Jac. Monavium epistola, cum duabus Ad Abr. Ortelium. Antwerpen. Vid. et Jo. Moretus 1592.	A. 380
210	- De cruce libri tres. Antwerpen, Plantin 1593.	A. 308

211	- De militia romana liber quintus Qui est de Disciplina.	A. 570
	Antwerpen, Plantin 1595.	
212	- Poliorceticon sive de machinis, tormentis, telis, libri quinque ad Historiarum lucem.	A. 1381
	Antwerpen, Plantin 1596.	
213	- Justi Lipsii admiranda, sive, de Magnetudine Romana, libri quatuor.	A. 2008
	Antwerpen, Plantin 1598.	
214	- ...Opera omnia quae ad Criticam proprie spectant:...	A. 968
	Antwerpen, Plantin 1600.	
215	- Dissertatiuncula apud seren. Albertum et Isabellam Belgarun Principes.	A. 304
	Antwerpen Plantin 1600.	
216	- Epistolarum selectarum III Centuriae.	A. 1170
	Antwerpen, Plantin 1601.	
217	- De Vesta et Vestalibus Syntagma.	A. 304
	Antwerpen, Plantin 1603. (Zie n^{r} 215).	
218	- Manuductionis ad Stoicam Philosophiam libri tres...	A. 969
	Antwerpen, Plantin 1604.	
219	- Diva Virgo Hallensis.	A. 1372
	Antwerpen, Plantin 1604.	
220	- Diva Virgo Hallensis 1604.	

	(Handschrift voor den druk bestemd. Kantteekeningen van J. Lipsius'hand).	Ms. 116
221	- Diva Sichemensis sive aspricollis:	A 1371
	Antwerpen, Plantin 1605.	
222	- Monita et Exempla Politica. Libri duo qui virtutes et Vitia Principum spectant.	A. 350
	Antwerpen, Plantin 1605.	
223	- Lovanium sive oppidi et Academiae ejus deseriptio libri tres.	
	Antwerpen, Plantin 1605.	
224	- Epistolarum Selectarum Centuria prima miscellanea - Centuria secunda.	A. 971
	Antwerpen, Plantin 1605.	
225	- De Bibliothecis Syntagma.	A. 1373[2]
	Antwerpen, Plantin 1607.	

226	- ....Sendtbrief... Antwoorde... aen een seker groot Heere op de Vraghe: Welc van drien den Coninc van Hispaengien best gheraden ware... Dusseldorf, W. Van der Horst 1608.	B 3526
227	- Musae errantes. Ex auctoris schedis partem descripsit. sparsas collegit, ac junctim posteritati edidit Franciscus Sweertius F. Antverpiensis. Antwerpen, Keerbergen (Jean) 1610.	A. 2958
228	- Epistolarum selectarum Centuria Singularis ad Italos & Hispanos... Antwerpen, Plantin 1613 et 1605.	A. 972
229	- Opera omnia septem tomis distincta postremum aucta et recognita. Antwerpen, Plantin 1614.	A. 568
230	- ...Flores ex ejus operibus discerpti in locos communes digesti opera Francisci Sweertii F. Antverpiensis. Antwerpen, Gasp. Bellerus 1615.	A. 4101

B. Classieke schrijvers door J. Lipsius vertaald.

231	- **Lipsius** (**Justus**). C. Cornelii Taciti Historiarum & annalium libri qui exstant, Justi Lipsii studio emendati & illustrati. Antw. C. Plantin. 1574.	A. 1731

232	- Ad annales Corn. Taciti liber Commentarius sive notae.	A. 1719
	Antw. C. Plantin. 1581.	
233	- C. Julii Caesaris Commentarii de Bello Gallico.	A. 1135
	Antw. C. Plantin. 1585.	
234	- Val. Maximus. Notae.	A. 1248
	Antw. C. Plantin. 1585.	
235	- T. Livii Historicorum omnium Romanorum libri omnes Notae.	B. 410
	Francfort, S. Feyrabend. 1588.	
236	- Ad. C. Cornelium Tacitum curae secundae.	A. 1719
	Leiden, Fr. Raphelengius, 1588. (Zie N^{r} 232).	

237	- Decem Tragoediae quae Lucio Annaeo Senecae tribuuntur: opera Francisci Raphelengii Fr. F. Ope V. Cl. Just. Lipsii emendatiores. Antw. C. Plantin. 1589.	A. 224
238	- Velleius Paterculus cum animadversionibus J. Lipsii. Leiden, Fr. Raphelengius. 1591.	A. 687
239	- Dispunctio Notarum Mirandulani Codicis ad Cor. Tacitum. Antw. Plantin. 1602.	A. 347
240	- L. Annaei Senecae philosophi Opera... a Justo Lipsio emendata. Antw. Plantin. 1605.	B. 148

C. Geschriften van tijdgenooten over J. Lipsius.

241	- Ad Cl. V. Justum Lipsium Apologeticus. (Domannus, J.) Helmstadt, Jac. Lucaes. 1591. (Zie N^{r} 191).	A. 380
242	- Epicedia in Obitum Justi Lipsi. Leiden, Jan Maire. 1607.	A. 1869
243	- Justi Lipsi Sapientiae et Litterarum Antistitis Fama postuma. Antw. Plantin. 1607.	A. 1973
244	- Palaestrita Honoris D. Hallensis pro Justo Lipsio adversus Dissertationem	A. 1922

	mentiti idoli Hallensis anonymi cujusdam Haeretici. (Cochelet, F. Anastasio).	
	Antw. Jean B. Vrints. 1687.	
245	- Justi Lipsi Defensio Postuma.	A. 1840
	Antw. Plantin. 1608.	
246	- Vita Justi Lipsi, Sapientiae et litterarum antistitis. (Miraeus, Aubertus).	A. 2392
	Antw. David. Martinius. 1609.	
247	- Justi Lipsi Defensio Postuma Carolus Scribanius Soc. Jesu Theologus.	A. 965
	Antw. Plantin. 1613.	

Makeblyde (**Ludovicus, S.J.**). (Poperinghe 1565 † Delft 1630).

248	- Den schadt der Christelicker leeringhe tot verklaringhe van de Cathechismus.	A. 3363
	Antw. Joach. Trognesius 1610.	
249	- Den schat der ghebeden.	A. 2815
	Antwerpen, Jos. Verdussen 1611.	
250	- Den Lust-Hof der Gheestelycke Oeffeninghen.	A. 2218[2]
	Antwerpen, Hier. Verdussen 1617.	
251	- Troost der siecken ende overleden.	A, 3764
	Antwerpen, L. van Diest 1636.	
252	- Oeffeninge voor een persoon die in de werelt geestelyck wilt leven.	A. 2879[13]
	Antwerpen, W[e] J. Willemsens, 1693.	

Malderus (**Joannes**) **Bisschop van Antwerpen**). (St Pieters-Leeuw 1563 † Antwerpen 1634).

253	- Catholijck onderwijs tot versterckinghe van den crancken in 't Gheloove.	A. 1074
	Antwerpen, Plantin 1613.	
254	- De Virtutibus Theologicis et justitia et religione commentaria ad secundam secundae D. Thomae.	A. 790
	Antwerpen, Plantin 1616.	
355	- Anti-Synodica sive animadversiones in decreta Conventus Dordraceni.	A. 846
	Antwerpen, Plantin 1620.	
256	- In primam secundae D. Thomae commentaria.	A. 789
	Antwerpen, Plantin 1623.	
257	- Tractatus de Restrictionum mentalium abusu.	A. 846
	Antwerpen, Plantin 1624. (Zie N[r] 255).	
258	- Tractatus de sigillo confessionis sacramentalis.	A. 868
	Antwerpen, Plantin 1626.	

259	- In Canticum Canticorum Salomonis Commentarius.	A. 1775
	Antwerpen, Plantin 1628.	
260	- Meditationes Theologicae.	A 858
	Antwerpen, Plantin 1630.	
261	- In primam partem D. Thomae Commentaria de Sancta Trinitate.	A. 791
	Antwerpen, Plantin 1634.	

Mantelius, Jan, (Hasselt 1599 † Id. 1676).

262	- Dagh van Devotie verdeylt in Twelf uren van Gheestelijcke Oeffeningen ende Ghebeden. Antwerpen, H. Aertssens 1633.	A. 2490[3]
263	- Speculum Peccatorum aspirantium ad solidam vitae emendationem sive admiranda S. Augustini conversio, historia ejusdem narriatone... Antwerpen, H. Aertssens 1637.	A. 2088
264	- Ars artium sive de regimine sanctimonialium diatribe... Antwerpen, Plantin 1640.	A. 188
265	- De officio Pastorali libri duo. Antwerpen, Henri Aertssens 1643.	A. 188
266	- Oratio Habita Antverpiae in funere R. & Eximij Patris Henrici Lancelotti S. Theol. Doct. Lovaniensis... Antwerpen, H. Aertssens 1643.	A. 3533
267	- Historiae Lossensis libri decem... Luik, Al. Barchon 1717.	B. 1224

Marquis, Lazarus. (Antwerpen 1574 † Id. 1647).

267_2	- Volcomen tractaet van de peste. Antwerpen, C.J. Trognesius. 1636.	A. 2530

Marquis Guill. (Antwerpen 1604 † Id. 1677).

268	- Decas Pestifuga seu decem questiones problematicae de peste Una cum exactissima instructione purgandarum aedium infectarum. Antwerpen, C.F. Trognesius 1627.	A. 2982[3]
269	- Aloe morbifuga In Sanitatis conservationem concinata. Antwerpen, Guil. van Tongeren. 1633.	A. 3091

Meyere, Leo de. (Antwerpen † Harelbeke 1630).

270	- Prosopopée d'Anvers a la bienvenue du Sérénissime Prince Ernest... Archiduc d'Autriche. Antwerpen, Arnold Coninx. 1594.	A. 1881
271	- Poème advis pour la paix de la Belgique a son Altesse. Antwerpen, Arn. Coninx. 1598.	Antw. Dr. 205

Miraeus, Aubertus. (Brussel 1573 † Antwerpen 1640)

272	- Elogia illustrium Belgii scriptorum qui vel Ecclesiam Dei propugnarunt, vel disciplinas illustrarunt...	A. 2442
	Antwerpen, Wwe & Erfg. I. Bellerus 1602.	
273	- Gentis Spinulae Illustrium Elogia...	A. 370
	Antwerpen, Hier. Verdussen 1607.	
274	- Rerum toto orbe Gestarum Chronica...	A. 4171
	Antwerpen, Hier, Verdussen 1608.	
275	- Elogia Belgica, sive Illustrium Belgi Scriptorum...	A. 3822
	Antwerpen, David. Martinus 1609.	
276	- Bibliothecae Antverpianae primordia.	R. 369
	Antwerpen, D. Martinus 1609.	
277	- Origines Equestrium Sive Militarium ordinum. Libri duo.	A. 3822
	Antwerpen, David Martinus 1609. (Zie M^{r} 275).	
278	- Oratio ad Clerum habita in Synodo Dioecesana...	A. 869
	Antwerpen, Plantin 1610.	
279	- Notitia Patriarchatuum et Archiepiscopatum orbis Christiani.	A. 3405
	Antwerpen, Dav. Martinius 1611.	

280	- Vita S. Alberti. Ex manuscriptis Chronicis. Aegidij Leodiensis primum de prompta...	B. 646
	Antwerpen, Dav. Martinius 1612.	
281	- Notitia Episcopatuum orbis Christiani in qua Christianae Religionis ampletudo elucet libri V.	A. 612
	Antwerpen, Plantin 1613.	
282	- Cort verhael van het leven van den H. Willebrordus Aertsbischop van Utrecht.	A. 1267
	Antwerpen, Plantin 1613.	
283	- Vita Justi Lipsii in Lipsii Fama Postuma.	A. 965
	Antwerpen, Plantin 1613.	
	(Zie N^{r} 247).	
	(Zie Lipsius).	
284	- Petri Divaci Rerum Brabanticarum libri XIX. Studio Auberti Miraei...	A. 4167
	Antwerpen, J. Verdussen 1620.	
285	- De vita Alberti pii, sapientis, prudentis Belgarum principis Commentarius.	A. 998
	Antwerpen, Plantin 1622.	
	(Zie N^{r} 57).	
286	- Fasti Belgici et Burgundici...	B. 2771
	Brussel, I. Pepermannus 1622.	

287	- Donationum Belgicarum Libri II. In quibus Ecclesiarum & Principatuum Belgij origines...	A. 2742
	Antwerpen, I. Cnobbaert 1629.	
288	- De Congregationibus clericorum in communi viventium...	B. 2779
	Keulen, B. Gualtherus 1632.	
289	- Serenissimae principis Isabellae Clarae Eugeniae... Laudatio funebris...	A. 36
	Antwerpen, Plantin 1634.	
290	- Rerum Belgicarum chronicon ab Julii Caesaris in Galliam adventu usque ad vulgarem Christi annum M.D.C.XXXVI.	A. 2034
	Antwerpen, G. Lesteens 1635.	
291	- Bibliotheca ecclesiastica Sive nomenclatores VII veteres...	A. 4147
	Antwerpen, I. Mesius 1639.	
292	- Opera diplomatica et historica...	B. 639
	Leuven, Eg, Denique 1723. (Vier deelen).	

Montmorency, Franciscus de S.J. (Aire 1578 † Dowaai 1640).

293	- Idyllia Sacra.	B. 1937
	Dowaai, G. Pattenius 1629.	
294	- Cantica et idyllia.	B. 2227
	Dowaai, G. Pattenius 1633.	

295	- Cantica et Idyllia Sacra. Antwerpen, Plantin 1638.	A. 1066
296	- Piëtas victrix. Antwerpen, Plantin 1639.	A. 1066

Moretus, Balthasar. (Antwerpen 1574 † Id. 1641).

297	- Faustis Nuptiis Balthasaris & Annae eorumque posteritate votum et omen. Antwerpen, Plantin. 1645.	R. 371
298	- Anselmus Solorius de Pileo... Epistola Dedicatoria Domino B. Moreti. Amsterdam. A. Frisius. 1671.	R. 221

Morgues, Mathieu de. (1582 † 1670).

299	- Consolation aux affligez par la malice des hommes tirée du Pseaume CXXIII. Antwerpen, Plantin. 1632.	A. 1821

300 - I. Le génie demasqué.

II. Copie.... lettre.... par Monseigneur frère.... du Roy au Marechal de Schonberg.

III. Advis des marchands de la Bourse d'Anvers... à ceux... de Paris.,. et de Lyon. A. 1577

Antwerpen, Plantin. 1632.

301 - Diverses pièces pour la défense de la royne mere du Roy.... Louis XIII. B. 832

Antwerpen, Plantin. 1637.

(Zie werken met titelprent van Rubens).

302 - Les deux faces de la vie et de la mort de Marie de Medicis royne de France. A. 1195

Antw. Plantin. 1643.

303. - Recueil de Pièces pour la défense de la reyne mère du roy... Louys XIII. A. 3482

Antwerpen, z.n. 1643

Nonnius, Ludovicus. (Antwerpen 1553 † ?)

304 - Hlspania sive Populorum, Urbium, Insularum, ac Fluminum in ea accuratior descriptio... A. 2424

Antw. Hier. Verdussen. 1607.

305 - Ichtyophagia sive de piscium esu commentarius. A. 3342

Antw. Pet. & Jo. Bellerus. 1616.

306 - Commentarius in Numismata Imp. Julii Augusti et Tiberii Huberto Goltzio Sculptore. A. 2029

Antw. H. Verdussen. 1620.

307	- Diaeteticon sive de Re Cibaria libri IV. Antw. P. & J. Bellere. 1627.	A. 2355
308	- Commentarius in numismata Imp, Julii Augusti et Tiberii Huberto Goltzio Sculptore accesserunt singulorum vitae ex Suetonio. Antw. Plantin. 1644.	A. 950

Puteanus, Erycius. (Venloo 1574 † Leuven 1646).

309	- ...Pietatis Thaumata in Bernardi Bauhusii... Proteum Pàrthenium, unius libri Versum, unius versus librum stellarum numero sive formis MXXII variatum... Antw. Plantin. 1617.	A. 1182
310	- De Annunciatione virginis matris oratio Lovanii in Aede Sodalitatis habita VII Kal. April. M.D.CXVIII.	A. 358

311	- Diva Virgo Bellifontana in Sequanis: loci ac pietatis descriptio, originem. incrementa, seriemque Hierotoparcharum complectens. Antwerpen, Plantin 1631.	A. 1029[2]
312	- D. Virginis Bellifontanae Descriptio. (Handschrift gedrukt in 1631).	Ms. 165
313	- ... Historiae Brrbaricae libri VI qui irruptiones Barbararum in Italiam occasum imperii et res insubrum continent ad exemplum Flori conscripta. Antwerpen, J. Cnobbaert 1934.	A, 4068
314	- ... Historiae Medicaeae libro duo Res potissimum circa Lacum Larium a Jacobo Medicaeo Accedit Galeatius Capella De Bello Mussiano Liber Singularis. Antwerpen, J. Cnobbaert 1634.	A. 4068
315	- Purpura Austriaca Hierobasilica sacram et regiam serenissimi principis Ferdinandi, Hispaniarum Infantis S.R.E. Cardinalis. Imaginem colore panegyrico repraesentans. Antwerpen, J. Cnobbaert 1635.	A. 4199
316	- Historiae Belgicae liber singularis de obsidione Lovaniensi anni MICCXXXV novi sub Ferdinando Principo Belli Auspicia.	A. 2631

	Antwerpen, J. Cnobbaert 1636.	
317	- Epistolarum apparatus novus in centuria distributus.	A. 2610
	Antwerpen, J. Cnobbaert 1637.	
318	- Epistolarum selectarum apparatus miscellaneus et novus, officia familiaria, negotia studia continens. Centuria prima.	A. 4061
	Antwerpen, J. Cnobbaert 1645.	

Rhetores. (Studenten uit de rhetorica van het Antwerpsch Jezuietencollege).

319	- Fama postuma praesulum Antverpiensium vulgata a Rhetoribus Collegii Soc. Jesu ejusdem civitatis.	A. 1019
	Antwerpen, Plantin 1611,	
320	- *(Handschrift)* Latijnsche Ode aan Balthasar Moretus gewijd door de *Juventus Studiosa Colleg. Soc^{s} Jesu* te Antwerpen 1627.	M. 196

Rios, Barth. de los.

321	- Phoenix Thenensis e cineribus redivivus Ser. Principi Ferdinando Aurtriaco. Antwerpen, Plantin 1637.	A. 1825
322	- De Hierarchia Mariana libri sex: in quibus imperium virtus et nomen B. Virg. Mariae declaratur et mancipiorum ejus dignitas ostenditur... Antwerpen, Plantin 1641. (Zie werken met titelprent naar Rubens).	A. 787

Rosweydus, Heribertus S.J. (Utrecht 1569 † Antwerpen 1629).

323	- Fasti Sanctorum quorum vitae in Belgicis bibliothecis manuscriptae. Antwerpen, Plantin 1607.	A. 877
324	- De fide haeriticis servanda ex decreto Concilii Constantiensis dissertatio cum Daniele Plancio Scholae... Antwerpen, Plantin 1610.	A. 1020
325	- C. Baronii Martyrologium novissima et correctissima edita opera & studia... Antwerpen, Plantin 1613.	A. 1333
326	- Vetus Remanum martyrologium hactenus a cardinale Baronio. Antwerpen, Plantin (v^{o} & fils) 1613.	A. 1334
327	- Lex talionis XII, tabularum Cardinali	A. 611

	Baronio ab Isaaco Casaubono dieta:...	
	Antwerpen, Plantin 1614.	
328	- Vitae Patrum - De Vita et verbis Seniorum libri X. Historiam Eremiticam complectentes...	A. 1324
	Antwerpen, Plantin 1615.	
329	- Anti-Capellus sive Explosio Naeniarum Jacobi Capelli quas funeri Isaaci Casauboni ad Legem XII.	A. 1023
	Antwerpen, Plantin 1619.	
330	- Syllabus malae fidei Capellianae excerptus ex Jacobi Capelli mendaci assertione bonae fidei et fictis artibus Romanae Sedis.	A. 861
	Antwerpen, Plantin 1621.	
331	- De Navolginge Christi door H. Thomas van Kempen...	A. 2492
	Antwerpen, Hier. Verdussen 1621.	
332	- Divi Paulini opera...	A. 1010
	Antwerpen, Plantin 1622.	

333	- Generale Kerckelijcke historie van de gheboorte onses H. Jesu Christi tot het jaer M.DCXXIV. Antwerpen, J. Cnobbaert 1623.	A. 1845
334	- Het leven der H.H. Maeghden die van Christus tijde tot dese eeuwe in den salighen staet der suyverheidt... geleeft hebben... Antwerpen, J. Fickaert 1626.	A. 2271
335	- Martyrologium S. Hieronymi aeri incisum in off. Plantiniane cura... Antwerpen, Plantin 1628.	A. 1497

(Fac-simile op koper gegraveerd van een oud handschrift uit de abdij van Echternach, thans in de Nationale Bibliotheek te Parijs. Vervaardigd voor B. Moretus onder leiding van H. Rosweydus, 1628. Onvoltooid en slechts op 9 exemplaren afgedrukt in 1660).

Zie de koperplaten in zaal XXIII, n^{r} 83.

336	- De navolginge Christi van Thomas a Kempis Regulier met sijn leven. Antwerpen, H. Aertssens 1629.	A. 302
337	- Het Leven ende Spreucken der Vaderen beschreven door den H. Hieronymus. Antwerpen, Hier. Verdussen 1643.	A. 2894
338	- Generale Legende der Heilighen. Antwerpen, J.B. Verdussen 1686.	A. 2887

339 - 'T Vaders boeck t' Leven en de spreucken der Vaderen beschreven door den H. Hieronymus... B. 572

Brugge, Ign. Van Pee 1699.

Rubens, Albert. Oudste zoon van P.P. Rubens en Is. Brant. (Antwerpen 1614 † Brussel 1657).

340 - De re vestiaria veterum, praecipuae de lato clavo libri duo, Et alia ejusdem opuscula posthuma... A. 354

Antwerpen. Plantin. 1665.

Rubens, Philippus. Broeder van Petrus-Paulus. (Siegen 1574 † Antwerpen 1611).

341 - Electorum libri II In quibus antiqui Ritus emendationes Censurae Ejusdem ad Justum Lipsium. A. 978

Antw. Plantin. 1608.

(Zie werken met titelprent naar Rubens.

342	- St. Asterii episcopi Amasiae Homiliae Graece et Latine nunc primum editae. Antw. Plantin. 1625. (Zie n^{r} 40).	A. 978
343	- Hier. Bosii de Toga Romana Commentarius accedit ex Ph. Rubenio iconismus statuae togatae. Amsterdam, Andr. Fresius. 1671.	A. 221

Schottus, Andreas. S.J. (Antwerpen 1552 † Id. 1629).

344	- Sex. Aurelii Victoris Historiae Romanae Breviarium... De vita & Moribus imperatorum... Antw. Plantin. 1579.	A. 1725
345	- Pomponii Melae de situ Orbis libri tres. Antw. Plantin. 1582.	A. 64
346	- Theophylactus Simocatus opuscula quae haberi potuerunt omnia... Heidelberg, H. Comelinus. 1590.	B. 2199
347	- M. Annaei Senecae rethoris Suasoriae... Excerpta. Heidelberg, Comelinus. 1604.	B. 504
348	- Demosthenes & AEschinis opera... Franfort, Cl. Marnius. 1604.	B. 67
349	- Photii Bibliotheca... e Graece Latine reddita.	B. 737

	Scholiisque illustrata opera...	
	Augsburg, C. Mangus, 1606.	
350	- Hispaniae Bibliotheca seu de academiis ac bibliothecis.	B. 1528
	Francfort, Cl. Marnius, 1608.	
351	- Tullianarum Quaestionum de instauranda Ciceronis imitationes Libri IIII.	A. 1047
	Antw. Plantin, 1610.	
352	- Adagia sive Proverbia Graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogenano et suidae collectaneis...	A. 957
	Antw. Plantin. 1612.	
353	- Stephani Vinandi Pighii Annales Romanorum.	A. 785
	Antw. Plantin. 1615.	
354	- Observationum humanarum lib. V. Ejusdem Nodi Ciceron. Variorumque lib. IV...	A. 4163
	Antw. Gasp. Bellerus. 1615.	
	(Opdracht van A, Schottus aan Balth. Moretus).	
355	- Tabulae Rei Nummariae romanorum graecorumque ad Belgicam, Gallicam, Hispaniam et Italicam monetam revocatae...	A. 3892[2]
	Antw. P. & J. Bellerus, bij Gerard Wolschaten. 1616.	

356	- Catalogus catholicorum S. Scripturae interpretum.	B. 1542
	Keulen. J. Kinckuis. 1618.	
357	- De bono silentii religiosorum et saecularium libri II.	A. 3699
	Antw. P. & J. Bellere, 1619.	
358	- S. Isodori Pelusiotae - Epistolae ineditae...	A. 3215
	Antw, M. Nutius, 1623.	
359	- M. Annaei Senecae rhetoris quae exstant.	B. 1751
	Amsterdam. G.J. Caesius. 1628.	
360	- Adagialia Sacra novi Testamenti Graeco Latino: Selecta atque exposita.	A. 1181
	Antw. Plantin. 1629.	
361	- Regum imperatorum romanorum numismata... Caroli ducis Croyiaci et Arschotani olim congesta...	A. 2890
	Antw. H. Aertssens. 1654.	
362	- Itinerarium Italiae.	B. 3303
	Amsterdam, J. Janssonius. 1655.	

Schottus, Franciscus, broeder van Andreas. (Antwerpen 1548 † Id. 1622).

363	- Itinerarii Italiae rerumq. Romanorum libri tres,	A. 693
	Antwerpen, Plantin 1625.	
364	- Itinerarium nobiliorum Italiae regionum urbium.	B. 2798
	Weenen, P. Bertelius 1601.	
365	- Itinarii italiae germaniaeque libri III ad haec ter Galliae et Hispaniae.	B. 1382
	Keulen, B. Gualtherus 1620.	

Scribani, Carolus, S.J. (Brussel 1561 † Antwerpen 1629).

366	- Ars mentiendi Calvinistica cum vero commentario Romani Veronensis.	B. 2562

Mainz, op kosten van den schrijver, 1602.

367 - Orthodoxae Fidei Controversa

Tom. I.	{ Liber I Scriptura Fidei Controversa	
Tom. I.	{ Liber II De Apostolica	
Tom. II	{ Liber III De Reliquiis sanctorum	
Tom. II	{ Liber IV De Miraculis	
Tom. III	{ Liber V De Culta et invocatione	
Tom. III	{ Liber VI De Imaginum veneratione.	A. 627

Antwerpen, Plantin 1609-612.

368	- I Antverpia.	
	II Origines Antverpiensium.	B. 1066
	Antwerpen, Plantin 1610.	
369	- Het eerste deel der meditatiên van P. Car. Scribani.	A, 2129
	Antwerpen, Joach. Trognesius 1613.	
370	- Het tweede deel der meditatiën van P. Car. Scribani, S.J.,	A. 2367
	Antwerpen, J. Trognesius 1613.	
371	- Amor divinus.	A. 3863
	Antwerpen, Erfg. M. Nutius & J. Meursius 1615.	
372	- Den Gheestelicken Wyngaert.	A. 2548
	Antwerpen, Erfg. Martin Nutius & Jean Van Meurs. 1616.	
373	- In annunciatonem Dei Matris votiva gratulatio.	A. 358
	Antwerpen, Plantin 1618.	
374	- Christelycke Oefeninghe ende Meditatien van P. Car. Scribani.	A. 3563
	Antwerpen, Erfg. M. Nutius 1620.	
375	- Adolescens prodigus Succumbit vitiis, redit ad se, et in omnem aetatem ac Fortunam a virtute instruitur.	A. 3893
	Antwerpen, Martin Nutius & Broeders 1621.	
376	- Insiitutio Politico Christiana.	A. 3472

Antwerpen, M. Nutius 1623.

377 - Politico-Christianus. Philippo IV. A. 3828

Antwerpen, Martin Nutius 1624.

(Zie werken met titelprent naar Rubens). (n^{r} 43).

378 - Christus patiens piis exercitationibus illustratus. A. 4161

Antwerpen, Martin Nutius 1629.

Serre, S^{r} de la.

379 - Histoire curieuse de tout ce que c'est passé a l'entrée de la Reyne mère...

Antwerpen, Plantin 1632.

(Prachtexemplaar aan de Koningin Moeder Marie de Médicis door Balth. Moretus aangeboden.)

Gr. Biblioth.

Pup: II

380	- Histoire curieuse de tout ce que c'est passé à l'entrée de la Reyne Mère du Roy...	A. 1352
	Antwerpen, Plantin 1632.	
	(Gewone uitgave).	
381	- Mausolée érigé à la mémoire de la princesse Isabelle Claire Eugenie...	B. 1028
	Brussel I. Pepermans 1634.	
382	- Le miroir qui ne flatte point, dedié à la Reyne de la grande Bretaigne...	A. 2089
	Antwerpen, Iean Huyssens 1647	
383	- Le Reveille Matin des Dames...	A. 3693
	Antwerpen, Pierre Bellère 1648.	
384	- Le Breviaire des courtisans et le reveille matin des dames...	B. 2428
	Brussel, Fr. Vivier 1653.	
385	- Le Reveille Matin des Dames...	A. 4297[7]
	Antwerpen, Pierre Bellère 1656.	

Stratius, Jacobus. S.J. (Antwerpen 1559 † Leuven 1634).

386	- De Conste om wel te sterven, Beschreven door... Cardinael Rob. Bellarminus... overgheset door P. Jacobus Stratius.	A. 4425
	Antwerpen Guill. Lesteens 1620.	
387	- Stimuli Pietatis ad sacrificium missae pie audiendum & faciendum.	A. 2639

Antwerpen, Gaspard Bellerus. 1620.

Sweertius, Franciscus. (Antwerpen 1567 † Id. 1629).

388 - Insignium hujus aevi poëtarum Lacrymae in obitum Cl. V. Abrahami Ortelii... R. 475

Antwerpen, Joan Keerbergius 1590.

389 - Deorum dearumque capita ex antiquis numismatibus Abrahami Ortelli...

Antwerpen, J.B. Vrintuis 1602.

Zaal Antwerpsche Drukkers.

390 - XII Caesarum Romanorum Imagines E numismatibus expressae ét historica narratione illustratae. R. 457[2]

Antwerpen, J.B. Vrients 1603.

391 - Selectae christiani orbis Deliciae. B. 3148

Keulen B. Gualterius 1608.

392	- Monumenta sepulcralia et inscriptiones publicae privataeque ducatus Brabantiae. Antmerpen, Gaspar Bellerus 1613.	A. 2229
393	- Flores ex Justi Lipsii operibus descripta in locas Communes digesta opera... Antwerpen, Gaspard Bellerus 1615.	A. 4101
394	- Rerum Belgicarum annales chronici et historici De Bellis, urbibus, situ & moribus Gentis, antiqui recentioresque scriptores... Francfort, Aubry & Sehleichius 1620.	B. 583
395	- Rariores sententiae ex Praecipuis Primaeque notae Historiographis collectae. Keulen, B. Gualtherus 1625.	B. 2236
396	- Athenae Belgicae sive nomenclator infer, Germaniae scriptorum. Antwerpen, G. van Tongeren 1628.	

Tollenare, Johannes, S.J. (Brugge 1482 † Antwerpen 1643).

397	- Speculum Vanitatis. Antw. Plantin. 1635.	B. 1134
398	- Speculum Vanitatis. (Handschrift voor de uitgave van J. Tollenarius' werk van dien naam).	Ms. 376

Tooneel.

399 - Het argument van het spel van Sinnen (datmen ter eeren vande eerweerdighe Moeder Godts ende Maghet Maria /deser stadt van Antwerpen Patronersse den vijfsten van April / aldaer den Magistraat ende Borghers der selver stadt voor Stadthuys verthoont heeft.

Antm. A. Huybrechts, 1587. R. 363

400 - Le bienheureux Ignace de Loiola... Tragicomédie: Laquelle sera représentée le... de Septembre, par la Jeunesse du Collége de la Compagnie de Jesus d'Anvers, en la solenne consecration de l'église de la Maison Professe.

Antw. M. Nutius, 1611.

Tragoediae.

401 - Tragoediae Selectae P.P. Soc. Jesu. A. 4063

Antw. J. Cnobbaert. 1634.

Typus Mundi

402 - Typus Mundi (onder den collectieven auteursnaam. R.R.C.S.I.A. = Rhetoribus Collegii Societatis Jesu Antverpiensis). A. 3126

Antw. J. Cnobbaert. 1627.

Verstegen, Richard. (Londen † Antwerpen 1460).

403 - Theatre des Cruautez des Heretiques de notre temps, R. 69

Antw. Adr. Hubert. 1588.

404 - Speculum pro Christianis Seductis. A. 942[2]

Antw. Plantin. 1590.

405 - Theatrum Crudelitatum Haeriticorum nostri Temporis. A. 3194[2]

Antw. Adr. Hubert. 1592.

406 - The primer or office of the Blessed Virgin Marie in Latin and English: According to the reformed Latin.

Zaal Antw. Drukpers. 163

407 - A restitution of decayed intelligence: In antiquitaties. A. 2273

Antw. Rob. Bruney. 1605.

408 - Characteren oft Scherpsinnighe Beschrijvinghe van de Proprieteyten oft eygendommen van verscheyden persoonen. A. 4363

Antw. G. Lesteens. 1619.

409 - De Spiegel der Nederlandsche Elenden getoont door een liefhebber der Waerheyt ende der Nederlanden welvaert. B. 3698

Antw. Henri Jaye' 1621.

Verjaring (**Honderdste**). der Soc. Jesu.

410	- Imago primi Saeculi S.J. a provincia Flandro-Belgica ejusdem Societatis representata. Antw. Plantin. 1640.	A. 797
311	- Afbeeldinghe van d'eerste eeuwe der Societeyt Jesu (door Pater Adriaan Poirters). Antw. Plantin. 1640.	B. 931

Wendelinus (**Godefridus**).

412	- Aries seu aurei velleris encomium.	A. 802^2
	Antwerpen, Plantin 1632.	
413	- Luminarcani Eclipses lunares ab anno MDLXXIII ad MDCXLIII observatae.	A. 1893
	Antwerpen, H. Verdussen 1644.	
414	- Leges Salicae illustratae illarum natale solum demonstratum cum glossario salico vocum aduaticarum.	A. 1515
	Antwerpen, Plantin 1649.	

Woverius, Johannes. (Antwerpen 1576 † Id. 1635).

415	- I. Firmicus Materni (Julius). De errore profanarum religione Joan à Wouwer recensuit.	
	II. Minucius (M.) Felix Octavius et Cypriani de idolorum vanitate Joan à Wouwer recensuit.	B. 2662
	Hamburg, Froben 1603.	
416	- Panegyricus, austriae, serenissimis Archiducibus Belgicae Clementissimis, piissimis, optimis principibus patriae parentibus scriptus.	A. 1420
	Antwerpen, Plantin 1609.	
417	- Vita B. Simonis Valentini Sacerdotis.	A. 1924
	Antwerpen, Plantin 1619.	

III. Autographen.

418	- Caes. Baronius	p. 369,	R. 76
419	- Bern. Bauhusuis	481,	76
420	- Laur. Beyerlinck	671,	76
421	- Joh. Brantius	593,	77
422	- Chifflet, Phil.	93,	80
423	- Chifflet, Jean-Jacques	106,	78
424	- Chifflet, Jules	147,	78
425	- Chifflet, Jean	133,	78
426	- J. de Tollenare	349,	81
427	- Herman Hugo	525,	85
428	- Leonardus Lessius,	361,	86
429	- Justus Lipsius	485,	86
430	- J. Malderus	31,	88
431	- J. Mantelius	65,	88

432	- Aubertus Miraeus (Le Mire)	389,	88
433	- F. de Montmorency	453,	88
434	- Balth. Moretus I	13,	89
435	- Lud. Nonnius	123,	90
436	- And. Schottus	227,	93
437	- Eryc. Puteanus	577,	91
438	- Barth. de los Rios	585,	92
439	- Nic. Rockox	777,	92
440	- Her. Rosweydus	787,	92
441	- P: P. Rubens. (Zie Zaal II, 26, 27)		
442	- Phil. Rubens	821,	92
443	- God. Wendelinus	193,	94
444	- Joh. Woverius	479	94

* * *

445 - Magistratus Sodalitatis Latinae Majoris Antverpiae in Domo Professa Societ[s] Jesu Ab anno M.DC.IX.
(P.P. Rubens wordt er als lid vermeld in 1623, als secretaris in 1629).
(Biblioth. College
O.L. Vrouw, Antw).

446 - Het materiaal van Max Rooses (nota's en aanteekeningen) voor zijn werk *Rubens' Leven en Werken.*
(Mus. Plantin-Moretus).

447 - Kwijtschrift van P.P. Rubens voor Moretus I, 27 April 1612. (Zaal II).
448 - Verkoopakte en kwijtschrift van P.P. Rubens voor B. Moretus I, 27 November 1630. (Zaal II).

IV. Prenten, teekeningen, photo's en schilderijen.

Zaal II.

449 - Titelprent voor J. Biderman *Heroum Epistolae* (Plantin, 1634, door P.R. Rubens.

450 - Id. id. voor B. Bauhusius en Cabillavus *Epigrammata* en C. Malapertus *Poemata* (Plantin 1634) door P.P. Rubens.
30
451 - Id. voor Urbanus VIII *Poemata* (Plantin, 1634) duor P.P. Rubens.
31
452 - Een drukkerswerk voor de Plantijnsche drukkerij (1630) door P.P. Rubens.
32
453 - Portret van een Pater Jezuiet (aan Rubens toegeschreven).
33
454 - Wapenschild van Urbanus VIII (aan Rubens toegeschreven).
34
455 - Merk voor de Plantijnsche drukkerij (Aan Rubens toegeschreven).
35
456 - Titelprent voor J. Lipsius *Opera* (Plantin 1637) door P.P. Rubens.
36
457 - Portret van Graaf hertog Olivarez, minister van Philips IV, door Rubens en E. Quellin.
37
458 - Titelprent voor Luitprandus: *Opera* (Plantin 1640), door Rubens en E. Quellin.

38
459 - Titelprent voor Goltzius: *Icones imperatorum* (Plantin 1645), door Rubens en E. Quellin.
39
460 - Titelprent voor Jean Boyvin: *Siège de la ville de Dôle* (Plantin 1638), door Rubens en E. Quellin.
40
461 - Titelprent voor Barth. de los Rios: *De Hierarchia Mariana* (Plantin 1641), door Rubens en E. Quellin.

Zaal III.

462 - Al de platen van Th. van Thulden naar P.P. Rubens, voor de *Pompa Introitus honori Ser. Principis Ferdinandi,* par C. Gevaertius (Zie n^{r} 16).

Zalen VIII & IX.

463 - Aartshertog Albert en Aartshertogin Isabella.
Gravuur van C. van Sichem.
464 - Franciscus Costerus S.J.
Grav. van L. Vorsterman.
465 - Joannes Carolus Della Faille. S.J.

Gravuur van A. Lommelin, naar A. van Dyck.

466 - Ferdinand van Oostenrijk, Kardinaal Infant van Spanje. Gravuur van A. Voet.
467 - Gaspar Gevaertius.
Gravuur van P. Pontius naar A. van Dyck.
468 - Gregorius van St. Vincent, S.J.
469 - Cornelius Vandes Geest.
Gravuur van P. Pontius. naar A. van Dyck.
470 - Godefridus Henschenius, S.J.
Gravuur R. Collin.
471 - Aartshertogin Isabella in de kleedij der Franciskaner Zusters.
Gravuur van A. Verhoeven Jr., naar P.P. Rubens.
472 - Aartshertogin Isabella.
Gravuur van A. Wiericx.
473 - Leonardus Lessius, S.J.
Gravuur van C. Galle.
474 - Justus Lipsius.
Gravuur van C. Boel, naar Otto Venius.
475 - Justus Lipsius en zijn discipelen. (Ph. Rubens en J. Woverius).
Repliek naar het schilderij van P.P. Rubens in de Pitti-Galerij te Florence.
476 - Bisschop Jan Malderus.
Ets van de Quartemont naar A. van Dyck.
477 - Lazare Marquis.
Naar het schilderij van A. van Dyck.
478 - Bisschop Jan Miraeus.
Gravuur van C. Boel, naar O. Vaenius.
479 - Aubertus Miraeus.
Gravuur van P. Pontius, naar A. van Dyck.
480 - Erycius Puteanus.
Gravuur van P. de Jode.
481 - Andreas Schottus, S.J.
Gravuur van Th. Galle.
482 - Carolus Scribani, S.J.
Gravuur van P. Pontius, naar A. van Dyck.
483 - Ambrosius Spinola.
Gravuur van L. Vorsterman, naar A. van Dyck.
484 - Johannes Tollenarius, S.J.
Gravuur van Jac. Neeffs, naar P. Fruytiers.
485 - Triumf van het Allerheyligste over de leeken Wetenschap. Gravuur van Nicolaas Lauwers, naar P. P, Rubens.

486 - Godefridus Wendelinus.
Gravuur naar Ph. Fruytiers.
487 - Nicolaas Rockox.
Gravuur van L. Vorsserman, naar A. van Dyck,
488 - Het Huis van P.P. Rubens (Twee stuk).
Gravuur van Harrewijn, naar J. van Croes. 1684.
489 - Praaldoodsbed van Aartshertogin Isabella.
Gravuur van C. Galle, naar J. Franquart.
490 - Zinnebeeldige prent op het Twaalfjarig Bestand.
Gravuur van P, Baltens.
491 - Mausoleum van de aartshertogin Isabella.
Gravuur van P. de Jode, naar N. van der Horst.
492 - Het stadhuis te Antwerpen versierd voor de oprichting van het O.L.V. Beeld.

(Gekleurde teekening van onbekende met volgend opschrift: ‘Door ons Sodaliteit is Brabo wegh genomen en inde selve plaets Maria's beeld gekomen. En sedert Dien Tijdt soo is Antwerpen vrij van 't Caluinisch gebiet en Leutters Ketterij’... Het beeld van Brabo in den gevel van het stadhuis geplaatst, werd er uitgenomen op 23 Febr. 1587, en later op de werfpoort gesteld; op den 28 der zelfde maand werd het O.L.V. beeld in de plaats gezet).
493 - Interieur van de Jezuietenkerk te Antwerpen.
(Gekleurde teekening door onbekende. - Met opschrift: Siet hier dat Schoon Gebouw. Gelyck het was voor desen Van Marmer en Verciert met Rubbensschilderkonst. Maer door het Blixemvier, die kerck vytgelesen Vernielt is. Hondert iaer, na dat sy was begonst.
494 - Binnenzicht der Jezuietenkerk te Antwerpen.
(Foto naar het schilderij van S. Vranckx, te Weenen).
495 - Binnenzicht der Jezuitenkerk te Antwerpen.
Foto naar het schilderij van A. Gheringh, te Weenen).
496 - Binnenzicht der Jezuietenkerk te Antwerpen.
Foto naar het schilderij van Ehrenberg te Brussel).
497 - Voorgevel van de Jezuietenkerk - met de vermelding van Petrus Huyssens als bouwmeester.
(Gravuur van Joaunes de la Barre).
498 - De kerk en het Professenhuis van de Societeit Jesu te Antwerpen.
(Sterkwaterplaat van Jac. Neeffs).
499 - Uitroeping van den Vrede van Munster te Antwerpen 1648.
Gravuur van W. Hollar.

500 - Zinnebeeldige prent op de aanstelling van den Kardinaal Infant tot gouverneur der Spaansche Nederlanden.
Gravuur van Schelte a Bolswert.

501 - Joh. Woverius.
Gravuur van P. Pontius naar A. van Dyck.

[Nummer 4]

La situation d'Anvers dans l'imprimerie des Pays-Bas au XVe siècle.

Personne n'ignore quelle place considérable fut occupée par Anvers dans les industries du livre pendant le XVIe siècle. Le nom seul de Plantin, bien que postérieur à l'année 1550, suffit pour évoquer cette brillante période de l'activité commerciale d'Anvers, et il synthétise en quelque sorte les efforts et l'action des nombreux libraires et imprimeurs que comptait alors cette ville.

Peut-être connait-on moins leurs prédécesseurs du XVe siècle: je voudrais en dire quelque chose et exposer d'une façon rapide ce que fut à cette époque l'imprimerie aux Pays-Bas et ses débuts à Anvers.

Le plus ancien livre daté que l'on possède est le Psautier en latin achevé le 14 août 1457 à Mayence, par Jean Fust, citoyen de cette ville et son associé Pierre Schoeffer.

D'autres impressions sans doute précédèrent celle-là, mais elles ne portent pas de date ni de nom d'imprimeur; la question de savoir à qui nous les devons n'est pas résolue encore.

La date du Psautier de 1457 est donc fort importante et le livre où elle est consignée, en nous donnant les noms des deux plus anciens typographes connus, reste le monument le plus certain du début pratique de cette merveilleuse invention qui, en se développant d'une façon universelle, devait être un si précieux moyen d'enseignement et de civilisation pour tous les hommes et pour beaucoup d'entre eux une nouvelle manière de gagner leur vie.

A cette époque, la propriété industrielle n'existait pas encore et le secret était pour les inventeurs la seule protection, mais bien aléatoire, dès qu'il s'agissait d'une chose telle que la typographie.

L'examen attentif d'un volume imprimé permettait à un observateur réfléchi et sagace de comprendre et de reproduire l'ingénieux agencement qui avait produit une oeuvre à la fois si semblable au manuscrit tout en lui étant très supérieur.

On ne doit donc pas être surpris de rencontrer ça et là des assertions telles que celles du prêtre Clemens Patavinus à Venise en

1471 et de Jean Brito à Bruges, affirmant qu'ils ont appris sans maître l'art de la typographie. Fust et Schoeffer gardèrent néanmoins assez bien leur secret pour que, pendant près de quatre ans, ils fussent seuls en état d'en faire usage.

Ils avaient débuté par un coup de maître. Le Psautier de 1457 est un superbe volume décoré, comme ils le disent eux-mêmes, de magnifiques initiales tirées en deux couleurs. Ainsi donc des difficultés considérables avaient été vaincues. On conçoit leur satisfaction de signer un tel livre qui représentait un énorme travail.

A présent ils étaient sûrs de la valeur de leur invention et ils ne manquent pas de le spécifier: Ce livre est obtenu, disent-ils, sans l'aide de la plume mais au moyen d'un procédé nouveau. L'association de Fust et Schoeffer se prolongea jusqu'en 1466. Durant ce temps vingt-six impressions, dont plusieurs assez étendues, sortirent de leurs presses.

Pour venir à bout d'un tel labeur, ils durent embaucher, et partant mettre au courant, un certain nombre d'ouvriers. Parmi ceuxci, il n'en faut pas douter, plusieurs durent bien vite songer à tirer parti de la découverte nouvelle en l'exploitant pour leur propre compte.

Pour diverses raisons cependant ils ne pouvaient s'établir à Mayence même, mais la race germanique a l'instinct de l'émigration. Ces ouvriers s'en allèrent donc, et peu à peu, de proche en proche, ils répandirent dans la plupart des pays de l'Europe l'industrie typographique. Ce fut d'abord dans la vallée du Rhin, à Strasbourg, Bamberg, Cologne, Eltvil, puis dans d'autres parties de l'Allemagne, à Augsbourg, Nuremberg, Spire etc.; traversant la Suisse, ils gagnèrent la France et poussèrent jusqu'en Espagne, tandis que vers le nord et l'est ils atteignirent Lunebourg, Hambourg, Lubeck, Breslau et parvinrent jusqu'en Pologne et en Hongrie. Mais l'Italie surtout les attira. L'ancienneté de sa civilisation, sa science affirmée par des universités florissantes, le fait qu'elle était le centre de la chrétienté, la douceur de son climat, et de nombreuses cours princières dont les chefs étaient souvent des Mécènes éclairés, voilà ce qui avait depuis longtemps déjà fasciné les populations du nord. Les mêmes raisons dirigèrent les futurs imprimeurs. Il en vint aussi, au moins trois, vers les Pays-Bas.

On ne sait ni quand, ni où la première presse fut établie, à Harlem

ou à Utrecht, on ignore également par qui et l'on en est réduit à dire: le *prototypographe néerlandais* ou encore l'*imprimeur du Speculum* pour le désigner. Cette dernière appellation vient du célèbre ouvrage ascétique intitulé: *Speculum humanae salvationis* (Miroir de la rédemption humaine) qui fut exécuté dans cet atelier et dont les diverses éditions connues, toutes de la plus grande rareté, sont ornées d'une illustration tout à fait admirable. A l'actif de ce même atelier, on compte d'autres ouvrages, notamment des livres de grammaire, *Donat* et *Doctrinal*, assez barbares il est vrai, qui étaient la base de l'enseignement d'alors. Aucune de ces productions ne porte de date, ni lieu d'impression, ni nom d'imprimeurs. C'est par des raisonnements dont je ne puis rien dire ici, faute de temps, que les bibliographes en ont placé le berceau tantôt à Harlem tantôt à Utrecht.

Après cette ville, où par la suite il y eut d'autres officines, l'art typographique fut introduit dans vingt-deux villes des Pays-Bas et y fut exercé avec des fortunes diverses: *Alost* en 1473, *Louvain* en 1474, *Bruxelles* et *Bruges* en 1475, *Delft, Gouda* et *Deventer* en 1477, *S. Maartensdijck* en Zélande en 1478, *Nimègue* et *Zwolle* en 1479, *Audenarde* et *Hasselt* en Overijssel en 1480, *Anvers* en 1481, puis à *Culembourg, Gand, Leyde* et *Haarlem* en 1483, *Bois-le-Duc* en 1484, *Schoonhoven* en 1485, *Schiedam* en 1498, *Valenciennes* en 1500.

Le total des ateliers qui fonctionnèrent dans ces vingt-deux villes au XVe siècle atteint soixante-cinq auxquels il faut ajouter au moins treize ateliers anonymes dont l'emplacement est encore indéterminé.

Anvers n'arrive que la quatorzième dans la liste chronologique, c'est tardivement en somme, en 1481, que le nouvel art y est introduit; mais à cette date, des vingt-six ateliers établis dans les treize localités qui l'avaient précédée, seize déjà n'existaient plus, et des treize villes, *Louvain* seul possédait deux ateliers, les autres: *Alost*, *Bruges*, *Bruxelles*, *Gouda, Deventer, Audenarde* et *Zwolle* n'en avaient qu'un chacune.

Peu après à Bruges, à Bruxelles, à Audenarde, l'imprimerie qui n'y avait eu qu'une existence éphémère cessera et quatre villes seulement jusqu'à la fin du XVe siècle: *Louvain*, *Delft, Deventer* et *Zwolle*, feront concurrence à *Anvers.*

Avant d'exposer ce que la typographie fut à Anvers, je vou-

drais, très rapidement d'ailleurs, esquisser son développement dans les quatre villes déjà citées.

Louvain, dont je parlerai d'abord, ne compta pas moins de onze ateliers depuis 1474 jusqu'à 1500, et aucune autre ville aux Pays-Bas ne posséda autant d'imprimeries, mais une seule fut importante, celle de JEAN DE WESTPHALIE, ou de Paderborn. Il était un des trois Allemands dont j'ai parlé tout à l'heure, venus aux Pays-Bas exercer le métier nouveau. Originaire du village de Acken en Westphalie, c'est en Italie qu'il a dû apprendre son métier. Il arrive en nos pays, à Louvain vers 1472 et dès 1474, il reçut de l'Université de cette ville la bourgeoisie académique, puis le titre de maître imprimeur. Devenu en quelque sorte, le typographe officiel de l'Université, ce puissant patronage fut la cause principale de sa réussite, en lui assurant une clientèle stable parmi les professeurs et les étudiants. Pendant les vingt-deux ans qu'il pratiqua sa profession, de 1474 à 1496, près de 190 impressions sortirent de ses presses. Beaucoup naturellement sont destinées à l'enseignement et la plus grande partie est en latin. Il s'y trouve des oeuvres de divers auteurs de l'époque classique, de jurisprudence (droit romain et canon), et de jurisconsultes, les écrits de plusieurs Pères de l'église et de nombreux théologiens. Très peu de ses livres ont des illustrations et celles qu'on y trouve sont assez médiocres. Jean de Paderborn, qui habitait rue des Chevaliers, ne mourut qu'au début du XVIe siècle et parait s'être retiré des affaires un peu plus tôt; le dernier volume daté que nous avons de lui est du 7 novembre 1496.

Je ne dirai rien des autres imprimeurs qui exercèrent à Louvain: Veldener, Braem, Conrad de Paderborn, Rodolphe Loeffs, Gilles Van Heerstraten, Louis Ravescot etc. Ils n'exercèrent chacun que trois ou quatre ans et leur production ne fut pas considérable.

A *Deventer* et à *Zwolle*, la typographie introduite dès 1477 et 1479, fut pratiquée sans interruption jusqu'à la fin du XVe siècle et, chose remarquable, il n'y eut en tout, semble-t-il, que deux ateliers à Deventer, et un seul à Zwolle.

Ce succès et cette prospérité s'expliquent par les mêmes raisons que pour Jean de Westphalie. Sans doute ni l'une ni l'autre de ces villes n'avait d'Université, mais elles possédaient des écoles, fondées depuis bien des années par les Frères de la vie commune. Ces religieux, pour vivre, s'adonnaient à la fois à la transcription des

manuscrits et à l'enseignement; ils avaient établi des écoles à Deventer, Zwolle, Amersfoort, Bois-le-Duc, Gouda et d'autres villes encore, non seulement dans les Pays-Bas mais aussi en Allemagne.

Ils furent parmi les premiers à préconiser l'importance des études classiques, celle du grec en particulier. Dans le mouvement de la Renaissance aux Pays-Bas, leur rôle fut important et magnifique. Appréciant le secours que pouvait leur donner l'imprimerie, ils se firent même typographes et installèrent des ateliers dans plusieurs endroits: à Bruxelles en 1475, à Gouda en 1498, peut-être aussi à Louvain, puis en Allemagne à Marienthal en 1474, à Rostock en 1476. Leurs collèges attiraient un nombre considérable d'élèves, car les maîtres étaient des hommes de haute valeur.

C'est au collège de Deventer qu'Erasme reçut sa première éducation et les éléments du grec lui furent enseignés par le célèbre Alexandre Van der Heek ou Hegius qui, vers 1475, était le régent de cette école. Ce fut précisément Hegius, qui, originaire de la Westphalie, appela à Deventer les deux typographes qui y exercèrent au XVe siècle, Richard Paffraet et Jacques de Bréda. RICHARD PAFFRAET ou Paffroed était de Cologne, c'est chez Ulric Zeli, le plus ancien et très habile imprimeur de cette ville, qu'il dut faire son apprentissage.

De tous les typographes des Pays-Bas, nul ne fut plus actif au XVe siècle et de toute l'Europe, il est celui dont les presses ont produit le plus grand nombre d'impressions. De 1477 à 1500, près de 300 volumes sont sortis de son atelier et Antoine Koberger luimême, le célèbre typographe de Nuremberg que ses contemporains appelaient, avec raison d'ailleurs, le roi des imprimeurs, n'en fit pas autant, je ne parle que du nombre, bien entendu.

Une partie importante de la production de Paffraet comprend des éditions classiques. Détail à noter, il est le seul typographe aux Pays-Bas qui ait possédé au XVe siècle des caractères grecs. Peutêtre faut- il admettre que ce nom de Richard Paffraet fut porté par deux hommes, le père et le fils. On ne connait en effet aucun livre daté des années 1486 et 1487, or c'est en 1485 que le second atelier d'imprimerie est installé à Deventer. Celui qui le dirige, Jacques de Bréda se sert des caractères qui jusqu'alors avaient été employés par Paffraet. Ceux que l'on trouve dans les livres au

nom de Paffraet de 1488 à 1500 sont différents. Paffraet n'a pour ainsi dire pas employé les gravures dans ses livres.

JACQUES DE BRÉDA fut aussi un typographe fécond, et ses publications sont du même genre que celles de son confrère. Ils devaient avoir tous deux cette clientèle de professeurs et d'étudiants des collèges des frères de la vie commune de Deventer et vraisemblablement des autres villes des Pays-Bas.

Jacques de Bréda exerça son métier jusqu'en 1518 avec la même activité et, pour le XVe siècle, sa production dépasse 200 volumes. De même que dans celles sorties des presses de Paffraet, on ne trouve pas d'illustration dans ses impressions.

Il n'en va pas de même des livres de l'atelier de PIERRE VAN OS, établi à Zwolle, au nord de Deventer, de 1479 à 1500. Les gravures se rencontrent dans beaucoup des livres qu'il a faits et il a même employé d'anciennes planches faites pour des xylographes. Les premiers livres de Pierre Van Os sont en latin, mais il fit bientôt une large part aux oeuvres en flamand.

A Delft, on ne compte au XVe siècle que deux imprimeries. La première fondée en 1477 eut comme chef un habitant de la ville, Jacques Jacobszoon VAN DER MEERE, d'une famille patricienne, et qui jusqu'à l'année 1479 eut un associé, MAURICE YEMANTZOON, originaire de Middelbourg.

Tous les livres qu'ils produisirent ensemble sont en langue flamande. Parmi eux, il convient de citer la plus ancienne édition de la Bible en cette langue, ce fut leur premier ouvrage.

De 1480 à 1487, Van der Meere travailla seul, peut-être format-il son successeur. Ainsi qu'il l'avait fait jusqu'alors, il publia surtout des ouvrages en flamand. CHRISTIAN SNELLAERT lui succéda en 1488, dans le même local semble-t-il, et de même que Van der Meere il fit une grande part à la diffusion des impressions en flamand. Près de la moitié de ce que nous possédons de lui, est en cette langue; il a très rarement signé ses volumes.

Passons aux imprimeurs anversois.

Nous avons vu l'imprimerie favorisée à ses débuts à Louvain, Deventer, Zwolle, par l'influence de l'enseignement, celui d'une université ou de collèges prospères.

Anvers n'eut jamais d'université. Au XVe siècle, elle ne possédait pas d'écoles renommées, elle n'était pas davantage un siège épis-

copal, mais sa situation géographique était et surtout devenait importante.

Jusqu'alors c'est Bruges qui avait été le port par excellence des Pays-Bas. La Hanse y possédait un important comptoir et un vaste entrepôt. Les marchandises les plus diverses y affluaient de tous les pays de l'Europe et même de l'Afrique et de l'Asie. Cette éclatante prospérité diminua pour diverses raisons, entre autres les troubles politiques qui agitaient la ville au XVe siècle et l'ensablement progressif du Zwijn qui servait de port à Bruges.

Tout cela est trop connu pour que j'y insiste.

Le commerce se détourna vers Anvers et il s'y développa rapidement grâce surtout à l'intelligent accueil de sa population et à la liberté qu'il trouva chez elle.

Le plus ancien imprimeur qui vint tenter la fortune à Anvers est MATHIAS VAN DER GOES, originaire, son nom le dit, de la ville de Goes ou Ter Goes, en Zélande, dans le Zuid Beveland.

Du printemps de 1481 jusqu'à la mi-septembre 1484 il sera le seul imprimeur de la ville.

Il débute par un petit livret de dévotion intitulé *Boeksken van der officien ofte dienst der Missen*, dont l'auteur est Simon de Venloo. Cette plaquette de 80 pages, datée du 8 avril 1481, est aujourd'hui de la plus grande rareté.

La production totale de Van der Goes pendant les dix années où il dirigea son imprimerie est d'environ 90 volumes. Dans quelques-uns il y a une ou deux gravures.

Son matériél provient de divers ateliers. Un de ses caractères est celui qui servait à Delft à Van der Meere et à Maurice Yemantszoon. Ce dernier étant de Middelbourg a pu, à la dissolution de son association avec Van der Meere, emporter ce type d'impression et c'est ainsi qu'il serait passé entre les mains de Van der Goes, originaire de Zélande lui aussi. Il s'est servi également des caractères de chez Paffraet et de chez Veldener.

Parmi ceux de ses livres qui sont datés-on en compte dix-huit en tout-il y a la version flamande de la *Vision de Tundalus*, une histoire de revenant, sous forme de conte édifiant, bien faite pour plaire au peuple de cette époque, et qui eut beaucoup de succès.

Ce livret porte en chiffres romains la date de 1472 et des bibliographes, sur la foi de ces chiffres, avaient supposé que l'imprimerie aurait été pratiquée de bonne heure à Anvers.

On est d'accord aujourd'hui pour admettre qu'il manque un X c'est-à-dire le nombre 10 dans cette date, qui doit être lue par conséquent 1482 au lieu de 1472.

C'est la plus ancienne édition de la version flamande de ce texte. Une notable partie de la production de Van der Goes, se compose de petits livres de dévotion, qui devaient facilement s'écouler dans une ville telle qu'Anvers où le sentiment religieux s'était de tout temps montré très vif et se manifestait par des dévotions spéciales, à la Vierge notamment. C'est là, on le sait de reste, l'origine de sa magnifique collégiale.

A cette époque, la plupart des imprimeurs avaient à côté de leur atelier une boutique de libraire où ils ne vendaient pas seulement leurs propres livres, mais d'autres dont ils avaient des dépôts, et toute une menuaille de petites impressions, cartes à jouer, images de piété, devenues aujourd'hui d'une extrême rareté, dont la vente était fructueuse.

Van der Goes a fait usage de 2 marques. La première représente un homme sauvage portant, suspendue au cou, une targe aux armes du Brabant. De la main droite il brandit une massue.

La deuxième nous montre un navire à trois mâts. Au haut de celui de misaine est un drapeau portant un sigle dont la signification reste inconnue, c'est un V renversé dans lequel se trouve un point. A la pomme du grand mât il y a deux autres drapeaux, l'un ayant les armes de *l'Empire*, l'autre celles *d'Anvers.* Sur le château d'arrière du navire, un autre pavillon avec le signe adopté par Van der Goes un M. initiale de son prénom surmonté d'une haste étoilée.

Sur le bastingage sont trois écussons, l'un est celui de l'évêché d'*Utrecht,* le second porte la croix de Saint André ou Croix de Bourgogne, le troisième les armes d'*Autriche.* Sur le château d'avant sont les armes de la province de *Hollande,* de la ville de *Haarlem* et de la province de *Zélande* et sur le château d'arrière, les armoiries des familles d'*Ursel* et de *Rantz* ainsi que celles de la ville de *Goes.* M. Holtrop a donné de cette marque une interprétation ingénieuse et admissible. Le navire, remarque-t-il, ne désigne pas spécialement Anvers et son commerce maritime, mais il symbolise l'époque et le pays où Van der Goes exerçait son métier.

Je pense en effet que la comparaison de la vie de l'homme à un navire est exacte. Elle était courante à cette époque, et j'en don-

nerai comme preuve, un petit poème latin de huit strophes de huit vers, qui fut imprimé à Paris dans le même temps et qui débute ainsi:

> Nos sumus in hoc mundo sicut navis super mare
> Semper est in periculo, semper timet accubare.

Il se termine:

> Felix qui potuit tam tutum tangere portum
> Sed miser est quicunque cadet sub peste gehenne.

M. Holtrop explique ainsi ce que représentent à son avis les divers drapeaux et écussons qui ornent le navire:

Les Pays-Bas au XVe siècle sont soumis à Philippe le Bon, duc de Bourgogne (écusson) sous la tutelle de Maximilien d'Autriche (écusson) alors que David de Bourgogne, grand-oncle de Philippe le Bon, était évêque d'Utrecht (écu), diocèse auquel appartenait Anvers (drapeau), ville du margraviat du Saint-Empire (drapeau), Jean de Rantz (écu), seigneur de Morsele et de Canticrode étant marquis d'Anvers et Lancelot d'Ursel, amman à vie de cette ville. Seuls les écussons de Hollande et de Haarlem sont inexpliqués.

Mathias Van der Goes mourut en 1492. Sa veuve, Catherine Van der Meren se remaria avec Govaert Back, qui fut le quatrième imprimeur d'Anvers et dont je parlerai tout à l'heure.

Le deuxième imprimeur d'Anvers fut GERARD LEEUW. Il appartenait à une notable famille de Gouda en Hollande, et c'est dans sa ville natale qu'il exerça d'abord sa profession depuis 1477 à 1484. Le dernier livre qu'il publia à Gouda porte la date du 19 juin 1484, et peu après il s'établissait à Anvers.

Après son départ, la typographie à Gouda ne fut plus qu'intermittente jusqu'à l'établissement dans cette ville des Frères conférenciers qui, venus d'abord pour y faire des conférences théologiques, finirent par y installer une presse qui fonctionna de 1496 à 1521.

Pendant les huit années qu'il travailla à Gouda, Leeuw se montra typographe habile et commerçant avisé. Il avait débuté par un volume important, de 162 pages, la première édition des épîtres et évangiles de l'année, en flamand, ouvrage qui par la suite n'eut pas moins de vingt et une éditions au XVe siècle. Il publia également des livres de lectures dévote, non pas des plaquettes mais des textes

étendus tels que la traduction flamande de la célèbre *Légende dorée* de Jacques de Voragine.

L'édition de Leeuw, de 1478 qui est la première, forme deux vol. de 266 et 268 pages et il la réimprima en 1480. Il imprima pour la première fois la même année la version flamande de la *Vie des pères du désert,* dont le texte latin. *Vitas patrum,* attribué à tort à saint Jérôme, eut au XVe siècle de nombreuses éditions. Le succès de ces livres est établi par le fait que plus tard d'autres imprimeurs des Pays-Bas voulurent à leur tour les publier.

Gérard Leeuw ne s'est pas spécialement adressé aux humanistes, aux érudits; la liste de ses publications le montre. Elles sont faites pour un large public qui lit plus volontiers dans sa langue vulgaire, parce qu'il cherche dans la lecture un moyen d'édification ou un délassement.

Leeuw est l'émule de Pierre Van Os â Zwolle, de Jacques Van der Meere à Delft et, comme ceux-ci, il fait une part considérable à la littérature profane. C'est surtout une littérature de traduction, mais ainsi il rendit service à ses lecteurs en mettant à leur portée des textes qui jusqu'alors leur étaient moins accessibles. Il imprime la traduction du *Roman de Renart* par Henri d'Alcmar (1479), celle du traité des échecs de Jacques de Cessoles, des *Gestes d'Alexandre* (1477), de la *Destruction de Troyes* de Guido Colonna, de la *Danse aux aveugles* de Pierre Michault, etc. Il publie le *Dialogus creaturarum moralisatus*, d'abord en latin (1480, 3 juin) puis en flamand (1481, 4 avril; 1482, 23 juin). Il imprime aussi d'autres livres, par exemple le Bréviaire à l'usage du diocèse d'Utrecht (1479, 12 juin, 334 ff. et 1483, ides de décembre, 362 ff.).

C'est près d'une soixantaine de volumes qu'il fait paraître à Gouda dont les deux tiers sont en flamand; il faut noter qu'il y en a un en français, le *Dialogue des créatures* dans la traduction de Colard Mansion. Ce volume porte la date du 20 avril 1482.

Nous ignorons pour quelles raisons Leeuw, délaissant Gouda, vint se fixer à Anvers. Sans doute avec son sens des affaires et son esprit d'entreprise pensa-t-il qu'Anvers, dont l'avenir commercial se dessinait visiblement, serait pour lui un milieu plus favorable que Gouda.

Toujours est-il qu'il devait y être en juillet 1484, puisque le 18 septembre il y terminait une impression importante de 230 ff. intitulée *Gemma vocabulorum,* c'est-à-dire un dictionnaire latin-néerlandais. C'est la plus ancienne édition datée de ce livre souvent

réimprimé au XVe siècle et c'est probablement la première. Cette publication montre une fois de plus l'intérêt que témoignait Leeuw à l'instruction de ses compatriotes.

Durant les neuf années qui lui restent à vivre, Leeuw va continuer à se montrer l'habile typographe qu'il était à Gouda. Plus de cent volumes sortiront de ses presses et son atelier devait être important pour faire face à tant de productions. Il continuera dans la même voie; à côté de textes latins il fera toujours paraître beaucoup de livres en flamand. Il publiera *Esope*, en latin et en flamand; il rééditera le *Dialogus creaturarum,* puis le roman de *Paris et de la belle Vienne* en flamand et en français, *Mélusine* en flamand. Il imprime également *Térence*, en anglais, le 11 janvier 1486, en allemand deux fois, en 1487 les 20 avril et 29 juin. Dans un port comme Anvers, la population était forcément cosmopolite, et Leeuw vit l'intérêt qu'il y avait pour lui à comprendre dans sa clientèle des étrangers instruits.

Il n'est pas seulement un imprimeur, c'est un véritable éditeur. Il veut que ses livres soient attrayants aussi les a-t-il souvent agrémentés d'illustrations. Peut-être a-t-il été graveur lui-même. La chose me paraît vraisemblable. Certains de ses bois se retrouvent dans d'autres ateliers. Les louait-il? Les vendait-il? Ce sont là des questions qui n'ont pas encore été assez étudiées jusqu'à présent.

Avec l'importance et la variété de sa production, l'illustration de ses livres, l'esprit d'initiative qu'il montra en imprimant des ouvrages en langues étrangères telles que le français, l'anglais et l'allemand, Leeuw nous apparaît comme le plus entreprenant, le mieux doué des typographes d'Anvers au XVe siècle. Il devait avoir des relations avec ses confrères des pays voisins. C'est d'Augsbourg qu'il a eu les gravures dont sont ornées ses éditions d'*Esope.* Il était lié avec divers savants parmi lesquels on peut citer Erasme.

Il mourut en 1493, des suites d'une blessure que lui fit à la tête un fondeur en caractères, Henri Van Symmen, originaire de Hollande, dans une querelle qu'ils eurent ensemble. Gérard Leeuw avait été l'agresseur parait-il et c'est en se défendant, que son adversaire le frappa si malencontreusement.

Cette mort prématurée fut à tous égards fort regrettable et on en jugea ainsi tout de suite. A ce moment, Leeuw avait sous presse un livre intéressant en anglais, les Chroniques d'Angleterre *(Chronicles of England)*, qui avait eu déjà deux éditions à Londres, l'une

chez William Caxton en 1482, l'autre en 1486 chez William de Machlinia.

Celle de Leeuw, dont sans doute il ne put voir l'achèvement, parut néanmoins sous son nom et c'est le dernier livre sorti de ses presses. Une main pieuse, inconnue d'ailleurs, peut-être celle du chef d'atelier, ajouta au colophon quelques mots où perce, avec une réelle émotion, le regret que tous éprouvaient de la perte de celui qui n'avait pas seulement été un maître imprimeur, mais encore un homme habile en divers genres et sans doute un patron secourable aux pauvres gens:

A man of grete wysdom in all maner of kunning whych nowe is come from lyfe into the deth, which is gret harms for many a poure man. On whose sowle God almyghty for hys hygh grace have mercy.

Gerard Leeuw n'avait probablement pas d'enfant en état de lui succéder; aussi son matériel d'imprimerie fut-t-il dispersé. De ses caractères, les uns passèrent à trois typographes anversois, Adrien van Liesveldt, Thierry Martens et Claes Leeuw, d'autres furent acquis pas Christiaen Snellaert à Delft et par les frères conférenciers de Gouda. Trois ans après l'arrivée de Gérard Leeuw à Anvers, un troisième imprimeur s'y établit. Son nom est NICOLAS LEEUW, mais on ne sait pas s'il y avait un lien de parenté entre ces deux typographes. A la mort de Gérard, il acquit une partie de son matériel, notamment sa petite marque. Il publia une dizaine de volumes au plus et disparut après deux années d'exercice.

En parlant de Mathias Van der Goes, j'ai dit que sa veuve s'était remariée; elle épousa, en novembre 1492, GOVAERT ou GODEFROID BACK qui reprit la suite des affaires de Van der Goes et occupa selon toute vraisemblance la même boutique que son prédécesseur. Son adresse est ainsi donnée dans plusieurs de ses impressions: *buiten die Camerpoorte int' vogelhuis.* (En dehors de la porte des brasseurs, à la cage.) Sa marque, dont il y a plusieurs types, reproduit cette enseigne et dans les deux plus anciennes on voit à l'intérieur de la cage le monogramme de Van der Goes. Plus tard il lui substituera le sien.

Back était également relieur et, en cette qualité, on le trouve inscrit en 1493, dans les registres de la gilde de saint Luc, qui groupait notamment les divers ouvriers du livre. Les volumes qu'il a imprimés sont du même genre que ceux de Van der Goes. Pour le

XVe siècle on en compte une soixantaine mais il continua à imprimer au XVIe siècle et ne mourut qu'en 1517.

En même temps que la sienne, il y avait une autre imprimerie à Anvers. Elle était dirigée par THIERRY MARTENS. Celui-ci est un des plus anciens typographes des Pays-Bas. Il venait d'Alost, dont il fut le premier imprimeur, et où il exerça de 1473 à 1492. Originaire de cette ville, il y avait établi avec le concours de Jean de Paderborn la plus ancienne presse de Belgique dont la date soit certaine. C'est son associé qui avait dû fournir le premier matériel d'impression, mais ils n'imprimèrent ensemble que quatre volumes et dès l'année 1474 Jean de Paderborn était retourné à Louvain. Martens continua seul, il fit paraître une vingtaine de volumes puis s'en vint à Anvers chercher une meilleure fortune; la mort de Gérard Leeuw avait laissé le champ libre.

Après son départ, Alost demeura très longtemps sans avoir d'imprimerie. Mais Martens ne demeura guère à Anvers, trois années seulement, et c'est à Louvain où il se transporta en 1498, qu'il donna enfin sa mesure, surtout au XVIe siècle.

Les autres typographes anversois, dont je parlerai brièvement, sont ADRIEN VAN LIESVELDT, HENRIK DIE LETTERSNIDER, ROELANT VAN DEN DORPE et ADRIEN VAN BERGHEN.

Adrien Van Liesveldt s'installe en 1494 et travaille jusqu'à la fin du XVe siècle. On connait de lui un peu plus de vingt impressions.

L'un de ses caractères (il en a eu 3) lui venait de Gérard Leeuw, c'était celui qui avait servi pour les impressions en français et en anglais. Il avait également acquis quelques-unes des gravures dont s'était servi Leeuw. Il est vraisemblablement la souche des autres Van Liesveldt qui ont imprimé à Anvers au XVIe siècle. Il habitait à Anvers sur le vieux marché au bétail, près de la Meerpoorte (porte de Meir?).

Henri de Rotterdam, dit *die lettersnider* et qu'on nomme aussi Henri Pieterszoon était de son métier graveur de caractères typographiques, et, en cette qualité, il est très intéressant. On lui doit un type spécial de caractères, proprement anversois, et qui jouit d'une réelle vogue. Comme imprimeur il ne publia guère, à Anvers, que quatre ou cinq volumes au plus, parmi lesquels se trouve deux oeuvres poétiques de Van Maerlant.

Il quitta bientôt la ville et nous le trouvons au XVIe siècle d'abord à Delft puis à Rotterdam, dont il fut le premier typographe.

ROLAND VAN DEN DORPE et ADRIEN VAN BERGHEN sont les deux derniers imprimeurs d'Anvers au XVe siècle.

Le premier commença en 1497 et continua probablement jusqu'en 1500. Nous ne possédons presque rien de lui, mais il faut citer son édition de la *Chronik van Brabant*, ornée de curieuses gravures et qui est devenue très rare. On y voit la marque de l'imprimeur, le paladin Roland sonnant l'olifant. Van den Dorpe mourut en 1500 et sa veuve continua l'imprimerie au XVIe siècle mais sans grand succès semble-t-il.

De van Berghen qui ne s'établit qu'en l'année 1500, on n'a que deux plaquettes pour le XVe siècle. C'est surtout un imprimeur du XVIe.

Résumons cette brève étude: Au moment où s'achève l'année 1500, quel est le bilan typographique des Pays-Bas?

Des treize villes qui, avant Anvers, avaient reçu l'imprimerie, huit l'ont entièrement perdue: *Utrecht, Alost, Bruxelles, Bruges, St. Maartensdijck, Nimègue*, *Audenarde* et *Hasselt.*

Deux autres, où elle avait également disparu, l'ont vue renaître: *Gouda* en 1496, *Louvain* en 1498.

Dans trois seulement la typographie a été pratiquée sans interruption: *Delft, Deventer* et *Zwolle,* mais des trois ateliers qu'avait possédés Delft, il n'en reste qu'un seul. Deventer et Zwolle conservent encore ceux qu'elles avaient, deux pour la première, un pour la seconde de ces villes.

A *Louvain* qui avait compté jusqu'à onze ateliers on n'en trouve plus qu'un.

De ces treize villes, Anvers est la seule qui a vu augmenter le nombre de ses imprimeries, qui s'est élevé jusqu'à neuf, dont trois sont encore actives à la fin du siècle.

Des huit villes qui après Anvers avaient vu l'imprimerie, cinq l'ont entièrement perdue: *Culembourg, Gand*, *Harlem, Bois-le-Duc* et *Schiedam.*

Legde qui depuis 1483 avait eu quatre ateliers n'en a plus qu'un, *Schoonhoven* un, *Valenciennes* un.

Anvers apparaît donc comme la seule ville qui a progressé. Mais c'est au XVIe siècle que sa supériorité va s'affirmer d'une façon écrasante, et, avant 1550, elle comptera à elle seule autant d'ateliers que tout le reste des Pays-Bas.

Le peu que l'on connaît des imprimeurs des Pays-Bas du XVe siècle, on l'a, en grande partie, tiré des volumes imprimés par eux qui nous ont été conservés. Combien sont à tout jamais perdus?

Les archives qui pourraient nous renseigner, ont subi au cours des âges des dégâts irrémédiables. Mais dès que l'on arrive à Plantin la situation change; sur lui-même et les siens, sur son commerce et son industrie, ses divers correspondants et les imprimeurs de son temps nous possédons des indications précises, grâce à cet incomparable dépôt d'archives qu'est le Musée Plantin.

C'est l'éternel honneur de la ville d'Anvers d'avoir compris l'intérêt considérable que présentait ce merveilleux ensemble. En le transformant en un musée consacré à toutes les gloires de la typographie anversoise du passé, la municipalité d'Anvers a bien mérité de la reconnaissance publique. Elle a fait preuve aussi d'un patriotisme éclairé. Garder le souvenir de tous ceux qui par leur talent ou leur labeur ont honoré la Patrie, c'est encore aimer son pays.

M.-LOUIS POLAIN.

Antwerpsche drukkers.
Franciscus Ignatius Vinck.

Onder de akten en bescheiden van de oude Sint Lucasgilde te Antwerpen, bewaard op de Academie voor Schoone Kunsten alhier, bevinden er zich enkele (n^{r} 233), die den drukker Franciscus Ignatius Vinck betreffen, over wien wij bij Olthoff e.a. maar heel weinig bijzonderheden vinden.

Uit deze stukken, die wij hier laten volgen, blijkt dat F.I. Vinck gedoopt werd op 16 Mei 1743 in de St. Andriesparochie als wettige zoon van F.I. Vinck en Emerentia de Coen. Hij leerde het vak van boekdrukker en boekverkooper bij Andreas Paulus Colpijn, na wiens dood hij eenigen tijd, op verzoek van de weduwe, als meestergast de zaak bestuurde.

Toen hij 21 jaren oud was, in 1764, verzocht hij den Souvereinen Raad van Braband om de toelating om zich voor eigen rekening als drukker-boekhandelaar te Antwerpen te vestigen. De dekens van de St. Lucasgilde adviseerden gunstig op dit rekwest. In dit advies komt o.m. de lijst voor van al de boekdrukkers en -verkoopers te Antwerpen in 1760.

Uit de *Liggeren* der Sint Lucasgilde blijkt dat Franciscus Ignatius Vinck eerst op 2 Juli 1767 als meester werd aangenomen[1]. Uit de 'Copije vant bescheet n° 4', hierachter meegedeeld, vernemen wij, dat hij op 11 Juni 1754 in de Lucasgilde werd opgeschreven als leerknaap, De Franciscus Vinck, die in de *Liggeren* op p. 802, II wordt vermeld, is dus wel degelijk onze Franciscus Ignatius, wat Ph. Rombouts en Th. Van Lerius niet gemerkt hadden. Verder wordt hij in de *Liggeren* herhaaldelijk geciteerd als de leermeester van: Joannes Nepom. Norb. Vinck,[2] Francis Ignatius Vinck (II)[3], Bernardus Jacobs[4], Augustinus Mans en Franciscus Martines[5], Franciscus Vijgh[6], Petrus Boudewijn de Bruyn[7], Guilielmus Delvaux[8], Jean François Paternot[9], Joannes Vermueren[10] en Franciscus Van de Ven[11].

1) De *Liggeren* (Ph. Rombouts en Th. Van Lerius) II, p. 827.
2) Id., p. 835.
3) Id., p. 837.
4) Id., p. 843.
5) Id., p. 845.
6) Id., p. 847.
7) Id., p. 850.
8) Id., p. 852.
9) Id., p. 856.
10) Id., p. 858.
11) Id., p. 863.

In 1783-84 was Franciscus Ignatius Vinck opperdeken van de *St. Lucasgilde.*[1)]

I. Edele eerw. heeren.

De ondergeteekende Dekens van Ste Lucasgilde alhier sigh geinsinueert vindende van seker req^te^ van wegens Franciscus Vinck in haere Maj^ts^ Souv. Raede van Brabant gepresenteert ende bij brieven van den hove versonden aen H: Eerw. adviese ende voorts bij der selver applle van 28 Julij lestl. ter adviese der ondergeteeckende hebbe d'Eere van daer aen voldoende te seggen t' gene volght onder alle &a.

Dat het waer is dat den supplt onder de Gilde is opgeschreven ende gedaen heefft sijne Leerjaeren in Conformiteijt van de declaratien ende quitt^e^ aen sijne req^te^ gevoeght.

Ende wat betrefft het getal der Boeckdruckers ende Boeckvercoopers binnen dese stadt soo vinden sij ondergeteeckende volgens de admissie van hunne Gilde de naervolgende persoonen te weten:

Leonard Constantin Gerardi
Joannes Franciscus Van Soest
Alexander Everaerts
Joannes Roveroey (Rouveroy)
Joannes Willemssens
De Weduwe H. Verdussen
De Weduwe I. Van der Heij
De Weduwe A.P. Colpijn
Joannes Grangé
Joannes Franciscus Moretus
Cornelius Verdussen
Hubertus Bincken
Bernardus Van der Plassche
Gerardus Barbie
Guillielmus Woons
Joannes Van der Plassche
Petrus Joannes Van Parijs
Joannes Hieronimus Verdussen
Hieronimus Verdussen
Petrus De Cort
Henricus Van Soest

Vertrouwende Hier mede aen Ued. Eerw. bevelen voldaen te hebben teeckenen sigh die ondergeteeckende met alle respect ende veneratie.

Ued. Eerw. Onderdanighste Dienaeren.

1) Id., p. 852.

II. Bij de keyserinne ende coninginne.

Lieve end wel beminde,.... Wij senden u de req^{te} met de aldaer gevoeghde stucken wegens Franciscus Vinck inboorlinck onser stadt Antwerpen gepresenteert in onsen raede geordonneert in Brabant om daerop te dienen van u schriftel. advies end onsen voorz raede te onderrichten nopende het goet gedragh geleerthijt end gestaethede van den Supplt alsmede nopende het getal van boeckdruckers end boeckvercoopers die daer actuel sijn binnen onse voorn. stadt Antwerpen end ofte het soude behooren voor nochtertijdt noch voordere te admitteren het selve u advies oversendende beneffens de voorz req^{te} end gevoeghde stucken ter secretarije van onsen voorz Raede hier mede Lieve end wel Beminde den heere Godt zijt met u. Geschreven binnen onse stadt Brussele desen 20 Julij 1764 was ond^{t} C: Lel: Collin.

Eerste appostille.

Mijne heeren Borgem^{r} end Schepenen der stadt Antwerpen hebben gecommitteert Joannes Bapta Verdussen Schepene beneffens jon^{r} amatus Du Bois Raedt Secretaris deser stadt om &a. actum 24 Julij 1764 was ond^{t} P.A. C: Fr. Wellens.

Tweede appostille.

Gehoort het rapport van den voorss. heeren comissarissen mijne heeren ordonneren dese te stellen in handen van de dienende Dekens van Ste Lucas Gilde om hier op te geven hun schrifftel. advies ofte contrarie redenen si habeant binnen 8 daegen naer de come end jus^{e} deser actum 28 Julij 1764 was ondt P.A. C: Fr. Wellens.

III. Aen de keyserinne ende coninginne in haeren souverijnen raede geord^{t} in Brabant.

Verthoont met behoorel. eerbiedinge Franciscus Vinck inboorlinck der stadt Antwerpen oudt ontrent de 22 jaeren blijckens desselfs doopbrieff alhier annex N° 1° dat hij van intentie sijnde sigh te vervoorderen in het ampt van boeckdrucker end boeckvercooper sigh selven ten dien eynde heeft laeten opschrijven onder Ste Lucas Gilde binnen de voorss: stadt end onder Andreas Paulus Colpijn vrijmeester van aldaer heeft gedaen de leerjaeren hier toe versocht uijtwijsens de stucken alhier insgel. gevoeght N° 2 et 3. Dat den verthoonder inde selve konste sigh soodaenighl. heeft geperfectioneert dat hij in staet is geweest van naer de doodt van sijnen voorss. m^{r} voor desselfs weduwe merckel. tijdt als m^{r} gast den winckel open te houden het gene hij actuel alnoch is doende.

Dat hij bij gevolgh met recht vertrouwende te hebben de noodige qualiteyten om het voorss. ampt te exerceren in het selve alsnu geerne voor vrij m^{r} soude worden aengenomen end hier omme sigh oock heeft voorsien van eene noodige declaratie der dekens van de voornd Ste Lucas Gilde alhier gevoeght sub: N° 4°.

Dan gemerckt boven allen het voorgaende hier toe alnoch wort versocht prealabele admissie end Consent van dit souv. hoff end dat daer en boven aen de exercitie van

het voorss: ampt oock obstatieff is des verthoonders alsnoch minderjaerigheijdt redenen van recours tot het selven.

Oodtmoedel. biddende gelieve gedient te wesen aen den supplt ten eijnde voorss.

te accorderen brieven van Veniam Aetatis alsmede de gene van Octroij tot het voornd ampt gerequireert D.D. &a. was ond^{t} B. I: Corus.

Eerste appostille.

Advies vant officie Fiscael om &a. actum 17 Julij 1764 was ond^{t} C: L: I: Collin.

Tweede appostille.

Gesien het advies t hoff alvoorens te disponeren versendt dese ten adviese van het magistraet -van Antwerpen ordonneert aen het selve daer bij desen raede ter onderichten nopende het goet gedragh, geleerthijt end gestaedthede van den supple. als mede nopende het getal van boeckdruckers end boeckvercoopers die daer actuel sijn binnen de stadt Antwerpen end ofte het soude behooren voor nochtertijdt nogh voordere te admitteren actum 20 Julij 1764 was ond^{t} C: L: I. Collin.

Copije vant bescheet N^{o} jo Anno Domini millesimo septingentesimo quadragesimo tertio die decima sexta mensis maij Baptizatus est Franciscus ignatius filius legitimus Francisci Ignatii Vinck -et Emerentianae de Coen, susceptores fuerunt Franciscus de Coen et Anna Maria Vinck ita testor constare est registro ‘nostro’ baptisartorum Ecclesiae paroch: S. Andreae Antverpiae erat signatum Guill. L: I: van Donghen pastor S. Andreae antv: ad marginem habebatur Dab: 10 Julij 1764.

Copije vant bescheet N° 2de. Ick onderschreven als dienenden deken van de kamer van S. Lucas bekenne ontfangen te hebben de somme van twee guldens en sesthien stuijvers voor het opschrijf gelt van Franciscus Vinck, leert bij Andreas Paulus Colpijn het boeckdrucken en vercoopen en dat voor het recht de selve kamer competerende datum Antwerpen den 11 Junij 1754 was ond^{t} Ludovicus Fruijtiers.

Copije vant beschheet n° 3° 1764 den 10 Julius.

Ick onderschreven bekenne ende verklaer als dat Franciscus Vinck zijn 5 volle leerjaeren eerelijck en getrouwelijck voldaen heeft aen mijnen man saliger Andreas Paulus Colpijn is bij mij noch actuelijck werckende was ond^{t} de weduwe van Andreas Paulus Colpijn.

Copije vant bescheet n° 4°.

De ondergeteekende Dienende dekens van Ste Lucas Gilde binnen de stadt Antwerpen verclaeren end attesteren mits desen dat Franciscus Vinck ten jaere 1700 vier en vijfftigh den elffsten Junij op den boeck der voorsschreve Gilde is opgeschreven als leerknaepe in het Boeckdrucken en vercoopen onder den vrijen meester Andreas Paulus Colpijn mede dat hij sijne leerjaeren volcomentlijck heeft voldaen in teecken der waerheid hebben wij dese onderteeckent desen 11 Julij 1700 vier en sesstigh waeren ond^{t} P. Van der Plassche en J. Van der Neer.

* * *

Hier laten wij een lijstje volgen van werkjes, aanwezig in het Museum Plantin-Moretus, uitgegeven door Franciscus Ignatius Vinck, alle op het adres: 'Klapdorp, In de vijf Ringen' te Antwerpen.

Het is niet gemakkelijk om die werkjes in chronologische orde te rangschikken daar ze meestal geen datum dragen en ook zeer dikwijls voorzien zijn van 'approbaties' afgeleverd voor veel oudere uitgaven.

Nemen wij 1764 aan als het jaartal, waarop F.I. Vinck voor eigen rekening begon uit te geven, dan behooren de volgende uitgaven tot de oudste, die hij liet verschijnen:

1. P.F.J. Van der Borght: Leven ende Mirakelen van den H. Antonius van Padua (Approbatie van 1766) In 16°.
2. J.B. Brink: Nieuwe Hoogduytsche Spraekkonst, 1773. In 8°.
3. W. Nakatenus: Hemels Palm-Hof ofte groot geteyde-Boek (Tafel van roerende feestdagen, die begint in 1778). In 8°.
4. Almanach voor het Jaer Ons Heere 1783, gecalculeert op de 17 provintien, door Mr Jan van Vlaanderen. In 32°.
5. Kort Begrijp der Mirakelen van de H. Moeder Gods... Scherpenheuvel (Bevat het gebed van Paus Clemens XI, 1784). In 16°.
6. Evangeliën ende Epistelen (Tafel van de roerende feestdagen, die begint in 1793). In 12°.

   De volgende werken bevatten een 'approbatie' uit vroegere uitgaven overgenomen:
7. De Historie van den ouden Tobias (Approbatie van 1624). In 4°.
8. Een schoone Historie van Valentijn en Ourson (Approbatie van 1624). In 4°.
9. Hondert schoone Exempelen tot aenwijsinge der Deugden (Approbatie 1630). In 4°.
10. Het Leven van de... Maegd ende Moeder Gods Maria (Approbaties van 1636 en 1709). In 4°.
11. Het Roosen-Kransken van Devotie van d'Alderheyligste Maegd Maria (Approb. 1640). In 12°.
12. P. Adr. Poirters: Het Masker van de Wereldt afgetrocken ... Den 13^en^ Druck (Approb. 1646). In 8°.
13. De Klijne Christelijke Academie (Approb. 1718). In 4°.

14. F.C.M.R.: Christelijke Onderwijzing of Verklaering en Uytbreyding van den Catechismus (Approb. 1756). In 8°.
15. P. Canisius: Parvus Catechismus Catholicorum (Approb. 1755). In 32°.
16. Reynaert de Vos ofte Het Oordeel der Dieren (Approb. 1661). In 12°.

De volgende werkjes hebben noch jaartal noch gedagteekende approbatie:

17. Kersnacht ende de naervolgende Dagen tot Onse Lieve Vrouw Lichtmis (Liederen). In 12°.
18. Het nieuw Pelgrimke van O.L. Vrouw van Kevelaer. In 12°.
19. W. Born: Historie van de weerdige Moeder Ste Anna. In 8°.
20. Een schoone Historie van Fortunatus Borze. In 12°
21. Het Leven ons Heere Jesu Christi. In 4°.
22. De Historie van den Koniglijken Propheet David. In 4°.

Wij vonden één werkje op naam van Frans Ignatius Vinck uitgegeven ‘In de Lange Ridderstraat, recht over de Kerckstraet’, zonder jaartal:

23. Den nieuwen vermakelijken Kluchtvertelder... alsook... Daden van Keyser Carel den V. In 12°.

Andere drukken van F.I. Vinck aanwezig in de boekerij van den Heer Em. H. van Heurck:

24. Maniere om te lezen het Heylig Roosen-Kransken van Maria (Approbatie van 1755). In 16°.
25. Het nieuw Scherpenheuvels Trompetjen... (Approbatie 1764). In 16°.
26. Evangeliën ende Epistelen (Tafel van de roerende feestdagen, die begint in 1770). In 12°.
27. Een schoone historie van het Leven en kloeke Daeden van Carolus den V. (Approbatie van 1712). In 4°.
28. Een schoone historie van den ridder van Avontueren Helias, genoemd den Ridder met de Zwaen (Approbatie van 1610). In 4°.

M.S.

Les reliures de IB et IP.

Voici encore une de ces singulières coïncidences. Presqu'en même temps que mon article sur *Les reliures de Louvain à Uppsala,* publié dans un numéro précédent de cette revue[1)], M.J. Theele a fait paraître dans le *Jahrbuch der Einbandkunst* pour 1927 un très intéressant essai sur '*Die Spes-Platte der Meister IB und IP*, *ein Beitrag zur Beziehung zwischen Graphik und Einbandkunst*' qui contient de nouvelles contributions à cette question. M. Theele y signale encore trois reliures de IP à Cologne (Paris, 1537), Francfort (Paris, 1536 et 1539) et Lyon (Bâle, 1532) et deux de IB à Vienne (Anvers, 1540) et à Düsseldorf (Cologne 1548). Trois de ces reliures sont de provenance néerlandaise, celle de Cologne porte même le nom d'un possesseur de Louvain. Theele a aussi trouvé des variantes de la plaque de IP où le mot Charitas manque, à savoir dans les exemplaires cités de Cologne et de Francfort qui doivent provenir du même atelier étant, selon lui, peut-être des reliures commerciales de S. Colin de Paris.

L'impression de la plus ancienne portant la plaque avec Spes de IP date selon lui de 1532, ce qui, bien entendu, n'indique pas né-

1) Je profite de l'occasion pour faire remarquer que, dans ma liste des reliures, le N° 19 (Les poésies de Georges Sabinus) a été placé par erreur sous les reliures avec la plaque de Cleopatra. Etant une reliure avec la plaque de Spes il doit suivre immédiatement le n° 18. De plus il faut observer que les reliures d'Utrecht signalées à la fin d'après Hulshof *&* Schretlen, sont déjà mentionnées dans la liste. Il ne m'a pas été possible de recevoir le titre de l'ouvrage que contient la reliure citée de Leyde, mais celles d'Amsterdam renferment, selon la communication de la direction les trois ouvrages suivants: *Symeonis Sethi Syntagma per literarum ordinem de cibariorum facultate* L.G. Gyraldo interpr. (Basileae, apud N. Isengrinum 1538), *Prima pars Operum Thomae Aquinatis* (Lugduni, apud Vincentium a Portonariis, (1540) et Oecumenius, *In omnes S. Pauli Epistolas absolutissimi commentarii* Maximo Fiorentino interpr. (Basileae, 1555). La reliure de La Haye contient: *Aristophanis Comoediae undecim* (Parisiis, apud Chr. Wechelum sub scuto Basiliensi, 1540). De plus quelques fautes d'impression à corriger, à savoir p. 4 (au milieu) In universam (pas universum) Aristotelis etc.; p. 7: n° 2 Nordisk tidskrift etc. 11 (1924) pas Il (1914); p. 8: n° 8 Paulus Aegineta (pas P. Aulus Aeginetad); n° 13: ritus (pour virtus); n° 15: Commentaria in primam (pas primum); n° 19: Argentorati 1543 (pas 1643).
Il faut aussi ajouter que la reliure citée de Plantin contenant *Ars poetica Horatii* de 1564 vient d'être acquise par le Musée Plantin.

cessairement la date de la reliure. Mais ce qu'il y a de plus intéressant, c'est la découverte d'une impression de 1548 à la bibliothèque de Cologne contenant *Causae quare et amplexae sint, et retinendam ducant doctrinam, quant profitentur Ecclesiae...* où l'on a, au feuillet du titre, une figure féminine différant un peu dans les détails de celle de IB et IP, sans le mot Charitas et bien entendu sans la citation de la bordure tirée des Psaumes, mais portant les mots Spes-Fides et la même inscription: Meritum Christi et In te dn□e speraui...

La question se pose donc si nous y avons à faire au prototype des plaques de IB et IP, question dont la solution pourrait être avancée par la découverte d'autres impressions antérieures à 1548 pourvues du même titre gravé, et par la fixation de l'origine de cette gravure en trouvant par ex. le lieu de l'impression de Melanchton. A ce sujet M. Theele fait mention d'un graveur de Cologne ANTON WOENSAM qui s'est souvent servi dans ses planches de titres de figures féminines semblables pour symboliser les vices et les vertus, notamment dans une impression de 1532. Puisque l'existence de plusieurs ouvrages dans le même volume, imprimés dans des endroits différents, ne permet pas de croire à une reliure commerciale, la date antérieure de quelques-unes des impressions connues ne peut infirmer cette influence. Il est vrai aussi que la plus grande partie des reliures connues de IB et aussi de IP contient des impressions datées de 1540 et des années suivantes; mais il faut observer que d'autres plaques de IP portent la date de 1534, et l'on doit donc tenir compte que ce relieur pourrait avoir exercé sa profession jusqu'à dix années avant la date de l'impression de Melanchton. Apparemment il faut aussi, pour appuyer la thèse de M. Theele, dresser l'inventaire des reliures conservées. Peut-être l'examen de leur provenance pourrait-il donner un point de départ.

Pour indiquer qu'il n'est pas impossible que ces reliures soient de provenance colonaise, M. Theele a aussi attiré l'attention sur la ressemblance qui existe entre le chiffre de notre IP et des monogrammes aux initiales IB et aux armes de Cologne (une croix) originaires de cette ville. Mais, sans tenir compte de la forme surtout du chiffre de IB, cela supposerait, comme il le fait remarquer lui-même, une identification de IP et IB et en général, comme on peut le voir dans l'introduction de Delalain à son ouvrage: *Inventaire des marques d'imprimeurs et de libraires* (Paris 1892), la croix

plus ou moins compliquée ne doit pas nécessairement indiquer la provenance géographique.

L'adoption de la croix soit dans sa représentation simple soit avec complication d'ornements accessoires semble avoir été très fréquente dans les divers pays et pourrait aussi bien être l'indice d'une affiliation à une confrérie ou une corporation comprenant non seulement des imprimeurs et des libraires mais aussi des peintres, des sculpteurs etc., comme on a pu le constater pour les Pays-Bas. En réalité, cet emploi peut aussi dériver d'une idée religieuse.

En tout cas, soit que l'idée ou la fabrication de la plaque indique une origine française ou allemande, l'atelier des reliures même semble être à chercher dans les Pays-Bas et en abordant cette question de provenance il s'agit de trouver les documents et indications nécessaires.

Uppsala, mai 1927.

PAUL HÖGBERG.

Drie Antwerpsche drukkers uit het begin der XVIIIe eeuw.

Tot heden heeft men zich schier uitsluitelijk toegelegd op de studie der oudere Antwerpsche printers. Aangaande de latere boekdrukkers, voornamelijk deze uit de XVIIIe eeuw is heel weinig bekend.

Alhoewel deze laatste, zeker het belang niet hebben der oude boekprinters, noch voor wat de innerlijke gehalte, noch voor wat het artistiek uitzicht hunner drukken betreft, toch is gezegde verwaarloozing niet te verrechtvaardigen. Zij zijn en blijven een schakel in de geschiedenis van de boekdrukkunst en van den boekhandel te Antwerpen.

In het Archief der Kathedraal van O.L. Vrouw worden een 4-tal perkamenten bewaard, zijnde 1 privilegie en 3 octrooïen verleend aan drie Antwerpsche drukkers, uit het begin der XVIIIe eeuw.

I.
Frans Huyssens.
1712-1716.

Frans Huyssens, zoon van den Antwerpschen drukker Lenaart Huyssens, leerde den drukkersstiel te Brussel bij Joris De Backer, zooals blijkt bij attestatie van 25 Maart 1706. Hij komt daarna terug naar Antwerpen en werkt bij zijne moeder.

Op vertoon van een bekwaamheidsgetuigschrift, afgeleverd door de oversten der Antwerpsche boekdrukkers en verkoopers dd. 26 December 1711, verwerft hij op 25 April 1712 het noodig Octrooi tot het oprichten van een drukkers- en boekverkooperswinkel te Antwerpen. De dag daarna legt hij in handen van Heer de Grysperre, Kancellier van Brabant, den vereischten eed af.

In dit zelfde jaar werd hij in St. Lucas-gilde aangenomen. Hij overleed in 1716.[1)].

1) Olthoff. - De Boekdrukkers, boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen. Antw. 1891. Blz. 49.

Octroy van Huyssens.
15 April 1712

Carel bij der gratie Godts Rooms Keijser, altyt vermeerder des Rijcx, Coninck van Castillien, van Leon, van Arragon, van beijde Sicillien, van Hierusalem, van Portugal, van Navarre, van Grenade, van Tolede, van Valencien, van Gallicien, van Maillorcquen, van Sevillien, van Sardinien, van Corduwe, van Corsicque, van Murcie, van Jaen, van de Algarben, van Algezire, van Gibraltar, vande eijlanden van Canarien, van Indien soo orientale als occidentale, vande eijlanden ende vaste Landen, der zee oceane, Artshertoghe van Oistenrijck, Hertoghe van Bourgondien van Lotrijck, van Brabant, van Limborch, van Luxemborgh, van Gelre ende van Milaenen, Grave van Habsburgh, van Vlaenderen, van Arthois, van Bourgondien, Palsgrave van Thirol, van Henegouw ende van Naemen, Prince van Swave, Marckgrave des H. Rijcx van Roomen, Heere van Salins ende van Mechelen, ende Dominateur in Asien ende Affricquen, alle de gene die dese onse openen brieven sullen sien oft hooren lesen, saluyt. Doen te weten dat wij ontfangen hebben die supplicatie van Franciscus Huijssens, sone wijlen Leonard Huijssens in sijn leven gesworen drucker ende boeckvercooper was binnen onse stadt Antwerpen, inhoudende hoedat hij supliant den selven stiel alhier binnen onse stadt Brussele geleert hadde onder den drucker George Debacker, als bleke bij de attestatie van den 25 Maart 1706 aldaer gevoeght, waerinne hij supliant sich continuelijck hadde geexerceert, gelijck hij alnoch was doende bij sijne moeder tegenwoordigh in de selve neringe, ende alsoo den supliant vertroude bequaem te wesen tot d'exercitie vanden selven stiel, gelijck oock bleke bij de attestatie vand' overste der boeckdruckers ende boeckvercoopers binnen Antwerpen in date 26. December 1711 aldaer insgelycx gevoeght, badt ons daeromme oitmoedelijck gedient te wesen aen hem supliant te accorderen het behoorelijck Octroy ende commissie om binnen Antwerpen te mogen oprechten eenen druckers ende boeckvercoopers winckel; waeromme soo ist dat wij desen aengesien ende naer dijen ons is gebleken bij de certificatie van de overste der boeckdruckers ende boeckvercoopers binnen onse stadt Antwerpen van de goede faeme ende naeme, experientie ende ervarentheyt vanden voors. supliant, den selven hebben geadmitteert ende toegelaeten, admitteren ende toelaeten, hem gevende oirloff ende consent vuijt onser sunderlinge gratien mits desen, dat hij sal mogen opsetten ende exerceren de voors. neringe van printen binnen onser voors. stadt van Antwerpen ende aldaer oft in andere gepreviligeerde steden van onse Lande ende Hertoghdomme van Brabant ende van Overmaeze voortaen prenten, drucken, vercoopen ende distribueren alle alsulcke boecken, geestelijcke beelden, figuren ende andere dringhen niet suspect ofte gereprobeert wesende, naerdat de selve ierst ende vooral gevisiteert sullen wesen by den ordinaris vander plaetse ende by den genen die wy daertoe gecommitteert hebben ofte committeren sullen, sonder daerom eenighsints tegens ons te misdoene, behoudelyck dat den voors. supliant aleer hij vande effecte van dese sal mogen gebruycken, gehouden wordt den behoorelijcken eedt te doen in handen van onsen heer lieven ende getrouwen Guillaume Albert de Grijsperre, Baenderheere van Goijcke ende Libersart, van onsen Raede van Staet, Cancellier van Brabant &a, den welcken wij daertoe hebben gecommitteert, ende committeren by desen, dat bij observeren ende onderhouden sal,

alsoo verre alst hem aengaet, d'ordonnantien gemaeckt op het stuck vande printerije, te weten dat hy niet en sal printen eenige boecken, noch referijnen, baladen, liedekens, rymen, epistelen, prognosticatien, almanacken, chronycxkens, belden oft schilderijen, nogh eenige andere saecken, tsij oude ofte nieuwe van de H. Schrifture ofte eenige andere materie in wat tale ofte spraecke dat het sij, sonder dat die ierst gevisiteert sullen wesen bij den ordinaris vander plaetsen ende den genen van onsen twegen daertoe gecommitteert ofte te committeren ende van ons verworven te hebben sunderlinge oorloff, ortroy ende privilegie op de pene van gebannen te worden ten eeuwigen daege vuijt alle onse Landen van herrewaerts over, ende te vallen in de boete van drije hondert Carolus guldens, de selve te verhaelen ende recouvreren op de goeden vanden overtreder, ende in dijen in de voors. boecken, referijnen ende aude exemplairen hierboven gespecifieert eenige dwalinge bevonden wirde van te verbeuren lijff ende goet; daerenboven sal ooick den supliant gehouden wesen te verantwoorden voort stuck van sijne medegesellen ende dienaeren die onder hem printen ende besoigneren, welcke medegesellen ende dienaeren wy verbieden op de selve pene iet te printen ofte drucken in des supliants huijs, in andere huijsen ofte in heijmelycke ende ongewoonelijcke plaetsen buijten den winckel van hunnen meester; insgelycx dat hij supliant in allent gene hij voortaen prenten sal, gehouden wordt te stellen int beginsel d'inhouden oft ten minsten den sommaris vande voors. brieven van Octroy ende privilegie exprimerende ende vuijtdruckende den naem van den secretaris die de voors. brieven van octroij geteeckent sal hebben, mitsgaeders den naem ende toenaem van hem supliant, die plaetse ende date vande voors. impressie ende printinge ende daerenboven dat naer dijen hy de voors. brieven van octroij verworven sal hebben mitsgaders die minute ofte copije vanden boeck ofte andere saecken die hem geconsenteert wesen sal te mogen prenten, onderteeckent by den voors. gecommitteerden tot de voors. visitatie aleer hy die sal mogen vercoopen ofte andersints distribueren, aenden voors gecommitteerden sal brengen eenen vande voors. geprente boecken met die voors. minute ofte copije om die te confronteren ende collationneren metter selver minute, ende in dijen men bevindt die te concorderen sal de voors. originele minute, geteeckent soo voors. is, blijven in handen vanden voors. gecommitteerden, die de voors. boecken sal hebben gevisiteert om by hem bewaert te worden ende daeraff te verantwoorden tot allen tijden ende stonden als hij des versocht sal wesen alles op pene van te verbeuren d'effect van de voors. brieven van octroye ende boven dijen arbitralijck gecorrigeert te worden, insgelycx dat hij niet en sal mogen vercoopen ende te coope stellen in onsen voors. Lande eenige boecken ofte andere saecken daerbuyten geprent wesende sonder daeraff geadverteert te hebben onsen gecommitteerde eer hy syne balen ende packen opendoen sal, opdat hij ofte imandt anders bij hem daertoe gedeputeert tegenwoordigh sij int opendoen ende visiteren vande boecken die daerinne syn sullen, om de selve te visiteren eer men die sal mogen vercoopen ofte te coope stellen, op de verbeurte vanden lijve, in dijen men bevindt dat hij eenige boecken vercocht hadde, inhoudende dwalinge als vooren, ende van twintigh Carolus guldens voor elcken boeck geene dwaling inhoudende, wel verstaende oock dat die voors. supliant gehouden wordt te hebben ende openbaerelijck te hangen in sijnen winckel den inventaris van alle gereprobeerde boecken naervolgende de declaratie van onse universiteijt van Loven, ten eynde dat die gene die de selve naermaels soude willen coopen geene ignorantie daervan pretenderen en connen op de pene van hondert

Carolus guldens, insgelycx den inventaris vande boecken die den selven supliant in sijnen winckel hebben sal, sonder eenige daeraff te verswijgen op de selve pene ende daertoe sal hij schuldigh ende gehouden sijn onse officieren dijent aengaet t' elcker reijse alst den selven goetduncken sal openinghe te doen van sijn huijs ende winckel ende de voors. inventarissen hun luijden thoonen op de pene van hondert Carolus guldens, ontbieden daeromme ende bevelen onsen seer lieven ende getrouwen die Cancellier ende luijden van onsen souvereijnen Raede geordonneert in Brabant, Meijer van Loven, ende alle andere onsen ende onser vassallen ender der smalre heeren, richteren, justicieren ende officieren ons voors. Landts van Brabant ende van Overmaeze ofte heure stedehouderen, wijen dit aengaen sal, mogen dat gedaen bij den voors. supliant den behoorelijcken eedt soo voors. is, sij den selven van deser onser tegenwoordige gratie, oorloff ende consent ende van alle d'inhouden van desen doen, laeten ende gedoogen rustelijck ende vredelijck ende volcomentlijck genieten ende gebruijcken sonder hem daerinne te doen oft te laeten geschieden eenigh hinder, stoot oft moeijenisse ter contrarien, want ons alsoo gelieft.

Gegeven binnen onse stadt Brussele onder den grooten segele die wijlen onsen heere Oom ende Cosijn van glorieuse memorie Carel den tweeden, die Godt genadigh sij, gebruijckt heeft ende wij gebruijcken sullen tot dat den onsen sal wesen gesneden, den 25 Aprilis XVIJc twelff van onse Keijserrijcken het eerste ende van onse Rijcken van Castillien het twelffste://:

GRIJSPERRE
By den Keijser ende Coninck
LOYENS.

Op heden den 26 Aprilis 1712 heeft Franciscus Huijssens in handen van M'Her Guillaume Albert De Grysperre, Baron van Goijcke ende Libersart, vanden Raede van Staet des Coninghs, Cancellier van Brabant &a gedaen den behoorelijcken eedt waermede hij hiervoorens is belast. Actum ut supra.

Mij present
LOYENS.

II.
Jan Frans Lucas
1716-1724.

Jan Frans Lucas verkrijgt op 14 December 1716 den octrooibrief, die hem toelaat de '*neringe van printen ende drucken*' binnen Antwerpen uit te oefenen. Alsdan wordt hij in St. Lucas-gilde aangenomen.

Bij brieve van 5 December 1722 verkrijgt hij voor zes jaren het privilegie tot het drukken van twee werken van Mr. de Brianville, Abbé de St. Benoit de Quincay, te Parijs eertijds verschenen, nl.:

'*Histoire Sacrée en tableaux avec leur explication suivant le texte de l'Ecriture*'.

'*Histoire du vieux et nouveaux testament représenté par des figures en latin, francois, espagnol et flamend*'.

Hij overleed in 1723-24[1].

Octroy van Lucas
14 December 1716.

Carel... *(Zooals hierboven)*....., saluyt.

Wij hebben ontfangen die supplicatie van JAN FRANCISCUS LUCAS, inhoudende hoe dat hy sich continuelyck hadde geexerceert in den stiel van boeckdrucker ende boekvercooper volgens d'attestatie vande dekens, gecommitteerde ende ouderlieden van het druckers ende boeckvercoopers corpus binnen Antwerpen, aldaer gevoeght, ende alsoo den suppliant den selven stiel als meester geerne soude exerceren, badt dus daeromme oitmoedelyck de noodighe commissie daertoe dienende om binnen de voors. stadt te mogen oprechten eenen druckers ende boeckvercoopers winckel. Waeromme soo ist dat wy desen aengesien ende naer dijen ons is gebleken by de certificatie van de voors. dekens vande goede faeme ende naeme, experientie ende ervarentheyt vanden voors. suppliant, hebben den selven geadmitteert ende toegelaeten, admitteren ende toelaten, hem gevende oorloff ende consent vuyt onser sunderlinge gratie mits desen, dat hy sal mogen opsetten ende exerceren de voors. neringe van printen ende exerceren de voors. neringe van printen ende drucken binnen onser voors. stadt Antwerpen ende aldaer ofte in andere geprivilegeerde steden van onsen Lande ende Hertochdomme van Brabant ende van Overmaese voortaen vercoopen ende distribueren alle alsucke boecken, geestelycke belden, figuren ende..... *(zooals hierboven)*.....

Gegeven binnen onser stadt Brussele, onder den grooten segele die wylen onsen heere Oom ende Cosyn van glorieuse memorie Carel den tweeden, die Godt genaedigh sy, gebruykt heeft ende wy gebruycken sullen tot dat den onsen sal wesen gesneden den vierthienden Decembris seventhien hondert sesthien://:

GRIJSPERRE

By den Keijser ende Coninck

LOYENS.

Op heden 15 Decembris 1716 heeft Jan Frans Lucas gedaen in handen van m'heer Guillaume Albert De Grysperre, Baron van Goycke ende Libersart, van den Raede van Staet, Cancellier van Brabant &a den behoorelycken eedt hiervoren vermeldt, ter presentie van mij ondergeschreven secretaris ordinaris van syne Majesteyt souvereynen Raede van Brabant.

Actum ut supra.

LOYENS.

1) Olthoff, op. cit. Blz. 64.

Privilegie de l'histoire sacrée.
5 December 1722.

Alsoo inden souvereyne Raede van onsen genaedigen Heere Keyser Carel den sesden van dien name, Coninck van Castillien, van Lion, van Arragon &a, van beyde Sicillien, van Jerusalem, van Portugal, van Navarre etca, Artshertoge van Oostenryck, Hertoge van Bourgogne, van Lotryck, van Brabant, van Limbourgh, van Luxembourgh, van Gelre ende van Milanen, Grave van Habsbourgh, van Vlaenderen, van Arthois, van Henegouw etca, geordineert in desen seynen Lande ende Hertochdomme van Brabant requeste waere gepresenteert van wegens Joannes Franciscus Lueas, gesworen drucker ende boeckvercooper binnen Antwerpen, inhoudende hoe dat hy beraeden wirde te drucken sekeren boeck voor desen gedruckt tot Parys, behelsende *Histoire Sacrée en tableaux avec leur explication suivant le texte de l'Ecriture, par Mr de Brianville, Abbé de St. Benoit de Quincay*, Item *l'Histoire du vieux et nouveaux testament représenté par des figures en latin, francois, espagnol et flamend*, wesende beyde de voors. boecken behoorelyck gecensureert volgens de aldaer medegaende censure, maer alsoo den suppliant daer toe noodich hadde behoorelyck privilegie van syne Maiesteyt, keerde sich totte selve, oitmoedelyck biddende gedient te wesen hem suppliant t' accorderen het noodigh privilegie daer toe dienende by acte voor sesse jaeren in forma. T' Hoff t' gene voorschreven is aengemerckt ende waer dyen 't selve vande voors. visitatie ende approbatie volcomentlyck is geblecken, heeft den suppliant geoorloft ende geconsenteert, oorloft ende consenteert by dese dat hy ter exclusie van alle andere prenters, druckers ende boeckvercoopers, alleen sal mogen drucken de voors, boecken den tyt van sesse jaeren, beginnende van dathe deser, de selve vercoopen ende distribueren alomme binnen den Hertochdomme van Brabant ende die Landen van Overmaeze, daert hem goedt ende gelieven sal, behoudelyck dat den voors. suppliant schuldich ende gehouden sal syn (aleer te mogen genieten d'effect deser privilegie) daer van te doen stellen behoorelycke notitie ten registere, die tot dyen eynde gehouden wort bij den secretaris vanden voors. Raede dese onderteeckent hebbende, ende tot dyen gehouden wesen te leveren in handen vanden bibliothecarius ende bewaerder der biblioteque van syne Majesteyt, nu wesende oft toecomende, twee exemplairen van iederen boeck, die den selven suppliant sal hebben gedruckt ende dat binnen vyffthien daegen naer den selven druck, op pene soo van executie, die den voors. bibliothecarius sal vermogen te doen doen sonder daertoe noodigh te hebben brieven van executorien oft eenige andere anthorisatie, als van nulliteyt van dese acte van privilegie ende instantelyck te vervallen in d' amende van hondert gulden by faute vande voors. leveringe, ende sal den voors. suppliant hem voorders hebben te reguleren naer de placcarten ende ordonnantien gemaeckt op het stuck vande druckerye als oock binnen drye maenden naer dathe deser te doen blycken vanden begonsten druck vande voors. boecken, op pene van te verliesen d'effect van dese gratie, ende sal den voors. suppliant daerenboven oock gehouden wesen te leveren in handen vanden voors. secretaris de gewoonnelycke exemplaria wel ende loffelyck gebonden, ende daeraff te geven syne obligatie volgens de leste ordonnantie verbiedende alle andere prenters, druckers ende boeckvercoopers de voors. boecken gedurende den voors. tyt int geheel oft in deel naer te drucken ofte

te contrefeyten, oft elders gedruckt synde in dese landen in te brengen te vercoopen oft te distribueren op pene van confiscatie der selver, ende tot dyen van eene amende van dertich rinsch guldens voor ieder exemplair by elcken vande gene te verbeuren die bevonden sal worden t' contraire daer aff gedaen te hebben, d'eene hellicht daer aff t' appliceren ten proffyte van syne Maiesteyt ende d'andere hellicht ten behoeve vanden voors. suppliant, permitterende tot dyen eynde dat hy sal mogen doen aenslaen allen d'exemplairen die tegen ende sonder synen wille ende consent sullen gedruckt wesen, willende voorts dat dese tegenwoerdige ofte extract der selver vuytgedruckt staende in ieder dér voors. boecken sal gehouden worden voor behoerelyk geinsinueert, verleenende aenden suppliant deshalven dese tegenwoordige acte.

Aldus gedaen binnen de stadt van Brussele onder het cachet secret van syne Majestyt, desen vyffden decembris seventhien hondert tweentwintigh://:

LOYENS.

III.
Coenraad van der Hey.
1727-(174?).

Sinds verscheidene jaren had Coenraad van der Hey zich geoefend in de boekdrukkunst. Hij doorstond alsdan de noodige bekwaamheidsproef en betaalde de voorschreven rechten. Op vertoon dezer bewijsstukken verkrijgt hij op 5 Mei 1727 het octrooi, om binnen Antwerpen te mogen drukken en handel te drijven in boeken.

Het is te onderzoeken of deze van der Hey dezelve is als C. Ignatius die in 1730-41 *in de Borsestraet* woont. Ook is na te gaan of Wed. van C.J. van der Hey, van 1749-62 woonachtig *op de Meir, In den H. Geest*, zijn echtgenoote was[1].

Gedurende eene volle eeuw vinden wij van der Hey's als drukkers te Antwerpen. De laatste die wij aantreffen Henricus Vander Hey, drukker der Regencie van Antwerpen, woonachtig *op de Schoenmarkt, op den hoek der Schrijnwerkersstraet,* gehuwd met Maria Anna Verberckt, vierde in 1827 zijn zilveren bruiloft[2].

1) Olthoff. Op. cit. Blz. 45.
2) 'Ter zilvere Bruyloft van den Heer Henricus Petrus Vander Hey en Juffrouw Maria Anna Verberckt 1827. *Antwerpen by Henricus Petrus Vander Hey, op de Schoenmarkt*'. (Les Coll. Vander Straelen-Moons-Van Lerius. T. II. Blz. 111, N° 2410).

Octroy van Conrard vander Hey.
5 Mei 1727.

Carel bij der gratie Godts Rooms Keyser. altijt vermeerdere des Rijcx, Coninck van Castillien..... *(zooals hierboven)*.

Doen te weten, dat wij hebben ontfanghen die supplicatie van Coenraert Vander Eijden, inwoorder onser stadt van Antwerpen, innehoudende hoe dat hij aldaer differente jaeren sich geoeffent hebbende inde conste der boeckdruckerije inde selve sulckenen voortganck hadde gedaen dat hij sich bequaem was vindende om de selve te connen met eenen openwinckel exerceren, uijtwijsens 't stuck aldaer gevoeght sub n° 1°, hebbende de suppliant ten dijen eijnde gedaen het examen daertoe staende als bleke bij het selve stuck, ende betaelt de noodighe rechten volgens quittantie vanden Deken van Ste Lucasgulde sub n° 2°, dan alsoo daertoe noodigh was onze permissie, keerde hij hem daeromme tot ons, oodtmoedelijck biddende ten eijnde wij gedient waeren aenden suppliant te permitteren binnen de stadt Antwerpen te mogen oprechten eenen boeckdruckers ende boeckvercoopers winckel, hem daertoe verleenende het noodigh Octroij. Waeromme soo ist dat wij desen aengesien ende naerdijen ons is gebleken bij de certificacien vande goede faem ende naeme, experientie ende ervaerentheijt van den voors. suppliant van Jan P. Stevenaerts Deken van den voors. ambachte, hebben den selven geadmitteert ende toegelaeten, admitteren ende toelaeten, hem gevende oorloff ende consent uijt onser sunderlinghe gratie mits desen dat hij sal moghen opsetten ende exerceren de voors. neiringe van printen ende drucken binnen onser voors. stadt van Antwerpen, ende aldaer oft in andere geprevilegeerde steden van onsen Lande ende Hertoghdomme van Brabant ende van Overmaeze voortaen vercoopen ende distribueren alle alsulcken boecken, geestelijcke beelden, figueren ende..... *(zooals hierboven)*.

Behoudelijck dat den voors. suppliant aleer hij vanden effecte van desen sal moghen genieten, gehouden sal wesen te doen den behoorelijcken eedt in handen van onsen seer lieven ende getrouwen Honorius Henricus Borghgrave van Haeghen, van onsen Raede van Staeten, Cancellier van Brabant..... *(zooals boven)*.

Gegeven binnen onse stadt Brussele onder onsen grooten segele den vijffden der maendt Maij inden jaere Ons Heeren duijsent seven hondert sevenentwintich ://:

VHagen.
Bij den Keijser ende Coninck
P. VAN CUTSHEM
loco DE WAHA.

Op heden 7 Maij 1727 heeft Coenraert vander Eijden gedaen den eedt, waermede hij int witte deser is belast, in handen van M. Her Honorius Henricus Borghgrave van Haeghen, van Sijne Majesteyts Raede van Staet, Cancellier van Brabant & wij present.
P. VAN CUTSHEM.
loco DE WAHA.

JOS. A.U. ERNALSTEEN.

Een nieuw dokument over de beginperiode van het Lutheranisme te Antwerpen.

Het zou bijna overbodig zijn te wijzen op de belangrijke rol door Antwerpen gespeeld in de vestiging van het protestantisme binnen de Nederlanden: meerdere historici hebben hunne onderzoekingen in deze richting geleid, en de martelaarsboeken zijn daar om met namen en cijfers te beteekenen welk aandeel Antwerpen aan het protestantisme heeft gebracht.[1)]

Het kon evenwel moeilijk anders of meerdere voorvallen moesten aan de historiografen ontsnappen. Immers, zoo het gemengd karakter van de bevolking der stad als de ongewone bedrijvigheid binnen de Antwerpsche muren, maakten het toezicht uiterst moeilijk: de stad en hare omgeving boden ruime gelegenheid voor geheime vergaderingen; de overheid aangesteld om de kettersche praktijken te bestraffen was niet zelden met weinig orthodoxe plannen bezield: een groot deel der feiten is aldus aan het nageslacht onbekend.

Anderszijds was juist die gemengde bevolking een faktor, die de kentering der geestelijke stroomingen bevorderde: alle tijdsbewegingen koncentreerden zich rond de Nederlanden, en van deze Nederlanden was Antwerpen dan toch het bruisende hart.[2)]

Er zijn, zegde ik, leemten in de kennis dier geestelijke evolutie: de continuiteit ervan is niet steeds te volgen, vooral waar het gaat om de beginperiode van het lutheranisme: wij kennen de aktiviteit de predikers voor het tijdsbestek 1550-1585: wij zien toe op zekere afwijkingen in de nieuwe leer (denken wij slechts aan Lloys Pruystinck); wij staan verstomd over de ongewone offervaardigheid der Anabaptisten: wij volgen de aangehouden bedrijvigheid van de Calvinistische predikanten. Niet alleen de chronologische opeen-

1) Een prachtige sijnthese geeft: J.W. PONT. *Geschiedenis van het Lutheranisme in de Nederlanden tot 1618.* Haarlem 1907.
2) Over dit internationaal verkeer en het verband met het protestantisme. A. HENNE. *Histoire du Règne de Charles V dans les Pays-Bas.* Brux. 1859. t. IX. p. 6.

volging der feiten is ons vertrouwd, de latere evolutie in de belijdenis is ons niet vreemd.[3)]

Anders echter is het voor het aandeel van het volk aan het religieuse proces bij den aanvang van de hervorming. Wij gaan de voorname disputatiën tusschen de humanisten voorbij, eveneens de zwenkingen van een Erasmus, een Melanchton om even te verwijlen bij het geloofsleven van de volksklasse. Hoe houdt zich in de warreling van wijsgeerige verklaringen de mindere man, de geloovige, die wars van elke disputatie over den zin van het Evangelie, met beven de vorderingen van het lutheranisme volgt, en pogingen in het werk stelt om de vordering van de 'ketterij' te beletten en de ongeschonden gaafheid van het oude geloof te verzekeren? Is de mindere man wellicht niet betrokken in het godsdienstig konflikt, of heeft zich het lutheranisme onmiddellijk van het volksgemoed meester gemaakt? Uit den aard der zaak hoeven wij rekening te houden met een bestaand godsdienstig konservatisme: de rezultante van den bestendigen invloed sinds eeuwen van het Roomsche geloof op het wereldbeeld. Dit konservatisme kon niet onmiddellijk ontwricht, omdat in het incubatietijdperk van het protestantisme, dit nog allen socialen en politieken inhoud miste, terwijl zulks bij latere hervormers o.a. Zwingli en Calvijn direkt met het godsdienstige in verband was gebracht.

Tijdens onze opzoekingen betreffende de hervorming in latere perioden, hadden wij het genoegen de hand te leggen op een dokument, dat ons overzichtelijk een beeld geeft van zekere toestanden en verhoudingen uit de eerste jaren, welke volgen op de vestiging van het Lutheranisme in Antwerpen. Dit schrift verdient onze belangstelling in ruimen mate: het belicht een nieuwe zijde van het probleem,: het geeft niet het droge betoog van een theoloog, maar de alarmkreet van een diep-geloovige: het oude geloof versterft, de misdaden der ketters blijven ongestraft, verboden literatuur wordt op groote schaal verspreid, en de overheden dulden dit alles met een onverstoorbare lijdzaamheid!

Het dokument - een naamloos schrijven aan den kanselier van Brabant, uit het jaar 1533 - vertoont een treffende gelijkenis met

3) ANTWERPSCH ARCHIEVENBLAD. II. XIV. Voor de stroomingen in het opkomend lutheranisme. PONT. op. cit.
G. WOLF. *Quellenkunde der Deutschen Reformationsgeschichte.* Gotha. 1915/1923.

de beruchte rapporten van Philippe D'Auxy en de Curiel, waarvan de publicatie van zoo ongemeen belang is geweest voor de onderzoekingen over het wonderjaar 1566.[1)]

Het is niet ons plan in de bondige inleiding bij dit stuk een historisch overzicht te geven van de ontwikkeling van het lutheranisme in de stad, noch deze beweging op den voet te volgen. Maar de in het gemelde stuk aangehaalde toestanden schijnen zoo ongewoon, dat enkele feiten toch moeten herinnerd.

Na de terechtstelling der Augustijnermonniken Voes en Esch had de verspreiding der nieuwe gedachte geen stilstand gehouden. De aanhangers van Luthers leer hadden zich dichter gegroepeerd en gaven aan hunne aktie een meer geheim karakter. Teekenend is het evenwel dat wanneer in 1522 de Augustijner subprior Hendrik van Zutphen door den inquisiteur van der Hulst wordt gevangen genomen, deze door zijn broeders in het geloof wordt bevrijd.[2)] Teekenend eveneens dat Luther voortdurend in verbinding blijft met de lutheranen te Antwerpen, hen door schriften in het nieuwe geloof versterkt,[3)] en ook door de Antwerpsche broeders om advies in zekere vraagstukken wordt verzocht.[4)]

De kronologische lijst der gestraften wijst daarbij aan dat van 1521 tot 1530 niet minder dan 90 vervolgingen wegens lutheranisme worden ingespannen, onaangezien zekere gevallen waarin de bedreigden, Antwerpen ontvlucht, elders werden bestraft.[5)] De bestrijding van de nieuwe sekte werd dan ook met alle middelen

1) PROF. L. VAN DER ESSEN: *Episodes de l'histoire religieuse et commerciale d'Anvers dans la seconde moitié du XVIe s. Rapport secret de Geronimo de Curiel, facteur du Roi d'Espagne à Anvers, sur les marchands hérétiques ou suspects de cette ville* (1566). B.C.R.H. 911. t. LXXX p. 321/362.
*Les progrés du luthéra*nisme et du calvinisme dans le monde commercial d'Anvers et l'espionnage politique du marchand Philippe D'Auxy, agent secret de Marguerite de Parme *en 1566/67.* Vierteljahrschrift für Sozial und Wirtschafts geschichte XII. Band 1/2 Heft. p. 152/234.
2) FREDERICQ P. *Corpus Documentorum Inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae.* Gent 1903 IV 157. ook aangehaald.
ANTWERPSCH ARCHIEVENBLAD. II. VII, blz. 128.
3) A.A. II. VII. blz. 310. Open Brief van Luther aan de geloofsgenooten van Antwerpen: '*Eyn brief D. Martini Luther, An die Christen zu Antorff. Wittenberg 1525 Jar*'.
4) W. PONT. op. cit. 38. - Brief Leonard Mus aan Luther Maart 1531.
5) A.A.D. XIV. blz. 2.

aangevat, vooral wanneer door den pauselijken legaat Aleander hierover nieuwe aanduidingen waren verschaft.[1].

Aleander betoogde aan den keizer dat alle middelen tot beperking der kettersche propaganda zich moesten richten tegen de kettersche literatuur, die welig in onze gewesten werd verspreid. Antwerpen nu, had in de drukkerswereld een eerste plaats, en zag dan ook een menigte persen in dienst van het nieuwe geloof gesteld. Niet alleen vertalingen van den bijbel, maar ook van andere luthersche schriften werden onder de menigte verspreid: het kan volstaan slechts enkele namen te vernoemen van drukkers die zich reeds in de vroegperiode van het lutheranisme als helpers onderscheiden: Nicolaas de Grave, Hillen van Hoochstraten, Vorsterman, Crom, Adriaen van Bergen, Marten de Keyser, J. van Liesfelt en anderen.[2]

Wanneer nu de beweging grooter beteekenis verkreeg, geschiedde het verspreiden der verboden literatuur ook op grootere schaal: herhaaldelijk worden lieden bestraft wegens deze euveldaad. Interessant en teekenend is o.a. het geval van Hans van Remunde, die het drukken van de Engelsche Bijbelvertaling op zich nam, waarbij hij voor de verzending naar Engeland door de koopman Ritchard Herman werd geholpen.[3]

Door keizerlijke plakkaten werd het drukken en lezen van kettersche werken verboden, en dit verbod werd nog door stedelijke ordonnancien in ruimen mate verscherpt: wij teekenen achtereenvolgens aan de ordonnanciën van 1521, 1525, 1526, 1527. Dit alles mocht niet baten: het lutheranisme scheem langzaam een groot deel der geesten te hebben veroverd.[4]

* * *

Voor de latere periode nu brengt het schrijven dat wij hier publiceeren nieuw licht.

1) Over de werking van *Aleander,* raadplege men: KALKOFF: *Die Anfänge der Gegenreformation in den Niederlanden.* Halle 1903.
2) Zie: WOUTER NIJHOFF EN M.E. KRONENBURG. *Nederlandsche Bibliografie van 1500 tot 1540.* Den Haag, 1919, en PONT. op. cit. 19. 34. - Zie ook. M.E. KRONENBURG *Uit het bedrijf der Antwerpsche Drukkers in het begin der 16e eeuw. (Gulden Passer.* 1926. p. 99.
3) A.A. VII. 159. M. 4, 166. FREDERICQ. C. II. I. deel V. 184.
4) A.A. II. 308, 314, 319.

Het nieuwe geloof had zoowat alle standen aangetast. De beruchte geestelijken Nicolaes van der Elst, pastoor van St. Jacobs, en den oud parochiaan van Melsen, Gielis,[1] hadden een navolger in den parochiaan van het Begijnhof buiten Antwerpen. Deze geestelijke, die vroeger als parochiaan te Zeeland had gediend, was aldaar wegens zijn heresie uit zijn funktie gesteld, en diende nu als parochiaan op het Begijnhof, alwaar hij de menigte door zijn preken ontstichtte en zich een groot auditorium van lutheranen wist te verzekeren. Inderdaad werden in 1533 twee ambachtslieden gevat wegens bijwonen van luthersche vergaderingen op het begijnhof. Wie was nu de parochiaan? Denkelijk staan wij voor een tijdelijk optreden van Cornelis van Kouwenkerken, die uit Zeeland gevlucht, in onze streken verbleef.[2]

Eveneens hielden zich meerdere uitgeloopen nonnen en monniken in onze stad op. Onder hen speelde een meester Ysbrandt een gewichtige rol. Ysbrandt Dirksz. SCHOL was priester geweest te Amsterdam. Wegens zijn kettersche prediking werd hij door de overheid gevat en in de gevangenis gesteld (September 1525). Voor Herman van der Goude, doctor in de godgeleerdheid, daartoe naar Amsterdam gecommitteerd, herriep hij zijn beweringen, doch verviel later in dezelfde ketterij.[3]

Door den bisschop van Utrecht werd hem dan de prediking verboden, op straf van verbanning. Hij zou dan een tijd te Oosterweel als parochiaan gefungeerd hebben, en daar, denkelijk tengevolge van den strafmaatregel van voormelden bisschop, eveneens verjaagd. Te Antwerpen hield hij zich dus bij de luthersche gemeenschap en predikte in de huizen van de lutheranen. Verder hield hij zich met het opstellen van theologisch schriften bezig, welke te Antwerpen werden gedrukt.[4]

1) Over *Nicolaes Van der Elst,* A.A. II. VII 134 en FREDERICQ P.C. II I. deel V. 233. over *Gielis:* A.A. VII. 141.
2) PONT. op. cit. 51.
3) PONT. op. cit. 143.
I. LELONG. *Historische Beschrijving van de Reformatie der Stadt Amsterdam.* Amsterdam, 1729, p. 473.
FREDERICQ P. op. cit. II, V. p. 8.
4) Zie NIJHOFF EN KRONENBURG: op. cit. p. 163 en 990.
Bij LE LONG. *cat. 8* n° 730 vinden wij vermeld, dat bij Adriaan van Bergen verscheen, in 1534:
'*Een profitelic ende troostelic boexken van den gheloove ende hoope...*': drie geestelijke verhandelingen, vermoedelijk van *Schol.*

Groot was evenwel het gevaar besloten in het verspreiden der ‘valsche boucken’ die uit het buitenland rijkelijk in de stad werden gebracht en eveneens te Antwerpen werden gedrukt, in strijd met het keizerlijke mandement, vermits de goedkeuring der geestelijke overheid ontbrak.

In de Camerstraat, nevens het huis ‘de vette henne’ woonde een drukker, die vooral verboden Engelsche boeken verkocht, welke in kisten waren weggeborgen. Deze drukker nu - wij zullen verder trachten hem nader te bepalen - moet in verbinding hebben gestaan met den beruchten Engelschen ketter William Tyndale, den vertaler van den Bijbel in de Engelsche taal: deze ‘ketter’ was uit Engeland gevlucht en had zich in 1523 naar Wittenberg bij Luther begeven.[1)] Hij vestigde zich later te Antwerpen, en werkte aan den Engelschen bijbel: na zijn gevangenneming in 1534 werd deze vertaling - een onderneming finantieel gesteund door Jacob van Meteren, vader van den historicus - door Coverdale voortgezet.[2)]

Eveneens wijst de brief op de bedrijvigheid - in luthersche richting - van Jacob van Liesfeit, die zich vooral met de verspreiding van den Bijbel bemoeide, en ook op Adriaen van Bergen, die ondanks bestraffing niet ophield verdachte boeken te drukken en te verspreiden. De schrijver (?) van den brief brengt daarbij enkele aanduidingen die ons nader inlichten over zekere verhoudingen bij de overheden, aangesteld om de ketterij te onderdrukken: een deel dier machthouders was zelf aangetast, verschafte de lutheranen inlichtingen over de gevaren die hen bedreigden: een ander deel zocht slechts roem en geld: weer anderen weigerden zich met de ketters bezig te houden, omdat de toelating tot scherp onderzoek - d.i. tortuur - ontbrak, of omdat van hoogerhand soms werd geageerd om veroordeelingen te vernietigen.

De noodzakelijke samenwerking tusschen geestelijke en wereldlijke overheden ontbrak totaal, en aldus werd de krachtdadige bestrijding belet.

1) William Tijndale liet te Antwerpen meerdere theologische schriften verschijnen, o.a.: *An Answere unto Sir Thomas dialoge* (M. de Keyser 1530/31). *The practyse of Prelates*. (Joh. Hoochstraten, 1530), - zie Nijhoff, op. cit. 46.
Over Tijndale: LE PROTESTANTISME BELGE, p, 51-59.
Fredericq, C.D.I. deel V. 184.

2) Bij VERDUYN W.D. *Emanuël van Meteren*, den Haag, 1926, p. 33.

Wij willen nu niet wijzen op sommige treffende opmerkingen, welke in het schrijven voorkomen: te goeder plaats zullen wij de aandacht hierop trekken. Een oogenblik willen wij even verwijlen bij den wensch, in den brief uitgedrukt, alhier de Spaansche inquisitie in te voeren: het verzamelen van getuigenissen bij de geburen over al de handelingen van den verdachte.

Uit een en ander blijkt dat het lutheranisme dus een sterke uitbreiding had genomen: zoowat alle klassen en standen had aangetast en voor de religie een wezenlijk gevaar was geworden. Het slot van den brief wijst daarbij op een toestand, op een vrees die totaal uitgesloten zou geweest zijn in de latere stadia van het lutheranisme: de schrijvers van den brief wagen het niet het stuk te onderteekenen, uit vrees dat hun of hunne kinderen schade aan goed en lijf zou geschieden. Dit doet ons een lutheranisme kennen niet vrij van zekere agressieve houding, die wij eveneens aantreffen bij de bevrijding van den gevangen Hendrik van Zutphen. Dit karakter werd bij de verdere evolutie van de nieuwe leer in onze gewesten totaal aan het lutheranisme ontnomen.[1)]

Een vraag dringt zich op na de lezing van dit zoo belangrijke dokument: was dit schrijven de aanleiding tot vervolging tegen de aangeduide personen?

De appostille op den rug van het dokument brengt reeds eenig licht. Het stuk werd den kanselier overhandigd den 28 Januari 1533, tusschen elf en twaalf uur. Onmiddellijk werd den burgemeester van Antwerpen, Lanceloot van Urssele, over deze feiten ingelicht, waarop deze den kanselier een rapport bezorgde den 2 Februari. De zaak werd verder in den Raad van Brabant besproken, de koningin Maria van Hongarye werd ingelicht en verlangde een rapport om de zaak grondig te kennen. Blijkbaar dus werd de kwestie niet geklasseerd, alhoewel rechtstreeks geen verdere aanduidingen worden verstrekt.

Wanneer wij evenwel een blik werpen op de namen der gestraften in de tijdspanne 1533-1535 dan wordt het ons klaar dat het naamloos schrijven niet zonder gevolg bleef.

Er moet een streng toezicht zijn uitgeoefend geworden op personen en plaatsen door de (n) schrijver (s) aangeduid. Reeds den 3 Mei

1) De troebelen in 1566 geven hiervan het bewijs. Een halve eeuw later werd de lijdzame houding der lutheranen tijdens Beeldenstorm en andere konflikten nog door de Calvinisten gelaakt.

1533 werden twee lutheranen, Jan Verschueren, timmerman, en Bernaert Hose onthoofd, omdat zij in het Begijnhof hadden gepreekt.[1)]

Op bevel van de koningin, hield de schout Ysbrandt Schol en een minnebroeder te Antwerpen aan. Involge ordonnancië van 16 Maart 1533 werden beiden naar Vilvoorde gebracht: den 18 Mei daaropvolgend werd de schout aldaar beroepen, om met den 'Inquisiteur van den Heyligen gelove' en anderen over de ketterij van beide gevangenen te beraadslagen: Ysbrandt Schol, toen reeds een zeventigjarige ouderling, verklaarde zich bereid alle verklaringene terug te trekken: hij werd evenwel levend verbrand den 27 Juli 1534.[2)]

In het schrijven werd eveneens Adriaen van Bergen vermeld! De 28 Augustus werd de drukker voor den schout gebracht. Markgraaf en Schout verklaarden dat de aanhouding geschiedde bij bevel van de koningin. Het vonnis in dato 27 November 1534, droeg, dat Adriaen van Bergen beschuldigd was boeken te hebben verkocht, in strijd met de ordonnantie van den keizer.[3)]

Jacob van Liesfelt, eveneens vernoemd, werd niet bestraft, maar de rekeningen van den markgraaf voor het jaar 1535/36 vermelden een uitgave van 22 s. 6 d. betaald voor het verbranden van de slechte boeken en bijbels gevonden ten huize van van Liesfelt: waaruit dus blijkt dat ook hij niet van een onderzoek bleef gespaard.[4)]

Over Jan Panis kon ik geen verdere aanduidingen opdiepen: een Jan Panis cum uxore werd verbannen na de troebelen van 1566.[5)]

Dat onderzoek naar 'uitgeloopen' geestelijken eveneens na dit schrijven geschiedde kunnen wij besluiten uit de aanhouding van een minnebroeder en een carmeliet: de laatste was steeds als wereldlijke gekleed, en op zijn kamer werden kettersche boeken gevonden.[6)]

1) A.A. VII. 188-189. *Chronijck der Stadt Antwerpen.* uitg. *De Antwerpsche bibliophilen* n° 5. 1879, p. 79.
2) Over aanhouding, onderzoek en executie van Schol, zie; A.A.D. VII 303-304. HENNE op. cit. t. IX. p.p. 11.
3) A.A. VII. 290, 299. Voor het vonnis 301-378.
4) A.A. VII. 428, D. VIII. 347-353.
5) A.A. XIV. 101, n° 1235.
6) A.A. VII 290, 293, 298, 300, 303, 306.

Dit als gevolg van het vermeldde schrijven.

Het hoeft wel geen betoog dat na deze tijdelijke ‘fureur’ het lutheranisme zich verder bleef ontwikkelen, en alleen door de propaganda van andere sekten - o.a. de anabaptisten en meer speciaal door de sekte van Lloys den Schaliedekker - op het achterplan werd gedrongen. Wel bleven alle genomen schikkingen van kracht, maar meer ijver werd besteed aan de vervolging van de herdoopers, terwijl anderszijds de lutheranen minder stoutmoedigheid vertoonden.

De latere gebeurtenissen zullen bewijzen dat de stille werking niet zonder vruchten was gebleven: het jaar 1566 vond te Antwerpen een bewuste luthersche gemeente, vooral gevoed door de kooplieden der Duitsche Natie en der Oosterlingen.

Het is duidelijk dat nog meerdere gegevens ons ontbreken om de geschiedenis van het lutheranisme in deze vroeg-periode te schrijven. Wij hebben daarom gemeend dit stuk te moeten publiceeren, omdat het een nieuw licht werpt op zekere toestanden uit deze bewogen tijden.

Het schrijven berust op het Staatsarchief te Brussel. - Cartulaires et manuscrits ‘Pièces du 16e siècle’, D. 1.

†

Maria

Gracie ende ghenade Eerwaerdighe ende ghenadighe heere[1)] Dat wij onbekendelick aldus stoutelick tot uwe ghenade schriven, dat doet ons doen die liefde van thuys Gods die wi hebben tot den christen ghelove ende der zielen daer Christus voer ghestorven is, die meer sijn dan al het tgoedt van der warelt. Het doet ons oock doen dat goedt betrouwen dat wij op uwe ghenade hebben, want wij hooren dat ghi anders in uw offici niet en soeckt, dan die eere Gods, salicheyt der zielen ende ghemayn profijt van den lande ende justicie te doene.

Hier om wij siende dat die arme zielen aldus deerlick vermoort werden met dees luterie, bizonder bijnnen Antwerpen die alsoe ghroot is int heymelick als si oit gheweest is, alsoe dat te duchten

1) Kanselier van den raad van Brabant was *J. van der Noot*, heer van Rizoir. Zie HENNE. op. cit. I. 220.

is ende te sorghen, eest dat daer anders niet toe ghedaen en wordt dat qualick tieren sal. ende datter wel mocht eenen omloop coomen eerlanck. Want ten heet niet meer ketterie ofte lutherie mer goet evangelijsch, ende soe worden dan arme menschen verleyt. Ende dat om datter soe veel quaet volx es van buten, uutghelopen monniken[1] ende nonnen, duytschen ende oosterlinghen[2] ende oock predicanten, als is meester Ysbrandt die van verscheyden plaetsen verdreven ende ghebannen is ende is daer parochiaen van Oosterweel buten Antwerpen gheweest ende om zijn lutherie afgheset is,[3] nochtans blijft hij t'Antwerpen woonen ende loopt van huyse tot huyse daer die lutheranen woonen ende leert ende preect in haer huysing. Men seyt dat hij ontboden is van mijn vrou van buren,[4] maer alsoe langhe als hij mach t'Antwerpen vri ghaen soe en wilt hij van daer niet.

Item die parochiaen van den baghijnhoove tot Antwerpen heeft gheweest parochiaen in Zeelandt ende was alsoe luthers dat die kinderen op strate riepen, onse parochiaen is een lutheraen ende daer om is hij daer afgheset ende is nu ten baghinen buten Antwerpen parochiaen ende preect alsoe dat al die lutheranen hem naeloopen, ende al en preect hij niet openbaer ketterie, hij preect se bedectelick ende leertse in huysen heymelick.[5]

Item daer coomen van buyten alle valsche boucken, die alsoe boosch som zijn dat onmoghelick is die simpel menschen en moeten verleijt werden, ende al quaeme die duyvel uut der hellen hij en mochte gheen quader boucken maken. Ende oockt soe prent men t'Antwerpen al dat sij willen tseghém[a] (sic) mandement van der

1) PONT. op. cit. 50, vermeldt enkele der ijverigste apostaten: hij blijkt echter niet ingelicht over het verblijf van Schol te Antwerpen.
2) Over de belangrijkheid der Oosterlingen, zie, o.a.: J.J. ALTMEYER. *Histoire du Comptoir hanséatique d'Anvers. - Bruxelles* 1848, (Revue Commerciale).
3) Is deze aanduiding juist? Nergens heb ik een spoor van zijn kerkelijke funktie aldaar gevonden.
4) Als *vrou van Baren* is hier denkelijk bedoeld *Maria van Culemborg,* gravin van Buren, gehuwd met Floris van Egmont, heer van Ysselsteen. Haar zoon Maximiliaan werd van ketterij verdacht. (Zie HENNE. op. cit. D. VIII. 359).
5) 't Begijnhof was toen nog buiten de stad, op Ballaer gelegen. Daar werden dus kettersche vergaderingen gehouden. Sinds 1530 was aldaar pastoor *Henricus Rovelmans* (tot 1539) die zich niet aan ketterij te buiten ging: denkelijk waren het occasioneele predikers, die als lutheranen optraden.
a) tseghem, of tseghen = tegen.

keyserlicke maiesteyt, dwelck seyt dat niemandt boucken in die theologie prenten en soude ten ware bij consent van den ghedeputeerde[1].

Ende somme[a] daer is ende gheschiet soet veel quaets dat wat die goede predicanten preeken ende leeren de luden dat oude ghélove si en moghen soe veel goets in 't openbaar niet doen als deeze quade in 't heymelicke, want daer en is niemandt die daer teghen seyt of doet[2]. Daer en gheschiet gheen justicie noch van gheestelick noch van waerlick[b], wandt die sommighe van haer zijn jonck ende en soeken God niet; die sommighe van haer en sijn selve niet puer is seere te sorghen[c]. Sommighe segghen van den marckghraeve[3], want hij noijt daer teghen ghedaen en heeft; ja dat meer is, die lutheranen beroemen haer daer af ende segghen dat hij den parochiaen van Oosterweele selver moet ghegheven heeft. Wij hoopen dat het niet waer en is. Oock sommighe andere ghewaerschuwet soude hij hebben mer wi hoopen dat het soe niet en is. Oock segghen sij openbaer dat men daer gheen justicie teghen doen en mach, ende dat een ieghelick in zijn gheloove blijven mach, tot dat het consilium gehouden is: summa alsoe veel eest[d] datter niet *toe* ghedaen en wort[4]. Die een seyt ick ben een waerlick heere

1) Een algemeene ordonnantie tegen het drukken, lezen of bezitten van luthersche werken was uitgevaardigd in October 1529. Een nieuw mandement van 7 October 1531, gepubliceerd den 15^{n} November, dat om de zes maanden moest vernieuwd, verbood de lektuur van werken geschreven door Luther, Wiclef en anderen: eveneens vermeld waren de Nieuwe Testamten gedrukt bij Adriaen van Bergen. Zie H. REUSCH. *Index der verboten Bücher 1883,* D. 1. p. 102.

a) somme, voor summa = ten slotte.

2) Hierover verdere bijzonderheden bij J.J. MULDER. *De uitvoering der geloofsplakkaten en het stedelijk verzet tegen de inquisitie te Antwerpen. (1550-1566)*, Gent 1897. - De burgerlijke overheid moest hier de kerkelijke behulpzaam zijn. De drie aangeduide inquisitiemeesters hadden gedeputeerden in elke provincie. Alle officieren, vertegenwoordigers der Keizerlijke autoriteit moesten hen bijstaan. (conf. HENNE. op. cit. D. IV. p. 304 en volg.

b) waerlick = wereldlijk.

c) te sorghen = duchten.

3) Ridder *Klaas van Liere* was markgraaf geweest tot 24 Mei 1531: zijn opvolger was *Jaak van Herbays,* op zijne beurt vervangen door *Willem van de Werve,* den 11 December 1532.

d) eest = is het.

4) Hier bedoeld het *Concilie van Trente,* dat om meerdere redenen verdaagd, eerst in 1545 werd gehouden en duurde tot 1564. Een algemeen strijdplan tot beteugeling der ketterij werd hier vastgesteld.
Algemeenheden en bibliografie bij: R.P. HEDDE, O, P. *Manuel d'Histoire Ecclésiastique* (Paris. 1923, t. II, p. 300 en volgende).

ick moet justicio doen, mer die commissarius die moeten se mij leveren, ende wat wil ick veel vanghen, ick soude bij aventuer varen ghelyck die ander marckgrave beer Claes van Liere, diese somtijt most laten ghaen met zijn schade ende schande, want die commissarius liet se ghaen ende daer en was niemandt die tseghen (sic) haer tughen woude, al eest dat men voer oft nae roept. Daer teghen die gheestelicke heeren segghen, het en is ons niet bevolen ende aldus verghaet Christus ende zijn gheloove, want alleman sueckt zijn profijt ghelijck als Paulus leert ende nie tgheene dat Christus aenghaet; ende soe verghaen wij al te samen, Dwelck deerlick te beclaghen is, dat alsulken stadt daer al soe veel goede luden in zijn ende alle tlandt soe wel afvaert, dat daer niemandt en is die God sueckt.

Och het is ghelick Christus in 't Evangelie segt; wee u ghi schriben ende phariseers die op Moyses stoel sijdt; ghi vertient die mente *ruyte,*[a] ende anijs ende cleyn dinghen weech di svaer; maer die ontfarmhertichheijt, justicie, gheloove ende groote dinghen der wet laet ghi verghaen. Och waert dat men dat dusentste deel seijde ende dade teghen den keyserlicke maiesteyt, ja teghen die marckghrave ofte borghemeesters men soude beeter corrigeeren dan dat men doet, dat ons salicheyt ende der zielen aengaet ende die eere Gods doer gheschiet[1]. Ende het en zij datter een cort remedie toe ghedaen werdt, het zal eerlanck qualick tieren ende varen t'Antwerpen. Ende aenghesien dat al deese ghebreken geschien doer ghebreck van iusticien [ende][b] executie der iusticien, wandt daer zijn mandementen ghenough ghegheven, mer daer en is niemandt die die exequeert, noch gheestelick noch waerlick; want di suchen haer selven ende niet God; oft om dat si daer selver meede besmet zijn oft ghelick si segghen, dat si niemant en moghen ter scherpen examinatie brenghen. So seide mijn heere die

a) ruyte = wijnruit, een onaangenaam riekend kruid; werd gebruikt om tienden in den tempel te betalen, (Lucas 11 vers. 24.) zie H. BAKELS. *Beknopt Bijbelsch Woordenboek,* Amsterdam 1917.

1) Kenschetsend voor de algemeene verhoudingen is hier wel de geteekende tegenstelling tusschen geestelijke en wereldlijke macht: ze wijst op een verzwakking van geloofsijver, die juist den snellen groei van het protestantisme verklaart. De verdere bloei en evolutie van de nieuwe gedachte, bracht hierin ook een kern van een godsdienstig ‘etatisme’. Na de invoering van het Calvinisme, wordt ketterij ook als politieke misdaad (benevens geestelijke) gestraft.

b) [.....]: dokument beschadigd: ook verder aangeduid.

marckgrave die doot is,[1)] die nochtans soe vurich in diese sake was; hij beclaechde dat zeere, ende had voer hem ghenomen dat hij doer provisie van boven zoude ghecreghen hebben, mer die Heere heeft hem ghehaelt alsoe dat daer niet meer af ghecomen en is.

Och het is een deerlick dinck ende seer te beclaghen dat men een mensch om dieverie van eenen ghulden of twee ende uut fame ende gheruchte mach aentasten ende examineren ende dat degheene die God zijn eer steelen, Christus, den sacramenten ende der sielen dooden, ende daer alsulce fame en de gheruchte afghaet, dat niet alleene een straet of twee mer die geheel stadt weet af te sprekene ende gheturbeert wert.

Hier omme uut grooter liefden ende minne die wij hebben tot die eere Gods ende salicheyt der zielen comen wij met grooter hoopen tot uwen ghenaden die daer staet in die stede der keyserlicker maiesteyt, iae in die steede van God, horende dat gheneycht zijt ende sueckt die eere Gods, salicheyt der zielen iusticie ende ghemeyn profijt; dat ghi doch hier op letten [wilt] ende ter herte nemen, want eest dat ghi die eere Godts sueckt, ghi en moghet nimmermeer die beeter vinden dan in deeser sake.[a)] *Eest dat ghi oock geldt sueckt, dat willen wij u wel versekeren, dat ghi suldt gheldt met hoopen cryghen*, welck ghi met goede consciensien hebben moecht in die correxie van alsulcker sake[2)]. Ende wandt daer nu sonderlinghe ende bequaeme maniere es om tot kennissen te coomen, soe bidden wij u dat ghi niet verbeyden en wilt wandt het meer dan tijdt es.

Ten eersten soe is t'Antwerpen een man ghevanghen ghenaempt Jan panis van dueren die welke een ghroot lutheraan van eerst is gheweest die wel mellen[b)] sal alle die andere lutheranen die daer sijn; eest datter kerstelick in gheleeft werdt ende wel gheexaminert werdt; mer eylacen tes te sorghene dattet niet veel zijn en zal, want die lutheranen sorghen met allen seere ende vergaderen vast geldt onder malcanderen om hem te verlossen want sij sijn in dusent lasten[3)].

1) Hier is denkelijk niet *Herbays,* wel *Klaas van Liere* bedoeld, die ijverig deel nam aan de ketterbestraffing.
a) De aangeduide onderlijningen zijn op origineel stuk aangebracht.
2) D.i. door confiscatie der goederen.
b) mellen = melden.
3) Hierover, voor deze periode, geene aanduidingen: wellicht werd de man inderdaad uit de handen van het gerecht verlost.

[a] *Ten tweeden soe isser een prenter t'Antwerpen wonende in die camerstrate binnen die oude poorte naest de vette henne op die selver sijde nae onser vrouwen kerchof toe. Daer suldt ghi vinden boucken vol ketterie in engelsche tale ende oock andere, mer ghi moet binnen in die kamer ghaen ende doen die kisten opdoen daer salmen se vinden ende omdat beeter te doen, soe moech die eenen ghoeden kersten enghelsman met* u *neemen ende deesen bouckprenter sal uw oock wel wijsen eenen grooten kettere ende doctoer die om zijn ketterie uit Enghelandt verdreven is.*[1]

Item ten derden soe suldi t'Antwerpen vinden te coepen ten huyse van iacop van liesvelt eenen bibel die seer quaet ende periculoes is voor een kersten mensch, want daer zijn in verworpen ende heel achter gheset sommighe boucken anders dan zij behooren te staen nae der ordinancien ende auctoriteyt der heylighen kerken recht oft si van gheender weerden en waere ende sonder auctoriteyt.[2]

Item den vierden soe suldi vinden veel boucken waer af die som-

a) De aangeduide onderlijningen zijn op origineel stuk aangebracht.

1) Het huis, nevens de 'Vette Henne', was geheeten *Roodenborch*, STADSARCHIEF: *Wijckboeken, nieuwe serie B. III,* fol. 89/90. In dit huis woonde, in 1538, *Willem Van den Bergh.* (Guillielme Montanus, Guillaume Dumont) die in dit jaar, een *The Newe Testament* liet verschijnen. Er wordt evenwel geen spoor van veroordeeling aangetroffen.
Reeds in 1530 en 1532 waren gedeelten uit den Bijbel, in Engelsche taal gedrukt, verschenen, zoo *The fyrst boke of Moses, called Genesis*, *The Seconde,.... called Exodus* en anderen. - Zie WOUTER NIJHOFF EN M.E. KRONENBURG. op. cit. en EERSTE AANVULLING hier op. Den Haag, 1925, p. 23; ook FRANS OLTHOFF. *De boekdrukkers*, *boekverkoopers en uitgevers in Antwerpen.* Antwerpen 1891.
G. VAN HAVRE: *Les marques typographiques des imprimeurs et libraires Anversois.* Antw. Bibl. N° 3, 1883, p. 57.
De boekverkooper *Wouter Verlinden* (ook Wouter van Lin, die boeken bij Adriaen van Bergen deed drukken) werd 11 Juli 1534 door markgraaf en magis: traat opgeroepen. wegens het houden van kettersche boeken, (A.A. VII, p. 290) - dit is blijkbaar in verband met dit schrijven.
De Engelsche ketter hier bedoeld is *William Tyndale.* Hij wordt in Mei 1535 te Antwerpen - stellig door deze aanduiding - gevangen, en na 16 maand kerkerschap, geworgd en verbrand den 6 Oktober 1536. (zie HENNE, op. cit. t. IX, p. 11. Zie verder verwijzing in nota 1. blz. 272.

2) *Jacob van Liesfelt;* bekend Antwerpsch drukker, die ijverig deel nam aan de verspreiding der nieuwe gedachte. Hij woonde 'In den Schilt van Artoys' op de Camerpoortbrughe. Zie over hem G. VAN HAVRE. op. cit. 275. A.A. VIII. 347/53.

mighen vol ketterie zijn, die sommighe sonder oorlof ende examinatie ende teghen 't mandement der keyserlicker maiesteyt, als is een bouxken van der barmherticheit geheeten..... (sic) al en eest niet quaet, want het zijn anders niet dan autoritates biblie: nochtans eest periculoes ende teghen mandement sonder consent gheprint van Adriaen van berghen dewelcke tweemael om alsulcke zaken heeft ghestaen op die kake[1].

Item ten vijfsten waert dat mijn heere iemandt sonde op 't beghijn hof [ende] dede alle baghijnen bijeen roepen die een [voer d'ander] nae, vermanende haer op haer concientie ende haren eedt dat sy al segghen souden wat si van haeren parochiaen ghehoort hebben in 't openbaer oft int theymelick, belovende haer dat men dat sekreet sal houden sonder haer te mellene, so weeten wij sekerlick datter veel ketteriën van hem zal bevonden werden.

Item ten sesten als hi sal 't Antwerpen comen dat hi dan eens heymelick als die parochiaen van den baghijnhof zal preeken daer quame in die kercke ende saghe wat volck dat hi daer vont want daer coomen veel lutheranen die zeer rijck zijn. Dat hij dan dat baghijnhof toe sloet ende dede daer een ieghelick sinen naem overgheven ende ghaen dan ter stondt nae haer huysen toe, soe weten wij sekerlick dat hij daer verschaien luthersche boucken in haer huysen vinden sal.

Item ten sevensten soe mach hi mijn heere die parochiaen van Sint Jacops vraghen, die in corten tijden in zijn parochie een vrouw vonen heeft die sonder sacramenten ghestorven is, in wiens huys hij oock luthersche boucken vondt, waer omme hy se op sijn kerckhof niet en wilde laten beghraven, mer die vrienden hebben se heymelicke doen graven op onser vrouwen kerckhof.

Item ten achsten, waert dat meester Ysebrandt van Amsterdam, die parochiaen gheweest is tot Oosterweel buten Antwerpen opgenomen worde ende geexamineert met die vrou daer hij thuys leyt

1) Adriaen van Bergen: over hem M.E. KRONENBURG. *Uit het bedrijf der Antwerpsche Drukkers in het begin der 16e eeuw, (Gulden Passer*), 1926, no 3 b. 99. het werkje hier bedoeld is: *Die principaele hooft articulen van allen dinghen*, *die den mensche troostelijck*, *nut ende van node zijn te weten*, *vuyt die heilege scrift des ouden endi des nyeuwen testaments met grooter nersticheyt vergadert, welck noch noyt in duytschen gesien en sijn geprint t' Antwerpen, bij mij Adriaen van Berghen, int Gulden Missael*. Anno 1533. (Zie GULDEN PASSER), 1925, no 1. blz. 14.

ende die andere daer hij daghelix mede omghaet van huysen tot huysen, die alle ghader ende meestendeel suspect zijn ende langhen tijd gheweest zijn met lutherie, men soude daer veel quade boucken vinden.[1)]

Item ten neghensten wij souden u noch wel veel ander persoonen noemen hier ende daer, maer dat soude al zijn van hooren segghen ende gheen sekerheyt ghelyck in deeser voorschreven puncten. Nochtans weten wij sekerlick wel dat men wonder dinghen bevinden soude van boucken ende van seghen teghen tgheloove, kersten kercke ende keyserlicke mandementen, waert dat sake dat men inquisitie dede ghelyc men in Spaengen doet welke wij vermoeden dat mijn heere wel weet. Soe wanneer dat daer iemandt is befaemt in eenighe plaetse soe comen daer die commissarius ende daghen terstondt daer alle die ghebueren inde straet daer hij woent ende alle menschen van zijn natie ende ambacht ende daer vraecht men eeniegelick bijsonder op haren eedt wat sij ghehoort hebben van hem oft iemandt anders dat teghen gheloof mocht zijn ende eest dat [si swijghen] ofte die waerheyt niet en seggen ende namaels [bevon- den werdt] dat zijt gheweeten hebben soe sijn sij meyneedich ende het wort op haer verhaelt ende si werden ghecorrigeert[2)], O waert dat men eens 't Antwerpen inquisitie dade aldus van strate tot strate ende van ambacht tot ambacht dat die luden op haren eet ghevraghet werden voer haer trouwe ende kersten heeren, die naerstich waren in sake, ende God voer ooghen hadde, men soude ghenough vinden ende die stadt soude wel ghepurgeert werden van alle ketteriën ende valsche boucken, die daer soe veel zijn in die husen in theimelic dat het nemmermeer wel zijn en sal, want die boucken sijn al soe valsch dattet onmoghelicken is die luden en soude bedroghen werden. Ende si makent soe bont dattet zeer te beclaeghen es, ende seggen dat si die kersten menschen zijn ende en heeten niet meer lutheranen maer evangelischen ende vermeeten haer dat eerlanck al nae huer opinie ende secte sijn zal.

1) Is hiermede de aanhouding van *Frans Penijn* en zijn vrouw in 1534, wegens huisvesting van een apostaat en bezit van kettersche boeken, in verband? Zie A.A. VII. 306.
2) Deze beruchte Spaansche Inquisitie was vooral ingesteld tegen de Joodsche Christenen. Zie over haar: LLORENTE. *Histoire critique de l'inquisition d'Espagne*, *4 vol. Paris, 1897*. H.C. LEA. *A. History of the Inquisition of Spain* 4 vol. New-York, 1906.

Siet ghenadighe heere, hier hebt ghi stoffe ghenough ende seker stucken om die stadt te purgeren ende die salicheit der sielen ende die eere Gods te soeken ende wij weeten wel ist, dat ghi beghindt dat ghi dusent mael meer vinden sult dan wij hier schriven waer omme wi ootmoedelick bidden doer het bloet ons heeren ende doer ons kersten ghelove dat ghi doch hier inne wilt dbeste doen ende stellen nu eenen muer voer het huys Gods, segghende ghelick die heilige coninck Ezechias tot zijnen knecht ende seyde, doen om die sonden van den joden God haer plaechde, alzoe dat die duere van den tempel ghesloten werdt ende die heilige steede van Hïerusalem ende dat geheel landt in beruerte ende verdriet quam doen seyde hij aldus: 'Hoert nae mij mijn kinderen, ich hebbe in minen sin met Godt verbondt te maken, want hij heeft ons verkoren dat wij voer hem staen souden ende dat wij hem dienen souden souden met den godliken dienst'.

Och eerwaerdighe heere en willet u niet laten verdrieten desen arbeyt ter eeren Gods te doene wij sien doch dat men om tijtlick profijt wel commissarriussen sendt in dorpen in steden om heertelinghe te doene[1)]: tes een cleyn sake dat ghi eens inquisitie doet in een stede op dat daer God mede ende in bleve, eest dat ghi doet, ofte oock ghelet, wi versekeren u dat ghi u daghen noijt beetere sacrificie God en deedt oft doen en moecht, dan in dees sake alsulken [stede] te purgeeren, daer also veel goede luden wonen [gi suldt] gheldt sonder eynde cryghen, och en wilet doch niet toeven maer ter stond te werke stellen eer deese jan panies die daer ghevanghen is, uutcoome oft sterve want van hem soe suldi alle beschiet wel crijghen.

Item ten thienste soe bidden wij u als dit ghedaen sal zijn dat ghi dan eene goede ordinancie wilt maken, ende ordineeren dat men ghien boucken en prente ofte vercoope noch niemandt en hebbe in huys kerken ofte strate eenige boucken in theologie ten zij dat se gheexamineert zijn nae ordinancie ende uutwijsende des keyserlicken mandement, ende gheteykent met de handt ende seker teeken van dien ghi dat beveelen sult. Oock waerdt noch van node dat men alle halve jaren inquisitie dade, soe mocht dat quaed uuten kersten menschen verdreven worde /oft anders so est te duchten dat het qualick tieren sal/ dwelck ons die heeren gonne die regneert

1) Over de 'heertelinghe' in 1526 gedaan, zie A.A. XIV, p. 179 en 192.

in der ewicheit wiens plaetse ghi ons in d'aerde bewaert. Gheschreven 't Antwerpen van ons simpele menschen uut der liefden Gods, met groet betrouwen op uu, siende dat ons oversten ende ons gheestelicke luden ende predicanten daer anders niet toe en doen. Al eest dat wij onbekendelick aen uw schrijven, wi versekeren uu nochtans dat ghi dit aldus vinden sult mer wi en dorven ons niet laten kennen, wij sorghen dat die quade boeven 't avent oft morghen schade doen souden, oft onse kinderen aen goed aen lijf.

De hier gedrukte tekst volgt getrouw het oorspronkelijke: alleen werd gepoogd door punctuatie orde te brengen in het zeer losse en verwarde verband: alles wijst er op dat de brief geenszins uit de pen van een geleerde is gevloeid. Commentaar is overbodig: al te sterk wijkt het geschetste beeld af van de voorstelling ons door de traditie verstrekt.

ROB. VAN ROOSBROECK.

Boeken - livres.

Fernand Donnet. *Coup d'oeil sur l'histoire financière d'Anvers au cours des siècles.* Anvers, J.E. Buschmann, 1927.

A l'occasion du centième anniversaire de sa fondation (1827) le plus important établissement financier de la métropole, la Banque d'Anvers, a chargé notre éminent collègue, M. Fernand Donnet, président d'honneur de la Société des Bibliophiles Anversois et secrétaire général honoraire de l'Académie royale d'Archéologie de Belgique, d'écrire l'histoire du mouvement financier à Anvers et en a confié l'impression à la maison J.E. Buschmann. On ne savait mieux choisir. M. Donnet est le savant qui connaît le mieux l'histoire de sa ville natale; Buschmann est le premier imprimeur d'Anvers si pas du pays. Le choix et l'association de ces deux éminentes personnalités ont produit une oeuvre de tout premier ordre qui fait le plus grand honneur à la Banque d'Anvers.

L'ouvrage vient de paraître. C'est un superbe volume in-folio, 380 × 275, de 24 + 299 pages, tiré à 1050 exemplaires, dont 50 sur papier d'Arches et 1000 sur parcheminé français. Il contient un grand nombre de planches et de reproductions de documents anciens, toutes de beaucoup d'intérêt, qui proviennent des collections du Musée Plantin, de la Bibliothèque royale de Belgique, des Archives communales d'Anvers, des Archives de l'Etat, à Gand, et de la collection particulière de l'auteur. On sait que les collections de M. Donnet, pour ce qui concerne l'histoire d'Anvers, sont d'une richesse incomparable. A titre exceptionnel et à la condition expresse que l'ouvrage ne serait pas mis dans le commerce, le Collège des Bourgmestre et Echevins d'Anvers a autorisé le 1er octobre 1926 la maison Buschmann à se servir pour l'impression de ce livre des caractères plantiniens (gros texte romain), c'est-à-dire des caractères que feu Max Rooses a fait fondre il y a quelques années avec les matrices du Musée Plantin, pour l'impression de son magistral ouvrage: *Le Musée Plantin-Moretus.* Anvers, Zazzarini et Co, 1914.

Il ne nous est pas possible, dans le cadre restreint de cette revue, de donner une analyse succinte de ce vaste monument historique et typographique. Au reste ses éditeurs l'ont généreusement offert à

nos principaux dépôts publics et universitaires où nos lecteurs pourront le consulter. Nous nous bornerons à en reproduire la table des matières, bien que celle-ci ne donne qu'une idée imparfaite du contenu de l'ouvrage.

I. Premières manifestations financières à Anvers. - II. Institutions financières, taxes et impôts. - III. Les offices financiers. - IV. Les finances anversoises au XIVe siècle. - V. La Maison de Bourgogne. - VI. Le régime monétaire au XVe siècle. - VII. La Monnaie d'Anvers et les faux monnayeurs. - VIII. L'époque impériale. - IX. Les réformes financières. - X. La prospérité financière au XVIe siècle. - XI. La Bourse et ses habitués. - XII. La réaction financière sous Philippe II. - XIII. Les financiers anversois. - XIV. Le règne d'Albert et Isabelle et les Monts-de-Piété. - XV. Les guerres du XVIIe siècle et les Compagnies commerciales. - XVI. Tentatives de relèvement financier sous Marie-Thérèse. - XVII. L'activité bancaire anversoise au XVIIIe siècle. - XVIII. Le régime français. - XIX. Le régime hollandais. - XX. L'indépendance de la Belgique. - XXI. La Banque d'Anvers.

A la fin de l'ouvrage il y a une importante bibliographie.

On ne peut que féliciter le *c*onseil d'administration de la grande banque anversoise d'avoir eu l'intelligente et généreuse initiative de cette admirable publication et de n'avoir reculé devant aucun sacrifice pour que celle-ci soit digne de la riche, de la puissante et de la glorieuse ville d'Anvers.

EM. H.V.H.

Jos. A.U. Ernalsteen: *Joannes Stadius Leonnouthesius* 1527-1579 (Brecht: L. Braeckmans, 1927).

De ijverige navorscher Jos. A.U. Ernalsteen zet zijn studiën over de Kempische geleerden en andere mannen van beteekenis onverdroten voort. Thans is het de beurt aan den wiskundige Joannes Stadius, alias Jan van Staeyen, die nu juist vier honderd jaren geleden te Loenhout werd geboren op 1 Mei. In een kort doch zaakrijk eerste hoofdstuk onderzoekt de schrijver de bronnen, waaruit iets te putten viel voor zijn onderwerp. Daarna wijdt hij een studie aan de levensbeschrijving van Stadius, waarvoor hij heel wat nieuwe bijzonderheden aanbrengt; in een afzonderlijke afdee-

ling van dit hoofdstuk bespreekt hij de bekende beeltenissen van den man. Het belangrijkste gedeelte van het boek is gewijd aan de bibliographie van Stadius' werken: *Ephemerides; Tabulae Bergenses: Petri Rami Arithmetica; Horoskoop van Just. van Nassau; In L.J. Florum commentarius;* onuitgegeven werken en brieven. Eerst geeft de heer J. Ernalsteen de voorgeschiedenis van elk werk en verder beschrijft hij er uitvoerig de verscheidene hem bekende uitgaven van. Een aantal illustraties verhoogen het belang en de aantrekkelijkheid van deze studie, die andermaal blijk geeft van de nauwgezetheid en de volkomen vertrouwbaarheid, die al de geschriften van den heer J. Ernalsteen kenmerken.

M.S.

Floris Prims: *Geschiedenis van Antwerpen. I. Jong Antwerpen.* - Uitgegeven bij de N.V. 'Standaard', 1927, Brussel.

De zoo werkzame als bekwame Antwerpsche archivaris verraste voor enkele weken de vrienden der Antwerpsche geschiedenis met het eerste deel van een betrekkelijk grootscheeps opgezette studie over Antwerpens verleden. Uit de inleiding blijkt, dat de schrijver ons wil geven een 'biologische synthesis, d.i. een hersamenstelling van de oudere levensperioden' dezer stad. Hij wenscht dus te brengen wat totnogtoe geen enkel geschiedschrijver van Antwerpen bracht: een werk over de Scheldestad, zooals dat van H. van der Linden over Leuven of dat van Kan. Joz. Laenen over Mechelen. Wat wij hier in dit eerste deel te lezen krijgen, is buitengewoon belangrijk, vol nieuwe beschouwingen en voorstellingen, die ten zeerste boeien. Gezien de armoede der Antwerpsche historiographie, waar nog zooveel gewichtige punten in de evolutie van het stadsleven op een speciaal onderzoek wachten, is de synthetische kijk, dien de heer Prims hier geeft op de eerste jaren der stadsvorming, al bijzonder merkwaardig. Het ligt niet in onze bevoegdheid dit werk te beoordeelen, maar wij verheugen ons in het bezit ervan en meenen het zeer warm te mogen aanbevelen. Het mag in geen Antwerpsche bibliotheek ontbreken.

M.S.